SZEKFŰ GYULA

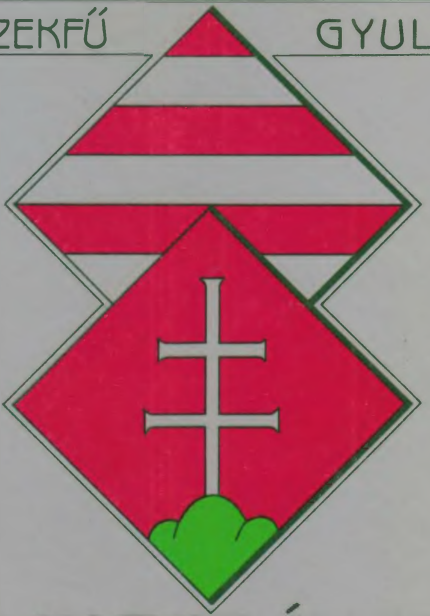

A MAGYAR ÁLLAM ÉLETRAJZA

SZEKFŰ GYULA

A MAGYAR ÁLLAM ÉLETRAJZA

TÖRTÉNETI TANULMÁNY

DICK MANÓ
KIADÁSA
BUDAPESTEN
Erzsébet körút 14

vesz

Előszó a magyar kiadáshoz.

Úgy vélem, ezen a helyen némi felvilágosítással tartozom a magyar olvasónak. Ez a munka tulajdonképen *fordítás*, miután az eredeti szöveget német nyelven írtam. A német kiadás megjelent a magyarral egyidejűleg egy most megindúló nagy német vállalat, a „Politische Bücherei" legelső kötetei között. A címbeli *politika* szó természetesen nem *párt*politika, sem pedig *napi* politika értelmében veendő. Magyarázatát megadja a vállalat három szerkesztője, három neves egyetemi tanár: Marcks Erich, Schumacher H., Smend R., a kiadványokat bevezető soraikban. Nézetük szerint a most folyó háború a német nép *politikai műveltségének* lényeges hiányait hozta napfényre. Kiderült, hogy a németség, ez „a nép, mely oly kötelességtudóan és oly kulturával tud dolgozni", a nemzetközi politika relációinak természetét és pillanatnyi mozdulatait illetőleg szinte teljes tájékozatlanságban volt. Nem ismerte a népek hangulatát és meglepetéssel kellett tapasztalnia a háború során bekövetkező elszigeteltségét. Ennek a helyzetnek — Marcks és társai szavai szerint — nem szabad még egyszer előállnia. Mit kell tehát tenni? A német nemzet politikai műveltsége kiegészítendő, elmélyítendő,

megnemesítendő, — nemcsak a külső érintkezések, hanem a belső politika dolgában is, mert hisz a nép többé nem lesz kirekeszthető saját sorsa alakításának munkájából. A nemzetet „széles politikai műveltség egészséges alapjára állítani", ez a vállalat célja, melyet a szerkesztők a részletekben oly módon kívánnak elérni, hogy minden egyes kérdést a napi események köréből kiemelve, magas szempontú tudományos feldolgozásban adnak nemzetük elé, melynek az objektiv előadásból kell a tanulságokat levonnia és azokat a jövőben gyakorlatilag alkalmaznia. A thémák felsorolása meggyőz mindenkit arról, hogy a német tudósok a dolgokat mélyen gyökerüknél ragadták meg. A monarchia, az önkormányzat mibenléte és feladatai, a hadügy viszonya államhoz és népélethez, vallás és politika, erkölcstan és politika, a politikai pártalakulások alapjai, a német liberalizmus története, a konzervativ párt, a centrumpárt története, az orosz gazdasági élet fejlődése, a mai Angolország, mindezen hatalmas tárgyak olyan elsőrangú tudós feldolgozókra találnak a vállalatban, minők, hogy csak néhányat említsek, Hintze, Troeltsch, Brandenburg, Bergsträsser egyetemi tanárok.

Hogy munkám egy ilyen irányú, a német közönség mélyebb tudományos műveltséggel bíró részéhez szóló vállalatba beilleszthető volt, azt annak köszönhettem, hogy ezzel a közönséggel kezdettől fogva, a munka beosztása és gondolati alapjai megvetésénél, számolni igyekeztem. Itt nagy hasznomra szolgált Meineckének a német előszóban említett munkája, teljes címén: „Világpolgárság és nemzetállam. Tanulmányok a német nemzetállam geneziséhez." Szerzője Erich Marcks-szal

egyetemben az újkori történet német művelői közt legtekintélyesebb helyet foglal el, tisztán tudományos tevékenységével hatalmas közéleti pozicióra is szert tevén: csak legutóbb szólalt fel nagy hatással a porosz választójog kiépítése érdekében. Nevezett munkája tíz év leforgása alatt négy kiadást ért meg, s így az én könyvem akadálytalan megértésre is számíthat, ragaszkodván azon szóhasználathoz, melyet Meinecke látott el a múltbeli reálitásnak megfelelő történeti háttérrel. Művében a német nemzetállam gondolatának kifejlődését és megerősödését vizsgálja azon időpontig, mikor azt Bismarcknak sikerült valósággá tennie. Ez a gondolat végtelen lassan és sok nehézséggel küzködve bontakozott ki a 18. század második fele óta abból a kusza összevisszaságból, melyben a nemzeti egységükről megfeledkezett német törzsek és államok éltek a római császár névleges uralma alatt. Igaz, már Nagy Frigyes korában készen volt egy hatalmas német állam: Poroszország, melyben igen sokan a Bismarck-féle alkotás elődjét látják, Meinecke azonban nem tartozik ezek közé: ő nem porosz, nem délnémet, hanem német, nagynémet, oly modern értelemben, mintha valaki nálunk történeti kutatásai során sem az erdélyi államot, sem az ettől különélő Habsburg-Magyarországot nem tartja ideáljának, tehát sem kuruc, sem labanc, hanem ezen megosztott állapotban csak a fejlődés egyik valóságos, de mielőbb túlhaladandó fokát látja, melyre az erők tökéletes összefogásának, az egységes állam helyreállításának, az igazi magyar államegyéniség létrejövésének kell következnie. Az igazi *német* államegység Meinecke szemében a Bismarcktól összekovácsolt

német birodalom, melyhez képest a korábbi: porosz, délnémet, rajnai stb. egységek csak a fejlődésnek korábbi, tehát alacsonyabb fokait képviselik. A nemzetállam pedig oly módon jött létre, hogy a nemzeti erők végre kezükbe vették az állami rendezés munkáját, azaz, Meinecke kifejezése szerint, a németség *nemzeti autonómiájának* tudatára ébredt és megvalósítá azt. A nemzeti autonómia eredménye a német nemzetállam, olyan lehető legmagasabb, teljes szuverenitású forma, milyent nemzeti erők a történet eddigi folyásában magukból egyáltalán létrehozhattak.

Német munkámban a nemzeti autonómiának *ezt* a fogalmát alkalmaztam. Mivel könyvem német szövege a német közönség azon rétegeihez szól, melyek Meinecke terminologiájával teljesen tisztában vannak, félreértés nem foroghat fenn. A magyar szövegben nem annyira félreértés elkerülése végett, mint inkább magyarosság kedvéért a nemzeti autonómia kifejezést *nemzeti önrendelkezés*-sel helyettesítettem. Ez a kifejezés tehát teljességgel más értelmű, mint a nemzetek önrendelkezési joga, melyről most annyit hallunk, hasonlóképen különbözik a nemzeti autonómia olyan felfogásától is, amint ezt manapság az osztrák és magyar publicisztikában a csehekre és egyéb, jelenleg államtalan népekre alkalmazva halljuk. Nemzeti önrendelkezés nálam — ép úgy, mint Meineckénél a nemzeti autonómia — kivétel nélkül olyan fogalmat jelöl, melynek a történés terére átvitt eredménye, hogy úgy mondjam, realizált függvénye a legmagasabb értelemben felfogott nemzetállam, azon állam, melyet a nemzet saját szuverenitásából, minden külső erőtől függetlenül létrehoz.

Meinecke gondolati alapjainak ezen általánosító, tehát rövid és szinte felületes jellemzéséből, — melynél a tőle szintén tisztázott nemzet, kulturnemzet és államnemzet fogalmakra ki sem terjeszkedhettem, mégis kiderül, hogy a nemzeti autonómiának, azaz önrendelkezésnek ilyetén tisztán *történeti*, minden gyakorlati szemponttól elvonatkoztatott fogalmában egy rendkívül könnyen alkalmazható történetirodalmi tényezőre tettünk szert, melylyel utat törhetünk a politikai történet eddig nem eléggé átkutatott rétegeibe. Ilyen rétege pedig a magyar politikai történetnek, — bocsánat a darabos őszinteségért — elég sok van. Az utóbbi ötven évben a történeti kutatás ugyan első sorban épen a politikai történetre irányította figyelmét, mégis ez előnyben részesített téren is sok-sok a tennivaló és nem kevesebb az olyan eredmény, melyet a tudomány legújabb fokán meghaladottnak kell tekintenünk. Nem lehet feladatunk a 19. század magyar történetszemléletének jellemzését nyujtani: ezen thémának részletes és elfogultságtól ment feldolgozása, szerintem, egyik alapfeltételét teszi annak, hogy modern, európai értelemben műveljük hazai történetünket. Amíg nem ismerjük sajátmagunk felfogását és annak gyökereit, addig nem is remélhetjük, hogy a modern kutatás eszközeit sikerrel alkalmazhatnók, hisz azt sem tudjuk, *hol* vannak meglevő ismereteinkben a feltétlenül kitöltendő hiányok, az első sorban eltávolítandó hibás szempontok. Itt csak annyit legyen szabad előzetes tanulmányaim eredménye gyanánt közölnöm, hogy a ma laikus történetszemlélete a 19. század harmincas és negyvenes éveinek szüleménye, melynek ha származásrendjét keressük, két, egymással meglehetősen ellentétes elem-

hez jutunk. Az egyik a romantika, a másik a francia polgárkirályság liberalizmusa; mindkét szellemi áramlat egyenes hatása könnyen kimutatható a 40-es évek magyar gondolkodóira, azokra, kiknek felfogása a köztudatba *valóban* átment. Közbevetőleg megjegyzem, hogy pl. Széchenyi és Eötvös József történetszemlélete *nem* ment át a közfelfogásba. A német és francia történetirodalommal foglalkozó kutatás azonban ma már minden kétséget kizárólag kiderítette. hogy sem a romantika, sem az ú. n. polgári-liberális történetfelfogás nem alapult a történeti múlt tényleges szemlélésén, tehát nem reális tudományt produkált, hanem a saját kívánságait, a saját világrendjét vetítette vissza a múltbeli történésbe. Mindakét irány szigorúan megállapított nézetekkel bírt arról, hogyan folyt le a történés, anélkül azonban, hogy nézetei megállapításánál különösebben érdeklődött volna e történés reánk maradt kútfői iránt. A történetszemlélet ezen theorétikus, sőt doktrinér fokán keresztül ment mindegyik nyugati nemzet; a franciának megvan Michelet-je, az angolnak Carlyle-je és Macaulay-je, a németnek a legkevésbbé művészi, de óriási hatást gyakorolt Rotteckje és Schlosserje. Mindnyájan, költő-historikusok, moralista historikusok és harcias liberális professzorok egyaránt megegyeznek abban, hogy a történetet nem a kútfők szerint, hanem a saját fejükben élő doktrinákból *konstruálják*. Ez a tény manapság a nyugati történettudományban közismert dolog, mert a német és francia történetirás — az angolnak ebben is elszigetelt helyzete van, mely a kontinentális viszonyokra semminemű tanulsággal nem szolgál — azóta ezen doktrinér történetszemléletet régen elve-

tette magától és visszatérvén a múltbeli történés emlékeihez, a történeti kútfőkhöz, Anteusként új erőt nyert és megfiatalodott. Az új iránynak a legnagyobb német történész, Ranke az ősatyja, az ő köréből nagyranőtt német tudósok fejlesztették ki a múlt század második felében a történeti kútfők ismeretét és felhasználási módozatait, ők állították a történetírás szolgálatába a legszélesebb értelemben felfogott történeti segédtudományokat: az oklevéltant, a gazdaság- és társadalomtörténetet, a modern, okleveles és gazdasági alapon nyugvó, jogbölcseleti theoriától felszabadult jogtörténetet, valamint a psychológiai módszerekkel dolgozó irodalmi kritikát. Fáradozásaiknak sikerült a korábbi romantikus és liberális irányok két legnagyobb hiányát jóvátenni: munkáikból egyrészt közvetlenebb megértést tanulunk a fejlődés összefüggése, a konzervativ erők munkája iránt, másrészt viszont szélesebb körökre terjeszthetjük ki történeti érdeklődésünket, mely a romantikusoknál a legfőbb társadalmi körök politikai és hadi ténykedésének, a polgári-liberális történetiróknál legfölebb még a „harmadik rend" sorsának megismerésével volt kénytelen megelégedni. A német történettudomány ezen eredményeit a francia, sőt olasz is átvette; a ma élő legnagyobb francia történetirók német iskolába is járván, a német kutatás módszereit alkalmazzák.

Visszatérve a mi saját külön fejlődésünkhöz, nálunk is korán megérezték az újabb kor közelgését. Már Horváth Mihály és Szalay László iparkodtak szabadulni úgy a romantikus, mint a liberális történetszemlélet doktrinér nyűgétől, leginkább sikerül ez nekik azon munkájukban, hol széles körű kútfői is-

meretekre támaszkodva magukba szívhatták a múltbeli történés hamisítatlan egészséges levegőjét. Mindkét irónknak vannak lapjai, melyek a múltnak tökéletesen elfogulatlan, szabad szemmel meglátott képét nyújtják. Ugyanezt az életerős irányt táplálta és fejlesztette a Magyar Tudományos Akadémiának a kiegyezést követő években hirtelen fellendült munkássága, amely első sorban a történeti kútfők, krónikák, régi irók, oklevelek és akták gyüjtésére és publikálására irányult. Az akadémiai munkaszervezet vezetői, Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Ipolyi Arnold, Salamon Ferenc, később Pauler Gyula, Fraknói Vilmos már mélyen behatoltak a magyar történet egyes korszakaiba, melyeket komoly és szolid levéltári és könyvtári kutatásaik segélyével sikerült is több oldalról megvilágítaniok. A történeti kutatás hivatalos középpontjain uralkodván, szabadon rendelkeztek az anyagi és szellemi munkaerők felett, melyeket okosan és józanúl átgondolt munkaprogramm szolgálatába állítottak. Ily módon a hetvenes és nyolcvanas években ez a néhány öregur, kiknek legtöbbje a szabadságharcból maradt reánk, a történetirodalom terén érett gyümölcsökkel kecsegtető ifjúi tavaszt varázsolt elő. Ha a kiegyezés óta eltelt félszázadot ketté osztjuk, a korábbi emberöltő határozottan a komoly, céltudatos munka korszaka, a tetőpont, melyen a kutatás egyenletes szélességben nyomúlt előre, hogy a nyugati nemzeteket minél előbb, nemcsak külsőleg, hanem nyugati nivón álló értékes alkotásokkal is elérje. Hogy ez nem minden téren sikerült, leginkább annak tudható be, hogy a napsugaras kor sokkal gyorsabban elborúlt, semhogy a virágok kifejlődhettek, a gyümölcsök meg-

érhettek volna. A kútfőpublikáció, a tulajdonképeni legközelebbi feladat dolgában igy is igen nagy sikerekre mutathat ez a régebbi korszak; amit ma hazai történetünkről tudhatunk, azt szinte kivétel nélkül ezen korszak akta- és oklevélkiadványaiból tanuljuk meg. De a feldolgozás terén is sokat igérő kezdetekkel, sőt minden időkre szóló megállapításokkal találkozunk, ez utóbbiak sorába kell számítanunk a politikai történet azon eredményeit, melyekkel Szilágyi Sándor az Erdélyi Országgyülési Emlékek köteteiben, Fraknói Vilmos és utódja Károlyi Árpád a Magyar Országgyülési Emlékekben ajándékoztak meg bennünket, ideszámítandó továbbá Hajnik Imre európai szinvonalon álló alapvető munkássága a jogtörténet terén, Salamon Ferencé a török hódoltság viszonyai dolgában. Mindez azonban éppen úttörő és alapvető volta miatt az anyaggal küzködő, a történeti anyagot már csak bizonyítás kedvéért is magával cipelő nehéz és komoly munka volt, mely eredményeit széles körökre nem terjeszthette el, mert tudós műveltséget, néhány kitünően orientált férfiú fejében reális történetszemléletet hozott létre, de a nagy tömeg felfogására még nem hathatott átalakítólag. A nagytömeg tovább is megmaradt romantiko-liberális történetszemlélete birtokában.

A félszázadnak a kilencvenes években beköszöntő második fele félreismerhetetlen hanyatlás jeleit mutatja. A hanyatlás okainak vizsgálata nem idetartozik. Meg kell elégednem annak megállapításával, hogy éppen a kilencvenes években lett volna szükség megfeszített munkára, erőteljes haladásra, mert ez az évtized hozta létre a német kutatás föntebb körvonala-

zott eredményeit. Amint a magukat exaktnak nevező természettudományok is szinte minden évtizedben megújulnak, új módszerek és új kutatási eredmények folytán gyökerestül megváltoznak, úgy alakúlt át a német és francia történetirás is e kritikus esztendőkben, melyek viszont reánk, magyarokra a hatvanas évek nagy nemzedékének kidőlése folytán ellanyhulást és szomorú elmaradást jelentenek. A nyugati kutatás mindinkább kezdé felhasználni az organizáció elvében rejlő erőket; hatalmas tanári egyéniségek nem elégedtek meg többé az egyetemi szemináriumi oktatással, hanem a főiskoláktól többé-kevésbbé függetlenül speciális intézeteket létesítettek, melyek gazdag anyagi erőforrásokkal rendelkezve egész csomó tudományos egyéniséget állítottak szigorúan körvonalazott programmjuk szolgálatába. Az új tudományt a legkomolyabb tudósok, Below, Meinecke, Lavisse, Aulard, szemináriumi és szerkesztői munkássága mellett ezek az intézetek fejlesztették ki: az École des Chartes Párisban, a bécsi Institut, a Görres-társulat, a franciák, poroszok, osztrákok római és athéni intézetei, a müncheni, berlini, bécsi akadémiák történelmi expoziturái. Nálunk a sírba készülő régi nemzedék, mely 48 óta annyi mindent látott, ezt az új jelenséget is csodás érdeklődéssel méltányolta és mindent megtett, hogy a nyugati fellendülés hullámai számára megnyissa a magyar földet. Szilágyi Sándor, a régi nemzedék leghosszabb életű tagja, minden fiatal munkatársát elküldte a berlini, párisi munkaközpontokba, hasonlóképpen kimutatható, hogy a bécsi történeti intézetben, az oklevéltan és középkori történet ezen magas iskolájában is egészen Szilágyi Sándor haláláig voltak ma-

gyar tanulók. Akkor mindez megszűnt, — elzárkóztunk, lebocsátván a sorompókat, a nyugatit hagytuk nyugatinak, s eleinte büszkén és megelégedetten, később keserű lemondással mondogattuk, hogy „nálunk mások a viszonyok". A német tudomány nivójához képest hazai történetünk modern tanulmányozására legalább is több kitünően vezetett szeminárium kellett volna, továbbá a munkaerők felelősségteljes organizálása, pontosan betartandó programm és a külfölddel, legalább is a német és osztrák tudománnyal állandó tárgyilagos érintkezés. Az elbeszélő kútfőknek Ranke—Wattenbach-féle modern kezelését már a nyolcvanas évek óta sikerrel átültette szemináriumába Marczali Henrik, de az ő egy kathedrája egyedül volt és az átvételre váró külföldi eredmények mindinkább feltorlódtak ott a nyugati határokon. A nagy közönség pedig továbbra is megmaradt a negyveneséveknek immár végkép antikvált, szinte gyermekesnek tetsző, szinpadias történetszemléletében, meg lévén szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, amelyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége.

Ez a hiedelem merőben téves és a nemzeti felfogásra, a magyar nemzet szellemi birtoktömegére határozottan káros és ártalmas. Egyetlenegy példa megvilágítja ezt. Szent-István egyéniségének igaz magyar nagyságát a romantiko-liberális történetszemlélet soha sem tudta felfogni: a magyar állam és kereszténység megalapítóját vértelen, színtelen árnyéknak rajzolta, melyet alig tud az ember egybekötni a nemzeti fejlődéssel, holott alig van magyar, — Széchenyi Istvánon kivül — aki annyira integráns része

volna a nemzeti fejlődésnek, mint az első király, mindennek kútfeje. Az ő alakját a félszázad óta uralkodó történeti szemlélet nem látta el tartalommal, s bevallom, magamat sem tudott volna iránta soha felmelegíteni a korábbi történetirás irreális, kicirkalmazott és megvonalozott előadása, ha nem tartoznék véletlenségből legbensőbb gyermekkori emlékeim közé az a hatalmas szent király, kit régi magyarok kerestek szorongattatásukban, gyászos öltözetben ő előtte sirván. Hogy Szent-István mi volt nekünk, magyaroknak, azt *érezték* a 19. század doktrináitól mentes régi-régi magyarok, mi azonban, késő utódok csak azóta *tudjuk*, mióta a modern történeti kutatás módszereit az ő történetére alkalmazzuk. Az igazi Szent-István, a nagy alapító, a magyarság egyik leghatalmasabb egyénisége ma már olyan közelről látható, hogy szinte arcvonásait is felismerhetjük, — kiásta pedig az ő alakját a modern gazdaság- és társadalomtörténet mestere, Tagányi Károly. Az ő végtelen finom eszközökkel dolgozó kutatásának eredményeit használtam én fel jelen munkám illető részében.

De tovább nem tartóztatom az olvasót. Ugyis csak azt az esetleg felmerülő kérdést akartam megvilágítani, miért *más* jelen munkámnak beosztása, és egyes részei is, mint az a kép, mely az illető dolgokról a közfelfogásban immár ötven-hatvan év óta él. Ahol csak lehetett, felhasználtam az ujabb kutatás eredményeit, mert hogy ilyenek a huszonöt év óta rajtunk uralkodó dekadencia mellett is *vannak*, az csak természetes. Az új módszereket históriában épp oly kevéssé lehet a határokon megvámolni vagy éppen kizárni, mint ahogy nem lehet a

chemiában vagy mathematikában. Bejönnek azok, csakhogy a parlagon hagyott, rosszúl megmüvelt talajon aki mégis elülteti őket, sokkal többet kénytelen fáradni, mig munkájának gyümölcsét látja, mint egyebütt, ahol már magas fokon áll a kertészeti kultura. Ilyen kemény, magára hagyott munkát végző, világi vágyódástól tiszta tudósok mégis vannak nálunk is, — az én újszerünek tetsző részleteim nagyrészt az ő eredményeiken épülnek fel. Nevüket is megtudhatja, aki kiváncsi rá, jegyzeteimből. Remélem, hogy idővel minél többen lesznek és kiterjedt munkásságuk folytán az én mostani munkám mielőbb elavul. Addig pedig hadd következzék itt lehetőleg szószerinti fordításban az én mostani könyvem.

BEVEZETÉS

Jelen munkámban a magyar állam rövid életrajzát akartam megírni. Tárgyam tehát nem általában a magyar történet, hisz igen sok adatot elmellőztem, minek különben még egészen kivonatos magyar történetben is helyet kellene találnia. Az előadást a fejlődés folyamára valóban hatást gyakorolt jelenségekre korlátoztam, melyeket ha végbemenetelük egymásutánjában elsorolunk, az egészből egy élő egyéniség életrajzát nyerjük. Ez az életrajz volt egyetlen célom. Munkám nem alkalmi irat, nem is propagandacélból készült, s bár eredményei jelenünk égető kérdéseivel bizonyára összeköttetésbe hozhatók, ezek mégsem célzatosságból vagy tendentiák követése útján, hanem egyedül a történeti anyagból jöttek létre. A mai magyar államnak nem jelenét, hanem kizárólag a múltját irom meg, s munkaközben a történeti adatokra támaszkodva, a múltbeli történés termékeny talaján állok. Kutatásomnak két főszempontja van, mindakettő a múlt egyszerű, objektiv szemléletéből adódott. Történeti tény, hogy a magyar államegyéniség, nomád korától kezdve egész a legújabb korig, a modern alkotmányosság korszakáig, egész élete folyásán át *egyetlenegy* nemzet, a *magyar* nemzet produktuma volt; ez a tény szolgáltatja kutatásom egyik nézőpontját, azt, amelyből az állam és nemzet, a

magyarság állami és nemzeti volta, röviden államisága és nemzetisége között való összefüggést vizsgálom. Egy mélyenlátó német történész mondotta, hogy a népek nemzetiségüket politikájukkal sűrítik valóságos nemzetté, ezt a felfogást a magyarokra alkalmazva, elmondhatjuk, hogy mióta a magyar nép még nomád törzsei a mai államterületet elfoglalták és politikai működésük által valóságos nemzetté egyesültek, azóta a mai napig, megszakítás nélkül a magyar nemzet adott tartalmat és formát a magyar államnak. Ez egyszerűen történeti tény, melyre a történésznek tudományos kötelessége építeni, nem törődvén azzal, hogyan ítélik meg e tényt jelenben és jövőben barátaink és ellenségeink.

A magyar állam megalakulásakor belépett a keresztény-germán középkori kultúrközösség kereteibe. Ez a másik tény, melynek következéseit belső összefüggésük mélyéig fel kellett fejtenem és történetileg értékesítenem. A magyar állam is átélte az európai államrendszer fejlődésének különböző korszakait: az állam formája, az államhatalom összetétele Szent Istvántól I. Ferencz Józsefig sokszorosan megváltozott; de éppen ily sokszoros változáson ment át a keresztény-germán közösség is, melyet a 10. században még az Ottók szent német-római birodalma, a 20. században pedig már a modern Német birodalom és az Osztrák császárság alkotnak. Mindakét fejlődési folyamat, a magyar és a keresztény-germán, saját kereteiben, önmagától függően változott az idők folyamán, de a két folyamat kezdettől fogva, megszakítás nélkül szoros érintkezésben volt egymással. Ezen különben eléggé ismeretes megfigyelés képezi előadá-

som másik pillérjét, amelyre támaszkodva talán jobban fel tudjuk fogni a fejlődés általános és részletes tulajdonságait. A magyar és keresztény-germán kapcsolat történeti következései könnyebben láthatólag a szellemi haladás eredményeinek és gazdasági intézményeknek átvételében mutatkoztak, ezeket én az előadás során a magyar történettudomány állásához képest, részben önálló kutatásaim nyomán próbáltam tárgyalni. Az egyenes átvételnél fontosabb az a körülmény, hogy a magyar történetnek általános, egyszer gyors és rohamos, máskor akadozó és késlekedő menete is az említett kapcsolatból magyarázható. A 10. század vége a magyar államot még nomád állapotban találta, a szomszédos német birodalom pedig már ekkor a karoling monarchia magaslatán is túlhaladt volt. Ekkor jött az Árpádok nemzeti királysága, mely népét a nomád viszonyokból a késő karoling hűbériség fokára akarta felemelni. A nemzeti dynastia hatalmas kézzel vezette az országot a haladás útján, de a gyors mozgásban csakhamar surlódási felület állott elő: a történeti múlt ereje, az előző korszaktól örökölt tényezők lassúbb menetet kényszerítettek a nemzetre; ily módon a nomád korra következő új állam arculatján félre nem ismerhető ugyan néhány hűbéri vonás, de egészben véve, mégis csak olyan keretekben maradt, melyek akkor már a Német birodalomban rég elavultak volt. Az Árpádok korának állama patrimoniális királyság volt, ez a fejlődési fok akkor a keresztény-germán közösségben már a múlthoz tartozott. A 13. és 14. században ismét meggyorsult a folyamat, még pedig ismét a középeurópai fejlődéssel kapcsolatban: ott is, nálunk is, rendivé lőn az állam. A

magyar fejlődés janusi két orcája legvilágosabban itt, a rendi állam fokán szemlélhető. A magyar rendi állam a némethez hasonló társadalmi és gazdasági tagozódáson épült fel, különleges eredete folytán mégis külön magyar jellege van, mely őt a késő középkor minden egyéb rendi államától megkülönbözteti. Ezen a kettős alapon lassú haladás folyik egész a 16. századig, mikor is megállítja azt a török uralom, a régi magyar államegységet darabokra törvén. A magyar királyság egyszerre félhold alakú területté fogy, mely a középeurópai közösségnek az oszmánok támadó monarchiája ellenében védelmi övül szolgál. A közös védelem kényszerűsége és a közös dynastia megszilárdították a magyar és középeurópai kapcsolatot. Két évszázadig harcolt a magyarság, hogy régi államegységét visszaszerezze, ezalatt műveltségben és gazdagságban annyira visszamaradt, hogy mikor végre a 17. század végén a török uralomnak vége szakadt, az állam még sok tekintetben ugyanolyan fokon volt, mint másfélszáz évvel előbb, a török uralom kezdetén. A 18. század modern európai elvei sürgetőleg követelték volna a rendi keretek átalakítását, megujhodásról azonban a szerencsétlen viszonyok folytán szó sem lehetett, ellenkezőleg a fejlődés, a török uralomra következő másfélszáz év alatt, csak igen lassan és mindúntalan súlyos válságoktól megszakítva mehetett végbe. A török alól felszabadult egységes rendi állam abszolut kormánnyal találta magát szemben, mely a kornak absolutista elvei szerint akarta Magyarországot kivülről, Bécsből átalakítani és kormányozni. A nemzet nem hagyta államát, szívósan kitartott mellette és még idejét múlt alkatrészeit sem engedte megváltoztatni. Mialatt a

nyugati népek absolut, de nemzeti uralkodóik vezetésével modern államokká értek, Magyarország továbbra is visszamaradt növésében, mig végre a nemzeti erők csakugyan felébredtek és a 19. században a rendi állam romjain megalkották a modern alkotmányos államot. A sors azonban most sem kedvezett: csak újabb nehéz válságok árán sikerült a két alapelvet, a magyar állami önállóság és a középeurópai, a korábbi keresztény-germán államrendszer követelményeit egymással kibékíteni. Ez történt az 1867-iki kiegyezésben és a Bismarck és Andrássytól megkötött szövetségben.

A történeti tények szemléletéből ez a folyamat ismerhető fel. Mielőtt elbeszéléséhez kezdenék, ujból kiemelem, hogy a történeti anyagot objektiv módon, előzetesen megállapított nézetek és rendszerek mellőzésével szemlélem. Középeurópa fogalmát is kérném történeti értelemben felfogni, nem pedig a napi politika szerint; nem egyéb ez nálam, mint egy történetirodalmi tényező, melyre szélesebb körű, általános európai összefüggések tárgyalásánál minden történésznek szüksége van, amit az bizonyíthat leginkább, hogy e kifejezés legtöbbször talán az ó-osztrák Helfert és a francia É. Bourgeois műveiben található, holott mind a két történetíró a fogalom mai politikai értelmezésétől igen-igen távol áll. A nemzetiség, nemzeti önkormányzat, helyesebben önrendelkezés és nemzet kifejezéseket általában olyan tudományos értelemben használom, amint ezek Fr. Meinecke szép művében, „Állampolgárság és nemzetállam", olvashatók.

I.

A magyar nép és nomád állama.

A Kárpátok félkörétől a Száva és Alduna egyenes vonaláig terjedő sík és dombos vidék a 9. század végén a magyar nép hatalmába jutott. A magyar őstörténetnek részletei még épen nincsenek tisztázva, annyit mégis bizonyosnak tarthatunk, hogy a nép két, eredetileg különböző ethnikai csoport egyesüléséből származott. Valahol az Ural és Felső-Volga vidékén volt egy török-tatár pásztortörzs, természeténél fogva hódító és uralkodó faj. A pásztornépek mindig könnyű szerrel leigázták a vadász- és halász-törzseket, így a török eredetü pásztorok is a környéken lakó finn-ugor vadász- és halász-népeket. A győző eltanulta a legyőzött nyelvét, közös sors és közös élemények nemsokára egy néppé gyúrták a két csoportot. A 8. és 9. században a magyar már belsőleg egységes nomádnép, sem finn, sem török, hanem magyar, melyben a finn-ugor és török tulajdonságok már egyesültek és elválaszthatatlanúl összenőttek. A népnek a nemzetségi kötelék ad egységes szervezetet, a hét „törzs“ ekkor már egyneműen magyar, nem pedig török vagy finn-ugor nemzetiségű.

A lovas pásztornép a nomádok rendes útján vonult Nyugat felé, a Volga síkjától a Fekete-tenger északi partja mentén a Duna torkolatáig, ahol mindenütt végtelen puszták tették lehetővé számára a nomád életmód folytatását. A vándorlás vége felé a hét törzs nyolcadikkal szaporodott meg: a magyarokhoz csatlakozott a török-tatár eredetű kazár nép egyik töredéke, a kabar; a finn és török elemek viszonya ezzel a török javára tolódott el.

Az utolsó állomás a vándorlás során a Dnjeszter és Duna közt elterülő síkság volt. A nomád magyarok itt Keletről is, Délről is veszedelmes szomszédságba kerültek. A Dnjeszter keleti pusztái a 9. század végén a bessenyők vad és hatalmas, török eredetű népének szolgáltak tanyául, az Aldunánál pedig a szintén török származású bolgárok laktak, akik török nyelvüket már ekkor szlávval cserélték volt fel. A bessenyők és bolgárok szövetkeztek egymással a magyarok elűzésére, miután amely szövetséget a byzánci görögök, Kelet politikai színpadának rendezői, ügyesen előkészítették. A magyar népet a kettős támadás csaknem végveszélybe sodorta: súlyos vereséget szenvedett, de nem semmisült meg, hanem a veszedelmes lakóhelyet elhagyá és a Duna alsó folyása mentén bevonult a mai Magyarországba.

Az új terület nem volt ismeretlen előtte: a Duna-Tisza közén a nagy alföld a koszorúzó hegyláncokkal a nomád magyarság rendes zsákmányoló területéhez tartozott, melyet a lovas pásztornépek szokása szerint időnkint zúgó áradatként elöntött, hogy aztán zsákmánnyal megrakodva, állandóan megszállott pusztáira visszahuzódjék. Ezek a typikus nomád had-

járatok létesítették egyúttal a keresztény-germán világgal is a legelső kapcsot. A magyarok még az Al-dunánál laktak, mikor Arnulf német-római császár őket a morva-pannon birodalom ellen segítségül hívta. A császár és a magyarok egyesült csapásai alatt Szvatopluk örökségе darabokra zúzódott, Pannónia szlávjai később, a honfoglalásnál sem tudtak a magyarokkal szemben komoly ellenállást kifejteni. Igazi állami szervezet akkoriban Magyarország egész területén nem volt seholsem. A Duna és Száva vidékén gyér bolgár-török lakosság élt szétszórt tanyákon; Nyugat felől, a Dráva mellett, a Karantán őrgrófság maradványai nyúltak be a mai magyar földre, az őrgrófság maga, a Karoling-birodalomnak legkeletibb nyúlványa, mesterségesen készült intézmény, lassú haldoklása utolsó óráit éltе. A Duna-Tisza közének végtelen pusztáin és mocsarai közt az avarok maradékai éltek, az egész mai magyar területen tehát csak vadászok és halászok, avagy letelepedett, kezdetleges földmüvelést üző szláv népségek, szilárd állami szervezet nélkül. A zárt tömegben közelgő harcias pásztornép mindezt egy rohamban elsöpörte. A nagy változásra elég volt néhány év: a benlakók szolgaságba süllyedtek, a hódító az új hazának gazdag legelőit és vadászterületeit megszállotta és hét törzsе közt állandó birtokként felosztotta.

Az államalapítás művében a népet fejedelme, Árpád vezette, aki a patriarchalis nemzetségfők sorából emelkedett uralkodói magaslatra. Benne joggal ünnepeljük a magyarok Duna-államának megalapítóját. Éles politikai pillantását és kemény akaratát sikerei bizonyítják. Ezt a hazát a magyarok előtt már a hú-

nok és avarok is meghódították, ők azonban hatalmuk súlypontját a Nagy-Alföldre, a végtelen mocsarak és puszták közé helyezték, uralkodóik is ott, a Tisza mellett ütötték fel székhelyüket, mert nomád életmódjuknak az elhagyatott vidéken korlátok nélkül hódolhattak. Nem úgy Árpád; ő a keleti síkság helyett a Duna jobb partját választotta ki: saját nemzetségével, a Megyer vagy Magyar nevü törzszsel Székesfejérvár és Budapest környékét szállja meg és gondoskodik róla, hogy a többi törzs is első sorban a Dunántúlt, az egykori Pannóniát, azután pedig a Budapesttől északkeletre és északnyugatra terülő dombos vidéket, fel egész a Vág folyásáig vegye birtokába. A római Pannónia földje termékeny volt a müveltség egymásra következő rétegeitől: a rómaiak pogány-keresztény gyarmatának, majd Nagy Károly keleti provinciájának hagyományait a népvándorlás viharai sem tették egészen tönkre, évszázados müveltségek holt emlékei és homályban élő hagyományai fogadták itt a hódító jövevényt, készen, hogy maguk alá igázzák.

A Nyugathoz közeledés lehetősége csak egyik következése volt Árpád elhatározásának, melylyel hatalma alapját épen Pannóniában vetette meg. A másik mély hatással volt a magyarság ethnikai alakulására. Pannonia szlávjai, a morva-szlovén nép ekkor már keresztény vallásban, letelepedve élt, a kereszténységre és a letelepedés kezdeteire vonatkozó szókincset ők kölcsönözték a magyaroknak. A morva-pannon törzs az egyetlen szláv nép, mely a magyarság ezeréves fejlődése során ebbe beleolvadt, miután müveltségének értékes elemeit hódítójának átadta. A ma-

gyarság ily módon munkás elemekkel szaporodott, a műveltségben egy lépéssel előrehaladt, ez a pannoniai szlávokkal folytatott érintkezés eredménye, melyet Árpád politikai érzéke szerzett meg. Kisebb mértékben ugyanez a folyamat ment végbe a Duna–Száva mellett lakó bolgártörökökkel, ezektől is sok műveltségi szót és fogalmat vettek át a magyarok, mielőtt őket békés érintkezésben, részint pedig fegyver hatalmával is magukba olvasztották volna.

Az új hazában egyelőre tovább folyt a nomád életmód. A hét törzs tagjai nemzetségek szerint sátortáborokban lakoztak és egyik legelőről a másikra, egyik víz és erdő mellől a másikhoz vándoroltak. Sátoraik körül szláv szolgáik dolgoztak számukra, a távolabbi hegyes vidékek szintén szláv parasztjai adót fizettek nekik. A zsákmányoló hadjáratok szokása is évről-évre tovább fenntartatott. A magyarok ebben vérrokon elődjeik, a húnok és avarok példáját követték: a román-germán világot félszázadon át folytonos hadjáratokkal látogatták meg. Bajorországtól és Lombardiától kezdve, Svájcon és Franciaországon át északi Spanyolországig nem volt biztonságban villámgyors rohanásaik előtt kolostor, város vagy úri tanya, ahol csak a nyugati gazdaság tárházait sejthették. Az egységesen vezetett lovascsapatok ellen Nyugateurópa akkori megoszlott állapotában nem talált hathatós védelmi eszközt. Csak lassacskán tudták itt is, ott is a védelmet szervezni. A magyarok először I. Henrik német királytól szenvedtek vereséget, a döntő csapást Nagy Ottó mérte rájuk 955-ben Augsburgnál. A magyar áradat most Nyugat felől szilárd töltésre találván, vissza kellett özönlenie a Dunának immár honi térs-

ségeire. A lovasnép szűk határok közé szorult, harci ösztöne tétlenségre kényszerült és elkövetkezett a pillanat, melynek változást kellett előidéznie nomád életmódjában és műveltségi állapotában egyaránt.

A nomád államnak vérrokonsági szervezeteit már a zsákmányoló hadjáratok is igen meglazították. A vakmerő kalandok idején személyes bátorság és hadi szerencse egyes embereket könnyen kiemelhetett a törzsi szervezetből, tekintélyt és gazdagságot adhatott nekik. Az ilyenek aztán nem szívesen hódoltak meg többé a törzsfők hagyományos tekintélye előtt. A Nyugatra induló csapatokhoz, a zsákmány reményében, idegenek is, messze földről jövén, csatlakoztak; főként a megszállott terület keleti, alföldi részeire vándorolt be a keleti szomszédságból sok török jövevény, s ezzel nemcsak a nemzetségeknek, de, s ez itt a fontos, a politikai szervezetnek alapjai is megrendültek. A kényszerű tétlenség kellett hogy a nehézségeket csak megnövelje: a rakoncátlanság energiái külső harc helyett otthon, a sátrak alatt nyilvánultak, s a hagyományos tekintély uralmát végveszélybe sodorták. A nomád állam életfeltétele a külső zsákmányolás volt. ez a feltétel most megszünvén, az állam eddigi formájában többé nem tölthette be hivatását, s ehhez képest az államéletben csakugyan anarchia jeleivel találkozunk. Úgy látszott már, mintha a bensőleg meggyöngült magyarságra is elkövetkezendő volna az avarok sorsa, kiket Nagy Károly császár hamúként szórt szét a szelekbe.

A belső betegséget Bizánc óhitü császárai vették legelőször észre. Az akkori világpolitikának ők voltak utolérhetetlen művészei: a valóságos hatalom igen

csekély birtokában furfanggal és politikai éleslátással használták fel a barbár szláv és török népeket egymás ellen, saját hatalmuk kiterjesztésére. A bolgár-törököknek hatalmas aldunai birodalmát nem régen tették tönkre és most készültek kezüket tovább éjszak felé kinyújtani. Görög-szláv szerzetesek jelentek meg a magyarok közt, kik az óhitet nem is siker nélkül kezdték hirdetni, mert Konstantinápolyban csakhamar több magyar törzsfőnök hajtá fejét keresztvíz alá. A nyugati császárság a magyarokat megsemmisüléssel fenyegette, a menekvés útja úgy látszott, Kelet felé van nyitva, hol Byzánc császárai tárt karokkal fogadták a magyart is, mint már annyi török-skytha népet. Végzettel terhes idő volt ez s a nemzedék, mely akkor élt, a Kelethez csatlakozván, bizonyára eléri közvetlen célját: a nyugati veszedelemből menekvést, de hogy milyen áron, azt a bolgártörök példa megmutatta: a byzánci segítés előbb nemzetiségét, aztán államiságát vette el a megsegítettnek. Byzánchoz csatlakozva a magyar nemzet és állam tán még igazi megszületése előtt mindörökre sirba szállott volna.

Az ifjú népnek belső ereje ilyen válságos időben bontakozott ki. A nomád pásztornép létének alapjait a megváltozott viszonyokhoz alkalmazta: szunnyadó politikai tehetsége az idegenek fenyegető támadására felébredt és ellenhatásként tudatossá vált önrendelkezési hajlandósága, mely nélkül önálló államélet lehetetlen. Az állam megújhodását azonban egy új politikai tényezőnek kellett kezébe vennie. A magyarság eddigi tényezői, a vérrokonsági szervezet, a törzsfői hatalom, ekkor már elgyengültek, mellettük a nomád államban, a kezdetleges viszonyok közt csak egy politikai té-

nyező létezett még: Árpád utódjai, a fejedelmi család, melynek hatalma az utóbbi zavarok alatt szintén alászállott. A nagy munkára most mégis Árpád családja vállalkozott, s a következő korszakban az Árpádok királyi háza vezeti gyermekként kézen fogva a magyar államot a haladás útján.

II.

A királyság, mint az önrendelkező nemzet képviselője.

A) A középkori nemzetállam megalapitása.

Első sorban a címbeli fogalmat szükséges tisztáznunk. Magyar középkori nemzetállamon azt az államot értjük, mely az európai középkor gazdasági és közigazgatási formáiban élt, politikailag pedig a magyar nemzetnek produktuma volt. Az elfoglalt országban a magyar mellett ugyan szláv népelemek is laktak, előbb gyéren, majd mind nagyobb számban, de az ő munkájuk államszervezetet a magyar uralom idején ép oly kevéssé hozott létre, mint nem alkotott a magyar honfoglalás előtt sem. A szlávok saját munkájukat nem tudták állami célokra felhasználni, az állam felépítésének nem ők, hanem egyedül a magyarok voltak a munkásai. A középkor története mutatja, hogy bizonyos időkben, bizonyos népek államfentartó erőkkel rendelkeznek; ezen erők gyökerei, bár nehezen láthatók, de bizonyára mélyen lenyúlnak az erkölcsi világba és ha most összességüket kissé egyszerűsítve politikai akaratnak nevezzük, akkor a valóságnak megfelelően kimondhatjuk, hogy itt a Duna-Tisza földjén a középkori állam megalapításánál politikai

akarata egyedül a magyarságnak volt. Láttuk, hogy a nomád államnak minden politikai tényezője tiszta magyar volt, ép így az új államot is a magyarságnak kellett felépítenie. A dunai rónák államalkotásra hivogató térségein a magyarok megérkezése előtt a délszláv népek többször is keresztülvonultak, anélkül, hogy a terület földrajzilag zárt voltát észrevették, még kevésbbé, hogy felhasználták volna. Mindezt nem tették, mert nem volt meg bennük a politikai akarat, mely viszont megvolt a magyarban és a döntés idején, a középkori állam alakításánál az uralkodóházban összpontosulva megnyilvánult.

Az uralkodóház érdemét itt lehetetlen eléggé kiemelni. Hogy a magyar nép Nyugat és Kelet közt össze nem roppant, az Árpád utódainak, Gézának és Istvánnak érdeme. A lazán kapcsolódó nomád törzsekből az ő munkájuk verte össze szilárddá két emberöltő alatt az új magyar államot. Bölcs politikai érzék és hajthatatlan akaraterő vezette a nemzeti dynastiát a megújhodás nagy művében, melyre kormányzó tehetsége tudatában fiatalos hévvel vállalkozott. Az egész változás ily módon külső erőktől tökéletesen függetlenül ment végbe, ami a fejlődés további folyamára alapvető fontossággal volt.

A munka nem volt könnyű. Véres belső harcoknak kellett jönniök, hogy a nép nyugtalan, rakoncátlan elemei megsemmisüljenek. A törzsfőknek és a zsákmányoló hadjáratok során meggazdagodott kapitányoknak hatalmát meg kellett törni és Árpád vérének tekintélyét mind a hét törzsre újra kiterjeszteni. Ez az első, erőszakos lépés Gézának jutott feladatul, ki nyugati műveltség híján, a természettől még nem

távolodott el messzire, s így kételyek még nem zavarták az elhatározásban és a gyors végrehajtásban. A központi hatalmat nehéz harcok árán újra helyreállította és sietett a pillanatot felhasználni, hogy népét a nyugati keresztény közösségbe bevezesse és a nomádéletbe visszatérés útját mindörökre bevágja mögötte. A magyarság az imént még élet-halálharcot vívott a német császárral, most pedig, miután önrendelkező akarata Árpád vérében központosúlt, a magyar fejedelem a bajor herceg leányát szerzi meg fiának feleségül és István, a magyarok első királya, a német király sógorává és a római egyház szentjévé lesz!

A Nyugathoz kapcsolódás művét Szent István fejezé be és szilárdítá meg. Gézától örökölt hatalma birtokában komolyan hozzáfogott országa kereszténynyé tételéhez. Az első nyugati hittérítők a prágai és passaui egyházakból jöttek, István hívására követték őket most a nagy nyugati kolostorok, Monte-Cassino, Ravenna és Cluny szerzetesei, kik hivatást éreztek magukban a pogányok megtérítésére. Munkájuknak kedvező előzményei voltak. Már láttuk, hogy a nyugati magyarság Pannoniában régóta érintkezésben állott a szláv keresztényekkel, a külső hadjáratokban szerzett rabszolgák is terjesztették szerény körükben a nyugati hitet, mindez azonban csak kezdet volt, melyre István hatalmas és ujdonságukban forradalmi jellegü rendszabályai következtek. A régi hit gyakorlását megtiltotta, a pogány szokások ezzel egyszerre elvesztették kiváltságos helyzetüket, melyet mint nemzeti vallás eddig élveztek és az üldözés elől erdők mélyébe és éjszakák sötétjébe menekültek, hogy nemsokára végkép elsenyvedjenek.

István maga, bár csak felnőtt korában részesült a keresztség szentségében, lelkében igazi keresztény világnézetre tett szert. Belső meggyőződéstől táplált szent hévvel hirdette a hit igéit, ebben igen hasonlított Nagy Károlyhoz. Működése hatását leginkább mutatja a dacos ellenállás, melyet a pogány hit hivei az újnak ellene szegeztek. A törzsi és nemzetségi egységek vezetői még egyszer felemelték fejüket, s kétségbeesett harcban készültek a döntő kérdésre megfelelni: ki irányítsa a jövőben a nemzet sorsát, a pogány, konzervativ törzsfők-e, a nyugati műveltség elenesei, avagy az Árpád véréből támadt új egyeduralkodó, aki a pogány magyarok nézete szerint ősei hitét elhagyta és idegen befolyásoknak vetette alá magát? A törzsfők győzelme esetén a magyar nép tán egyideig tovább élhetett volna műveltségtől szűzen, a meglazult nomád állam rendetlenségében, hogy aztán félelem és gáncs nélkül, meg nem hajolva, kidőljön Nyugat vagy Kelet csapásai alatt.

A világnézetek ilyetén élet-halálharcát István fiatalos bátorsággal, öntudattal és kiméletlenül végigharcolta. Pannonia védője, Szent Márton és Szent György zászlóját vitette maga előtt, amint a felkelt törzsfők ellen indult, a csatára készülve pedig, német szokás szerint, bajor lovagok kardot öveztek derekára. Zászlai alatt küzdöttek Árpád törzsének, Magyarnak harcosai, akik a fejedelem családi haderejét alkották; velük együtt harcoltak a német lovagok, kik István felesége kíséretében jöttek be az országba. A nemzeti hagyomány hosszú időn át a „teutonok és magyarok csatájának" nevezgette a harcot, melyben István a Balaton somogyi partján honos törzsfő hatalmát megtörte. A

haladást ellenző pogány magyarság vezetői egymás-után döntő vereséget szenvedtek, melyből soha többé fel nem épültek. Pannonia után a Tiszavidék besse-nyőkkel kevert törzseire, valamint a Maros-Tisza-Duna négyszögén uralkodó bolgár-magyar főnökre került a sor, ez utóbbi a byzánci politikának előhar-cosa volt Magyarországon. A politikai vereség a ke-let-római vallás terjedését is végkép megakasztotta: a Maros-vidék görög kolostoraiba nemsokára nyugati szerzetesek költözködtek. Az ujabb győzelmek Er-délynek nyugati völgyeit is megnyitották, hol a Maros mellett a gyér magyar telepeken egy öreg törzsfő, Árpáddal rokon családból, majdnem önállóan uralko-dott, míg végre most ez is elismerte István hatalmát.

A törzsfők hatalmával együtt a nemzetségi szer-vezet is gyökereiben megrendült. A vérségi közösség, az egy nemzetségből származás politikai jelentőségét elvesztvén, ezután már csak a gazdasági élet terén szerepel: a nemzetségek nem politikai egységek többé, hanem gazdasági tényezők, s mint ilyenek is mindinkább háttérbe szorúlnak. A pogány szabadság régi világa elmúlt és a nemzet új vezére új alapokat keresett, melyeken a jövendő épületét biztossan fel-építhesse. Istvánnak kortársa, Boleszló cseh herceg, ugyanekkor vezette be népét a nyugati keresztény közösségbe, aminek külső jeléül országát a német császártól hűbérbe fogadta. A magyar nem követte a cseh példáját, visszatartotta attól a lovas pásztornép egészséges politikai érzéke, büszke függetlenségi haj-landósága. István politikai lépései logikus sorrendben következtek egymásra. A nomád szabadságnak po-gány felfogását elutasitván magától, szívből meghó-

dolt a keresztény-germán világnézetnek, amiből csak természetes módon következett, hogy berendezkedésénél mintául Nagy Károly monarchiáját kellett választania, mert ez volt a legtökéletesebb kifejezése a keresztény-germán világnézetnek. A karoling monarchia elvei szerint az uralkodó hatalma Istentől származik, Isten a királyi hivatal forrása, ő ad jogosítványt a hatalom gyakorlására, ő ítéli meg, jól végezte-e a király hivatali munkáját. A király tehát egyedül Istennek tartozik számadással. „Minden hatalom Istentől jön", ez a germán-keresztény monarchiáknak alapelve az egész középkor folyamán. Ebben az alapelvben találta meg István eddigi működésének végleges igazolását. A hitben erős új uralkodó népének pogány múltját megsemmisítvén, most csakugyan hiténél fogva a keresztény politikai felfogáshoz fordul. A keresztény monarchia elvi magaslatán Istvánnak lehetetlen volt akár a nyugati, akár a keleti császárhoz kérően közelednie; mint nemzeti uralkodó, mint az önrendelkező nemzet egyetlen képviselője, csakis a kereszténység lelki fejéhez, a pápához fordulhatott. A pápától független állásának kockáztatása nélkül remélhette fegyverrel szerzett hatalma külső elismerését, ezt az útat jelölte ki neki mély vallásos érzése is, egyetlen vigasza és reménye a súlyos harcok idején. II. Sylvester pápa szivesen fogadta István követeit, koronát és apostoli keresztet adván nekik urok számára. Az új magyar egyház főpapjai a pápa ez ajándékával koronázták meg Istvánt 1001-ben Magyarország első apostoli királyává.

A királyság alapítója a karoling uralkodói elvek szerint gyökerestül átalakította nomád államát. A sza-

bad magyarok még nem régen a törzsfőket, s köztük Árpád utódjait magukhoz hasonlóknak és egyenrangúaknak tartották, most pedig látniok kellett, hogy István Nagy Károly példája szerint a római császáréhoz hasonló hatalmat igényel magának! Az a kezdetleges, merev szokásjog, mely a magyarok közt is, mint általában a nomád népeknél, érvényben volt, a törzsfők megsemmisítése után nem tudta többé Istvánt megakadályozni, hogy népének ne saját hatalmi teljéből adjon törvényeket. Legelső törvénykönyvét ezen szavakkal vezeti be: „Mivel minden népet saját törvényei szerint kormányoznak, mivel én Isten akaratából monarchiám vezetésére hivattam meg, elhatároztam tehát, hogy a régi és új fölségek példáját követve, népemnek törvényeket adok". István világi törvényhozásával ép oly gyökeresen megváltoztatta a meglevő viszonyokat, mint vallási rendelkezéseivel a belső életet. A vérségi szervezet intézményeit és hagyományait félretolta és helyükön új társadalmat akart felemelni. Eddig a nomádállamban a vérségi kapcsolatokon nyugvó földközösség volt az egyetlen birtoklási forma: az egyes embernek nem lévén birtoka, az egész terület a nemzetségek kezében volt, s egy-egy nemzetség tagjai közösen használták az egész nemzetségi területet. Szent István ezen gazdasági forma helyébe a magánbirtoklást hozta be, ez az ő legfontosabb világi újítása, mert ez lőn az egész új társadalmi rend alapjává. Megjelennek az első nagybirtokok: a bencés apátságok, a püspökségek és káptalanok, melyeknek István a legyőzött nemzetségek területéből magánbirtok gyanánt hatalmas uradalmakat adományozott. Az egyháziak mellett a német

lovagok is birtokokat nyertek, hasonlóképen azok a magyar közszabadok, akik a döntő harcokban a fejedelem pártján állottak. Mindezek elhagyták a nemzetségi kötelékeket és a királytól nyert birtokukat többé nem közösen, vérrokonaikkal együtt, hanem kizárólag egyedül birtokolták, s ehhez képest politikailag sem a nemzetségnek, hanem uruknak, királyuknak rendelték alá magukat, a király „szolgáivá" lettek.

A magánbirtoklás formáját Szent István a karoling birodalomból vette át, amelynek társadalmi szervezete épen a magánbirtokon és a birtokosoknak az uralkodótól függő voltán nyugodott. Az alapelv átvétele az egész karoling fejlődési folyamatot megnyitotta a magyarság előtt, az új állam az elv birtokában rátérhetett az útra, melyen a román-germán társadalom már évszázadok óta, a vándorlás nomád korszaka óta haladott. Ugyanazon gazdasági alapokon hasonló társadalmi fejlődés vált lehetővé. A szláv intézmények ugyan sokkal közelebbről kínálkoztak volna Istvánnak, mint a karolingok, bizonyára ismerte is a typikus szláv birtokformákat, melyek a magyar földön élő szlávok közt érvényben voltak, de öntudatos kölcsönzési szándékkal mégsem a közeli szláv, hanem a távolabbi germán intézményekhez fordult, s törvényeivel a germán hűbériség elemeinek átvételét célozta. Harcos és közszabad a nomád magyar felfogás szerint egyazon jelentésű kifejezések voltak: minden katona egyenlőjogú tagja volt valamely vérségi kötéknek, melyben fölötte senki sem uralkodott. Erre a pogány egyenlőségre és szabadságra halálos csapást mért István parancsa, hogy ezután minden nagyobb kiterjedésű birtok ura — az akkori nyelvben senior —

saját szolgálatára harcosokat, hadiszolgákat tartson. E szolgákat István a délnémet hűbériségből átvett szóval mileseknek nevezte, s kötelességükké tette, hogy uruknak udvarában és hadban szolgáljanak. A senior viszont a királynak tartozott hűséggel. Szent István ezzel a rendelkezésével a nomád szabadság fogalma helyébe a germán államalkotó elvet, a hűség eszméjét tette állama alapjává; újításának forradalmi jelentőségét megérthetjük abból, hogy Bölcs Leó görög császár a 10. századbeli magyar főtulajdonságának a szabadság szeretetét tartotta, most pedig István az egyik magyart a másiknak, s mindnyáját sajátmagának rendelte alá. Újítása a magánbirtoklás intézményétől függött: a seniornak birtokra volt szüksége, hogy hadi szolgáit azokon eltarthassa, viszont a király is a birtokadomány fejében követelt hűséget senioraitól. István törekvései sikeréről a későbbi korszakok tanuskodnak: a korlátokat nem tűrő nomád nép idővel királyhű nemzetté vált; érzelmi világában a nomádkor szabadságeszméje harmonikusan egyesült a germán hűségfogalommal.

István újításait el sem képzelhetjük azon mérhetetlen erőforrások nélkül, melyek a középkori patrimoniális királyságnak a terménygazdaság idején rendelkezésére állottak. A patrimoniális monarchiának mindenütt az uralkodó házi hatalma volt az alapja: a királyok hatalmas családi birtokokra támaszkodtak, pénzgazdaság nemlétében a birtok volt minden politikai hatalom forrása, s így az uralkodó kormányzási művében egyéb politikai tényezőre nem szorult, sőt meg is akadályozhatta, hogy rajta kivül más valaki is politikai fontosságra tegyen szert az országban. Az

Árpádok családi hatalma eleinte, Géza idejében, semmivel sem volt nagyobb, mint a többi törzsfőé; István monarchiájának anyagi alapjait Géza szerezte meg, mikor a törzsfőket és nemzetségeket a központi hatalomnak alávetette. Az újabb felkelések Istvánnak alkalmat adtak a végleges leszámolásra: a fellázadt törzsfők birtokát lefoglalván, családi hatalmát az egész országban kiterjesztette. A már letelepedett szolgaosztály ily módon nagyrészt a király hatalma alá került, s mivel később épen ezen nem szabad osztályokból fejlődött ki az iparűző és földműves népesség, a királyi hatalom a nemzet jövendő fejlődésére is befolyást szerzett magának. A királyi birtokok gazdasági üzeménél külsőleg szláv hatás érvényesült. Az egész királyi birtoktest uradalmakra oszlott, egy-egy uradalom középpontjául a szláv-avar földvárak, vagy ezek romjai szolgáltak. Még az elnevezések is a szlávból kölcsönöztettek: az uradalom magyar neve megye lett, elöljáróságáé pedig ispán, a szláv zsupan szóból. Mindez azonban csak külsőség volt, István a valóságban nem a szláv zsupa intézményét, hanem a karoling-monarchia grófságát honosította meg magyar földön. A szláv berendezés vérrokonsági kapcsolatokon alapult, míg a frank comitatus a karoling-államban az uralkodótól függő egység volt, mely alosztályaival, a tizeddel (decurionatus) és századdal (centurionatus) együtt politikai, katonai, rendőri és közigazgatási hatáskört teljesített. A nemzetségi egységek helyébe István ezt a frank beosztást vette át, a megye és alosztályainak latin elnevezését is a karoling gyakorlatból kölcsönözte. Az uradalmak székhelyeire ispánokat (comesek) nevezett ki, akiknek feladata volt megyéjük egész területén a

közigazgatást ellátni, a nemszabad népesség gazdasági termelését irányítani és a területen lakó közszabadokat háború esetén a király parancsára harcba vezetni. Hatáskörük és az egész megyei berendezés mutatja, hogy itt a karoling-intézmények tudatos átvételével van dolgunk.

Élete munkája végén István bizalommal nézhetett a jövőbe és büszkeséggel a múltba. A pogány nemzetségek laza tömegéből sikerült szilárdan megalapozott keresztény államot alkotnia és az új államegyéniséget a keresztény-germán műveltség közösségébe beillesztenie. A királyi uradalmak, a központi hatalomtól függő kolostorok és püspökségek, valamint a világi nagybirtok mind a királyság hatalmi állását emelték, rajta kivül nem volt politikai tényező az országban, a közszabadok hűséggel engedelmeskedtek királyuknak. Ennyi munka és ennyi eredmény szinte sok egy ember életére s a modern tudomány tán szivesen felosztaná István élete művét több nemzedék közt, melyeknek csak összefoglaló nevéül szolgálna az első király, az alapító. De az ő hatalmas alakján kudarcot vall az ilyen egyéniségellenes elméleti törekvés. Szent István valóban egyik legszebb és politikailag legérettebb alakja a magyar történetnek, Magyarország államiságának pedig bizonyára nem volt nála eredményesebb és lelkismeretesebb munkása. A magyar fejlődés már Géza idején nekilendült, de a nyugateurópai fejlődés ragadó sodrába igazán csak István alatt került be, ő kényszerítette a nemzetet, hogy a késői indulást sietős haladással jóvá tegye. Az egész folyamatot a király indította meg, s ő is vezette tovább. A nemzeti királyság döntő szerepét Szent István kezdettől fogva felismerte

és soha szem elől nem tévesztette. Öntudatában mindig ott volt a gondolat, hogy amint az újítást nem más, mint ő és atyja hozták létre, úgy az újítás jövője, az ő munkájuk fenmaradása is a királyoktól, utódaitól függend. Ez a gondolat adott Istvánnak erőt, hogy közvetlen örökösei ellen fellépjen, mikor ezek a keresztény hitben gyöngének és a nyugati műveltség ellenségeinek bizonyultak. Az új magyar állam érdekében nem riadt vissza Árpád utódainak száműzésétől, sőt megcsonkításától sem. Ez volt az első magyar tragédia, melyre hasonló tragédiák hosszú sora következendett, az összeütközés csirája mindegyiknél ugyanaz lévén: a magyarság keleti eredetének és nyugati hivatásának összeegyeztetése. „Kelet népe" mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos válságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát.

A római egyház Istvánt, valamint fiát Imrét és ennek tanítóját, Gellért püspököt szentjei közé sorozta, s ezzel az ifjú magyar egyház egyenjogú tagként belépett a nyugati népek közösségébe.

B) A középkori nemzetállam az Árpádok korában.

Árpád családja Szent István után még 300 évig ült a magyar királyi trónon; a nemzet erre az időre hálával tekinthet vissza. A királyság alapítója első ténykedésével megfosztotta ugyan népét politikai szervezetétől, de a régi helyett újat, magasabb rendűt adott neki és gondoskodott róla, hogy utódai épségben tartsák élete munkáját. Az Árpád-királyok közt egyesek gyöngének

bizonyultak, de a dynastia életereje soha el nem száradt, hanem végül is minden akadályt legyőzve, a nemzeti fejlődés folytonosságát mindegyre helyreállította. Idegen: német, görög, lengyel befolyás éveire, gyönge királyokra ismét hatalmas uralkodók következtek, kik biztos kézzel vezették népüket a nyugati keresztény művelődés utjain. Ilyen volt Szent László, Kálmán, III. és IV. Béla, ők a középkori nemzetállam nagy továbbfejlesztői. A nép tudta, mit köszön királyainak, érzelmeit a dynastia kihaltakor, 1301-ben az első országnagy, a nádor, megható szavakban foglalja össze: „Az első magyar király, Szent-István törzsének utolsó aranyszála is letörött, a nép elvesztette az ő örökös uralkodóját és Rachelként siratva veszteségét, keresi, hol találna még egy királyt Szent István véréből."

Valóban hiában keresnénk még egy középkori államot, melynek szilárd egysége annyira az uralkodóház műve volna, mint ahogy a magyar állam az Árpádok műve. Az egységes, önmagában zárt magyar birodalmat és az egész magyar területen homogén fejlődési alapokat ők alkották meg. Az Árpádok óta az egész magyar föld zárt műveltségi és gazdasági terület, melyen belül a fejlődés, minden fokán egyneműen, és az ország legkülönbözőbb vidékein egymáshoz hasonlóan folyik le; ennek előkészítésére rendkivüli nagy hatása volt az Árpádok határpolitikájának.

A birodalom védelmére az Árpádok a határokon hatalmas szervezetet hívtak életre, melynek csiráit egy szláv intézményből önállóan fejlesztették ki. A lakott terület szélein az őserdők és mocsarak felhasználásával védelmi övet létesítettek, oly módon, hogy a közlekedési utakat bevágták és az őserdő természetes

növekedését szabadjára eresztették. Ezt a védelmi övet a német krónikások clausáknak hívták. Az övön kívül mérföldes szélességben elhagyatott, lakatlan és művelet len terület volt, mely megakadályozta, hogy a külső népek a védelmi övhöz túlságos közel letelepedjenek. Az egész szervezet nyomai még a törzsszerkezet korára nyulnak vissza: már az augsburgi csata után, mikor német inváziótól lehetett tartani, ily módon erősítették meg a nyugati határt. Szent István idejében már az egész országhatár körüskörül ki volt építve. A természettől nyújtott védelmi eszköz kihasználásával az országot egyetlen megszakítatlan védelmi vonal vette körül, melynek alapját mindenütt az őserdők és a vad szabályozatlanságban folyó vizek alkották. A folyók és patakok gázlóin és átjáró helyein őrségek voltak, melyek ellenséges támadás esetén a folyamágyakat elzárták és a járható utakat vízzel elöntötték. A védelemre ilyképp berendezett területeket gyepüknek hívták, a gyepükön a kapukat erős katonai őrségek szállották meg s a békés időkben a külországokkal a forgalom kizárólag a kapukon át bonyolíttatott le. A határőrség legénységét a közvetlen mögöttes terület királyi falvai szolgáltatták, mesterségüket, a gyepü kezelését és védelmét jól kellett érteniök. A határok őrzésére a királyok szinte kivétel nélkül magyarokat és a magyarral rokon bevándorolt török törzsek fiait alkalmazták. Nyugaton, Csehország és az osztrák őrgrófsággal szemben besenyőket, jászokat és székelyeket, délkeleten pedig, hol a délorosz puszták nomádjaival szemben Erdélyt állandóan védeni kellett, a székelyeket, kiket a határ védelmére a 11. század végén zárt tömegben telepítettek

át eredeti lakóhelyükről, a Dunántúlról. A határvédelem az állam fentartásának egyik fontos része volt s a királyok, mint az önrendelkező magyar nemzet képviselői erre a feladatra csak egészen megbizható népeket, első sorban tehát a magyart és a vele rokon török fajokat alkalmazhatták. Ezek mellett egyedül a németek részesültek ilyen megbízásban: a beléjük vetett bizalmat bizonyítják a szepesi német telepek, melyeknek feladata volt az országhatárt a lengyelek ellen védelmezni. Az erdélyi Barczaság németjei hasonlóképen őrszemek voltak a keleti puszták nomád török törzseivel szemben. Ezek és a szepesiek csakhamar beleélték magukat az új viszonyokba és kötelességüket magyar királyuk iránt germán hűséggel teljesítették évszázadokon át.

A határszervezet mint védelmi intézmény alapjában véve a szláv határvédelemnek kibővítése és megújítása volt, a szláv kezdeményhez új és magyar gondolatot az Árpádok akkor adtak, mikor a védelmi szervezetet a nemzeti műveltség területének megnagyobbítására használták fel. Ez a néprajzi, politikai és gazdasági szempontból egyaránt fontos jelenség pedig következőleg ment végbe. Ha valamelyik határon a szomszéd állammal a barátságos viszony megszilárdult, vagy ha az ország belsejében, a gyepük mögött, a népesség számban és energiában megszaporodott, a királyok kiadták a parancsot az illető gyepün kivül eső elhagyott vidék megszállására és a nemzeti műveltség körébe bevonására. Ilyenkor az eddigi gyepün megszüntették a védelmi szervezetet és azt a művelésbe vett új területen kivül, néhány mérfölddel kijebb állították fel. Mivel a határvédelmet királyi népek intézték, s az

egész szervezet királyi volt, a gyepü eltolása is csak királyi rendeletre történhetett. Ebből a szempontból Magyarországnak mai zárt formája és kerekded kiterjedése az első nemzeti dynastiának személyes munkája, melynek fontosságát abból is megítélhetjük, hogy Szent-István birodalma, a tényleg megszállott föld, éjszak felé körülbelül csak a Dunába ömlő párhuzamos folyók, Vág, Garam, Ipoly folyása közepéig nyúlt. Ha ezt a három folyót hosszában megfelezzük és a felezési pontokat összekötjük, megkapjuk a Szent-István korabeli éjszaki gyepü vonalát, melyen kívül az éjszaki Kárpátok egész vidéke úratlan vad őserdő volt. Kassa, Eperjes, Bártfa, Selmecz-, Körmöcz-, Beszterczebánya, mind e városok területe a gyepükön vagy azokon kívül, őserdőben volt. Mikor a 11. század végén a csehekkel jó viszonyba jutott az ország, Szent-László sietett az alkalmat a határöv kitolására felhasználni, de a gyepünek támasztéka ebben az irányban még a 13. század közepén is a Vág folyó volt, melyet Trencséntől torkolatáig nem kevesebb, mint hét erőd és nagyszámú, áradás előidézésére szolgáló vízmű védett. A Vág és Morva közt elterülő termékeny földszalag azóta, hogy a magyarok és németek Szvatopluk birodalmát tönkretették, gyepüelőző vadon volt, s csak a 13. században, mikor a gyepüt a Vágtól a Morváig vitték előre, került ujra művelés alá.

Sokkal bonyolultabb mű volt a határ kibővítése az éjszaki Kárpátokban. Itt az őserdőtől minden lépésnyi területet külön kellett kiküzdeni, s az egész óriási terület lakatlan lévén, új telepesekről kellett gondoskodni. Igy kerültek ide az Árpádok alatt a német gyarmatosok, a bányavárosok és a Szepesség lakói, a nyu-

gati Kárpátokba pedig a tótoknak szláv törzse, mely korábban fejér horvátnak neveztetett, s mint ilyen a mai Szilériában lakott. Itt érte őket a magyar király hívása, melynek engedve, egymásután, kisebb csoportokban, egy-egy soltész vezetése alatt bejöttek Magyarországra, ahol fajuk jellegzetes csöndes szorgalmával és munkabírásával kiirtották az éjszaknyugati Kárpátok őserdőit. Mindegyik tót munkáscsoport községet alkotott, mely a királytól birtokot és kiváltságokat kapott, az utóbbiakat a középkorban szokásos mértékben, közöttük az alsóbb fokú bíráskodás szabadsága volt a legnevezetesebb. Az új területek középpontjaivá a királyi várak lőnek, melyekből a király képében az ispán intézte a terület igazgatását a többi királyi megyéhez hasonlóan. A tótok nyelvük és nemzeti tulajdonaik birtokában a magyarokkal együtt éreztek, vezetőik idővel a magyar nemesség sorába emelkedtek.

A királyságnak ilyetén nemzetfentartó munkájához hatalmas anyagi erőforrásokra volt szüksége. Bőven buzogtak ezek Szent István örökségéből. A királyi uradalmak és a központi hatalomtól függő világi és egyházi nagybirtok, amint ezeket Szent István hátrahagyta, képezték az Árpádok hatalmának alapjait. A királyi birtoktestet István utódjai sikerrel gazdagították, részben a most leirt határrendszertől nyujtott lehetőségek felhasználásával, részben pedig nagyszabásu telepitő politikájukkal. Ez utóbbi módon egész néptörzseket fogadtak be Magyarország területére, s a jövevények a királytól nyert lakóhely és kiváltságok fejében néki hadiszolgálatot teljesítettek és adót fizettek. A magyarok régi esküdt ellenségei, a besenyők, már a 11. és 12. században bekérczkedtek, követ-

ték őket a hasonlóképen török eredetű jászok; a királyok mindkét nomád nép számára a Duna—Tisza rónáját jelölték ki lakóhelyül, hogy ott a szélés pusztákon nomád életmódjukról lassankint, rázkódtatás nélkül leszokhassanak. A török faji bevándorlás a kúnok jövetelével a 13. században fejeződött be. Bessenyők, jászok és kúnok egyaránt harcias lovas nép voltak, s így nagyban hozzájárultak a királyság hadi túlsúlya növeléséhez. Mindnyájan a királyságnak köszönték befogadásukat, s hiven szolgálták urukat még olyan esetekben is, mikor az Árpád-király és a magyar nemzet közt szakadás állott be, ilyenkor ők voltak a királyság legbiztosabb támaszai. A századok folyamán az ő nemzetségi szervezeteik is felbomlottak, s a nomád életet elhagyván, a magyarságba beolvadtak. Ez az évszázados török faji bevándorlás és beolvadás a magyar nép ethnikumában a finn-ugor elemeket természetesen még inkább háttérbe szorította.

A fejlődés támaszai voltak még a bevándorolt németek is. Ebben a kérdésben a középkori történet két hatalmas processusa érintkezett egymással: egyrészről a magyarság állami és nemzeti kifejlődése, másrészről a németség keleti gyarmatosító munkássága. Az érintkezés áldásos gyümölcsöket, hosszú békés együttélést hozott létre. A legelső németek Magyarországra a 12. században jöttek Aachen környékéről és a Mosel vidékéről, a magyarok őket flandriaiknak, majd általánosan szászoknak nevezték. A Felsőmagyarországon letelepedő „szászok", a szepesiek, önkormányzatuk birtokában a birodalom határait védelmezték a lengyelek terjeszkedési hajlandósága ellenében. A 13. század közepén ujabb raj jött a frank és thüringiai vidékekről, ezek a

németek alapították a magyar bányavárosokat. Hasonlókép előkelő szerep jutott nekik Erdély benépesítésében. Korábban láttuk, hogy Erdély nyugati völgyeit a magyarok már a honfoglaláskor megszállották, ezen a területen István óta magyar királyi vármegyék állottak fenn. A keleti végeket a székelyek őrizték, míg a déli határon a 12. század óta „szász" néven nevezett luxemburgi és moseli frank gyarmatosokkal találkozunk. A királyi birtokok hatalmas vadonait ezek a németek tették művelésre alkalmasakká, szorgalmuk és hűségük fejében különböző kiváltságokat kaptak, melyeket aztán II. András király foglalt össze 1224-ben a „szebeni provincia" nagy privilégiumában. Az erdélyi szász önkormányzatnak az Andreanum lett az alapja egész a rendi korszak megszüneséig. A német gyarmatosok e szerint együttvéve a „szász egyetemet" alkották, mely mint autonom testület egyedül a királynak volt alárendelve, a király pedig jogait a „szász ispán" által gyakorolta fölötte. Az Andreanum egészben véve politikai önkormányzatot biztosított a szászoknak, kik ennek birtokában az egész rendi korszakon át sértetlenül megőrizték német nemzetiségüket és egyházi különállásukat. A magyarok és szászok után, legkésőbb jöttek Erdélybe az oláhok, egy szláv-román vegyülék pásztornép, mely minden valószínűség szerint népileg a Balkán-félsziget déli részein sűrűsödött össze és éjszaknak vándorolva a 12. század végén érte el Erdély határait. Az oláh letelepedés részben a tótoknál már megismert módon folyt le: kisebb csapatokban jöttek kenézeik vezetésével, a királyi birtokokon telepíttettek le, megkapván a szokásos kiváltságokat, főként az alsóbbfokú biráskodás

jogát. Egyébként beilleszkedtek a megyei igazgatás kereteibe. A hét szász szék és a Barczaság területére lassankint, szinte észrevétlenül szivárogtak be: a völgyeknek földművelő és iparűző szász lakossága nem sokat törődött a magas havasok oláh pásztoraival, akik azonban csodálatos termékenységgel elszaporodván, a Kárpátok hegyláncain mindinkább északnak terjeszkedtek. A 14. században már Máramarosmegyét is annyira ellepték, hogy innen emberfölöslegükkel Moldvaországot is benépesíthették.

A német gyarmatosítás legelső következménye a városi élet fellendülése volt. A lovas magyarok a városok falai között nem jól érezték magukat és szivesen átengedték a városalapítás művét idegen fajbelieknek. A legelső városlakók Magyarországon vallonok voltak, akiket akkori oklevelek olasz néven emlegetnek, a vezetés tőlük csakhamar a németek kezébe került. A magyarországi városok jogélete a német városi jog átvételén épült fel. A városok a nemzeti fejlődésben új fokot jeleztek: a polgárság többé már nem könnyü lovasokat, hanem gyalogos katonákat bocsátott a király rendelkezésére, adóját sem természetben, hanem lehetőleg pénzben fizette meg. A pénzgazdaság mindeddig kezdetleges fokon állott, bár a magyar királyok már Szent István óta állandóan pénzt is vertek, — Szent István pénzein külsőleg apósa, a bajor herceg érmeit utánozta; valódi pénzgazdaságról mégis csak a városi élet kifejlődése óta lehet szó. A kezdődő pénzgazdaság egyelőre szintén a királyság hatalmát gyarapította. A pénzverési jog Magyarország egész területén kizárólag a királyt illette meg, az övé volt minden bánya, vám és pénzbeli adó. Az európai uralkodók közt a magyar

király bevételei dolgában közvetlenül és pedig nem sokkal a francia és angol király után következett.

A belső gazdagság és hatalmi állás kifelé természet szerint hódító politikát szült. A 11. és 12. században a lengyel-kisorosz kérdés foglalta le az Árpádok figyelmét: a halicsi és ladoméri kis fejedelemségekben mindúntalan magyar seregek csinálnak rendet, a magyar királyok helytartói uralkodnak és próbálják a lehetetlent: a pártvillongások, trónkövetelések és belháborúk megszüntetését. Majd mikor a magyar trón betöltésénél is zavarok álltak be, ez alkalmat a görög császár még egyszer felhasználta, hogy a magyar államot a Nyugattól elvonja és a byzánci államrendszerbe bekapcsolja. De jött Árpádnak bölcs utódja, III. Béla és mindörökre elvágta a byzánci politikának Magyarország lekötésére font szálait. A fejlődés szempontjából még fontosabb következésekkel járt az Adria felé irányuló terjeszkedés. A Száva, Dráva és Duna közét a magyarok már a honfoglaláskor megszállották és a megyerendszer megalakulásakor három színmagyar lakosságú megyére osztották. Ezektől nyugatra a három szlavon megye, Zágráb, Kőrös és Varasd területét a 11. században hódították meg, ez utóbbi három megye alkotta a középkori Tótországot. A század végén Szent László Horvátországot foglalta el, mely akkoriban Knin székhelye körül az Unna folyótól délre kezdődve, egész a mai Montenegróig elnyúlt. László utódja, Kálmán alatt a magyar zászlók végre eljutottak a tengerhez: a dalmát kikötővárosok a magyar király birtokává lőnek. A későbbi dalmát-horvát-szlavon királyság eredetileg mint hercegség a magyar király ifjabb fiainak örökségét képezte,

később pedig a bán igazgatása alá helyeztetett, aki mint magyar országnagy a királytól kinevezve ura nevében a legfelsőbb politikai, közigazgatási és katonai hatalmat gyakorolta.

Terjeszkedés célját szolgáló külső politika, bent az országban a rend fentartása és jogvédelem, nagyszabású belső gyarmatosítás, mindez az Árpádok királyságának pozitiv, valóban kitűzött és tényleg végrehajtott funkciója volt. Ezen magyar cél szolgálatában országuk erejét a Szent Istvántól megalapított királyság teljes hatalmával felhasználták. A patrimonialis terménygazdaság viszonyai közt egyedül az erős királysággal lehetett kormányozni, a központi hatalom volt az egyetlen politikai tényező, mely a nemzet erejét céltudatosan és következetesen felhasználhatta. Az Árpádok uralkodásában is felismerhetjük a patriarchalis királyság állandó formáit. A néppel épp oly fesztelenül, egyszerű, természetes módon érintkeztek, akárcsak a Meroving-királyok vagy az első Karoling-császárok. Az országban körüljárván, érkezésük hírére a környékbeli nép összeesődült és ahol a király megszállott, tágas udvaron vagy lombos fa árnyékában leülvén, a népnek ügyes-bajos dolgát szóbelileg intézte el. A székesfejérvári királyi házba is bárki eljöhetett panaszával vagy kérelmével. A félnomád udvartartás ily módon egyúttal igazságszolgáltatási szerv is volt, az udvari méltóságoknak korán bele kellett tanulniok a pörös ügyek elintézésébe és az ország dolgai mérlegelésébe. A legelső udvari méltóság, a nádor csakhamar átvette a király személyének politikai, katonai és igazságügyi helyettesítését, az udvarbiróból az ország legfőbb birája lett, az udvari sáfárból

az ország tárnokmestere és kincstartója. Ez a három legfőbb méltóság: a nádor, országbiró és tárnokmester voltak a horvát bánnal és az erdélyi vajdával együtt az országnagyok, az ország bárói és alkották az egyházi méltóságok, a püspökök társaságában a király tanácsát. Országnagyok, püspökök, ispánok mindnyájan a királytól függöttek, ő nevezte ki őket és ha jónak látta, bármikor le is tehette őket hivatalukból. Freisingi Ottó püspök, III. Konrád német császár sógora a 12. században átutazván Magyarországon, szívbeli irígységgel szemlélte a magyar király korlátlan hatalmát, melynek legnagyobb bizonyítékát abban találta, hogy a király akár legkisebb szolgáját küldje is el az ország legfőbb méltóságához, ez még akkor is engedelmeskedik a királyi parancsnak, ha az mindjárt letételét tartalmazza is. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy az Árpád királyok hatalma zsarnoki lett volna, mint az orosz vagy byzánci uralkodóké. Ugyancsak a freisingi püspök írja le, hogy a magyarok mielőtt valamely ügyben határozatot hoztak volna, előbb hosszasan megbeszélték a dolgot, s az ország nagyjai, tehát a törzsfők leszármazottjai és a bevándorolt idegen lovagoknak elmagyarosodott utódai a király házába menvén, székűket magukkal vitték, hogy a király körül űlve, az ország ügyeit meghányják-vessék. A politikai érzék tehát, mely a pásztornépet nomád korában jellemezte, az erős királyság idején sem pusztúlt ki, hanem tovább élt a magyar nemzetben.

III.

A rendiség mint az önrendelkező nemzet képviselője.

A) A rendi állam kifejlödése.

A királyság nemzeti feladatát csak szilárd gazdasági helyzetében tölthette be. Láttuk, hogy gazdasági alapjait egyrészt a királyi birtok, a megyékké szervezett uradalmak képezték, másrészt pedig az alattvalóknak birtokviszonyai abban a formában, amint azokat Szent István a központi hatalom érdekében megszervezte. Az utolsó Árpádok idején mindakét gazdasági alap megváltozott, s ennek folytán a királyi hatalom is szemmelláthatólag hanyatlásnak indult.

Ami elsősorban a királyi birtoktestet illeti, ez már a pénzgazdaság előtérbe nyomulását és a terménygazdaságnak mint egyedül uralkodó gazdasági formának megszünését is sajnosan kellett, hogy érezze. A pénzforgalom a kereskedő és iparüző osztályok körében már ekkor is bizonyos gazdagságot hozott létre, mely többé nem volt oly szoros függésben a központi hatalomtól, mint a gazdagságnak eddig kizárólagos forrásai, az egyházi és világi nagybirtok. A városok és a többnyire idegen származásu üzérek, pénzemberek a királynak ugyan továbbra is adót fizették, ami azonban legkevésbbé

sem akadályozhatta őket abban, hogy alkalom adtán a királylyal ellenséges politikai tényező szolgálatába adják pénzbeli erőforrásaikat. A pénzgazdaság terjedésével a gazdasági üzem is magasabb fokra emelkedett, nagyobb termelési lehetőségek nyiltak meg, a föld többet és értékesebbet termelhetett, főként a kisebb magánbirtokon, míg a végtelen kiterjedésű, s ezért lazán igazgatott királyi birtoktest kevésbbé volt alkalmas ilyen intenzivebb termelésre. Legnagyobb hátránynyal azonban mégsem ezen körülmények voltak a királyi birtokra s vele együtt az Árpád-királyság hatalmi állására: a halálos csapást a királyi uradalmak eladományozása és elpusztulása jelentette, mely a 13. században következett be.

A 12. században a belső viszályok és trónvillongások egyelőre megakasztották a külső terjeszkedést, egymásután több erélytelen király jutott a trónra, akik aztán amúgy is gyönge hatalmi helyzetüket utódlásra türelmetlen testvéreikkel és fiaikkal szemben úgy vélték megerősíthetőnek, hogy az ország nagyjainak, a nagybirtokosoknak jóindulatát keresték, ami persze különös királyi kegyek adományozását feltételezte. Ez az újabb belső politika II. András király korában érte el tetőpontját, amikor már állandó szokássá vált, hogy az uralkodó párthivei szolgálatukért a király családi birtokaiból adományokat nyerjenek. II. András nemcsak megnyirbálta ilymódon a királyi vármegyék birtokait, hanem egész vármegyéket elajándékozott nagyranövelt tanácsosainak és párthiveinek. A birtokkal együtt természetesen a hozzákötött jogok és a rajta lakó királyi népek is az adományos tulajdonába mentek át, a királyi birtok széles országrészeken magán-

birtoknak adott helyet, a királyi közigazgatás szervei eltűntek, s velük együtt lehanyatlott és képviseletét vesztette a királyi tekintély is. A királyság háttérbeszorításával egyidejűleg észlelhető a nagybirtoknak kifejlődése és a központi hatalomtól függetlenné válása.

A század végén, mikor Árpád utolsó sarja behúnyta szemét, az országban szerteszét élő nagybirtokosok hatalma már annyira megnőtt, hogy azt szinte a késő középkor önálló német fejedelmeinek hatásköréhez hasonlíthatjuk. A nagybirtok megkisérli a kisemberek, a közszabadok független állását megsemmisíteni és hatalmának egész országrészeket alávetni, hogy ily módon az illető területen a királyi jogokat sajátmagának megszerezze. Az új irány ugyanazon gazdasági alapokból indul ki, mint a megfelelő német fejlődés, s ennélfogva ha jogilag nem is, de tényleg hasonló eredményekhez jutott. A német hűbéruraknak lassankint sikerült meglazítaniok a kapcsolatot, mely a főhűbérúrral, a német királylyal összekötötte őket: felfelé függetlenítették magukat, s ezzel egyidejűleg lefelé, a tőlük függő kisebb hűbéresek körében megerősítették hatalmukat. A kisebb hűbéreseknek a királytól függését megszakították, s kizárólag maguknak rendelték alá őket. A nagy hűbéresek ily módon egész országrészeken, az ú. n. territoriumokon erős magánhatalomra tettek szert, s mivel a király befolyását, a közjogi hatalmat az illető területen lehetőleg háttérbe szorították, ilyképen magánhatalmuk mellett az állami hatalom funkcióit is gyakorolni kezdték. A territoriumon a német király vagy császár hatalma árnyékká vált, politikai tényezővé az eddigi hűbérúr, az új territoriális fejedelem lett. Ez nagyjában,

sok bonyolult részlet és fejlődési fok elmellőzésével, a német egyházi és világi fejedelemségek, hercegségek, birodalmi grófságok kifejlődése. A magyar fejlődés ezen a ponton ismét közeli érintkezésben volt a némettel, akárcsak Szent István korában. Láttuk, hogy Szent István a hűbériség alapjait átvette a Karoling-birodalomtól, de Magyarország mégsem lett hűbéri állam és nem töredezett a nyugatiakhoz hasonlóan hűbéri darabokra, mivel a központi hatalom erős maradt, a hűbériség pedig Szent István után életerőt többé nem mutatott fel. Most mintha a magyar fejlődés megint nekilendült volna, hogy a németet elérje, melyben évezredes lassú változás során az alkotmányos és gazdasági élet épp most készült a territorialitás és feudalizmus történetileg érett jelenségeit létrehozni. A 14. század elején a magyar nagybirtokosok közt már olyanokkal találkozunk, akik ha nem is jogi alapon, de a valóságban feltűnően hasonlítanak a német territoriumok uraihoz. László erdélyi vajda ebben az időben vajdai hatáskörében rendelkezik Erdély területén a királyi jogokkal: az arany- és sóbányákkal, a városok és a szász egyetem adójával, a vámokkal, valamint az országrész királyi katonaságával. Mindezek ugyan hivatalos hatalmához tartoznak, ő azonban állandóan személyes és családi céljaira használja azokat. Magánnagybirtoka és hivatali hatásköre közt semminemű különbséget nem tesz, az országrész éppúgy alája és nem a király alá tartozik, akárcsak családi birtoka. Teljhatalma tudatában attól sem riad vissza, hogy elfogja királyát, a Bajor Ottót, mihelyt ez lábát Erdély területére teszi. A hivatali hatáskörnek a magánhatalommal összeolvasztása mind-

járt legelső jelentkezésekor a központi hatalom ellen fordul, a magyar fejlődés ebben is megegyezik a némettel, mely a territorialitás folytán a német királyi hatalom tényleges megsemmisüléséhez vezetett.

Hogy a nagybirtok ilyen irányban kifejlődhetett, annak egyik előfeltétele Szent Istvánnak már említett rendelkezése volt, melylyel megengedte, sőt megparancsolta, hogy a nagybirtokosok maguknak hadi szolgálatokat tartsanak. Erőskezű királyok idején ebben a rendszabályban semmi veszedelem nem volt: az aránytalanúl hatalmas királyi birtok a rajta levő királyi katonasággal egyensúlyban tartotta a nagybirtok magán hadi erejét, melyet a király mindenkor állami célok szolgálatába kényszeríthetett. A 13. század részint kényszerű, részint könnyelmű adományozásai azonban megzavarták a királyi és magánbirtok egyensúlyát, a század három utolsó évtizedének állandó trónviszályai pedig határozottan az utóbbi javára billentették azt. A meggyöngült királyi hatalom nem tudta többé megvédeni a közszabadokat a nagybirtokosokkal szemben. A központi hatalomtól elhagyatván, mindegyre több közszabad kisbirtokos lép a hatalmas magánosok szolgálatába s ezzel megszaporodik a jövendő territorális úr hadiszolgáinak száma. Az eredetileg patrimonialis, a király családi hatalmán nyugvó monarchiában mind fontosabbá válnak a magánosok, s jelentőségük annyira megnő, hogy a királyság sem nélkülözheti többé közreműködésüket az államfentartás művében. A 13. század második felében a magyar birodalom hadi erejét már csak kisebb részben alkotják a királyi hadak, nagyobbrészt pedig azon nagybirtokosok csapatai, akik véletlenül — mert kényszerítni többé nem lehetett

őket — engedelmeskedtek a királyi szónak és uruk rendelkezésére bocsátották az ő magán hadi szolgáikat. Ez utóbbiakat ekkor a nagybirtokos familiárisainak és servienseinek hívták. kenyéradójukhoz való függő viszonyuk már a 13. század törvényeiben állami elismerést nyert.

Az Árpádház élete vad belviszályok és kivülről követelőző trónigények közepett ért véget. Szent István óta az első eset, hogy a nemzet önrendelkező joga, Magyarország állami önállósága komolyan kockán forgott. A német király, Habsburgi Rudolf, már az utolsó Árpádot sem ismerte el királynak és Magyarországot mint a német-római birodalom „hűbérét" fiának adományozta. Az Árpádokkal rokon nápolyi Anjou-királyné ugyanekkor saját fiát nevezte ki a magyar trónra, a pápa szavai szerint viszont „mindenki előtt ismeretes volt, hogy Magyarország régidő óta a szentszék tulajdona". Mindegyik trónkövetelő híveket keresett és pártot szervezett az országban, a hatalmas birtokosok jóindulatának nagy lett az ára. Mikor végre I. Károly a nápolyi Anjou-házból a trónra lépett és uralmát a többi külső követelővel szemben biztosította, Magyarországot újból meg kellett hódítnia fegyvernek erejével. Helyzete hasonlított Szent Istvánéhoz: az ő központi hatalmának a trónviszályokban elhatalmasodott nagybirtokosok, a „kiskirályok" éppoly kevéssé akartak meghódolni, mint az első királynak a törzsek fejei. Károly a nagy elődéhez hasonló bátorsággal indult a harcba, melynek során az erdélyi kiskirályt éppúgy leverte, mint azt, aki Trencséntől Esztergomig korlátlanúl uralkodott, meg a többieket, kik éjszakkeleten és délnyu-

gaton, Horvátországban függetlenítették magukat. A birodalom egységét megmentvén, a magyar nemzetállam belsőleg homogén fejlődését újra biztosította: ez érdeme Károlyt, az idegen vérből az első királyt, az Árpádok legjobbjainak magaslatára emeli. A társadalmi és gazdasági tényekből kiindúlt alkotmányfejlődést azonban nem lehetett többé feltartóztatni.

I. Károly és fia, Nagy Lajos reálpolitikusok voltak, azzá tette őket nápolyi-anjou származásuk. Nyugati viszonyokon gyakorolt politikai érzékükkel felismerték, hogy a nagybirtokosok feudális hatalmát megsemmisíteni nem, legfölebb korlátozni lehet. Feladatuk ezen tényből következett: biztosítaniok kellett az állam egységét, a központi hatalom tekintélyét, a szegények és gyöngék védelmét a nagybirtok hatalmi túlsúlyának további fennállása mellett. A viszonyok rendezésénél a tényleges állapotokból indultak ki: a nagybirtok hatalmi állása eddig törvénytelen vagy törvényen kívüli lévén, az Anjouk most jogi alapot adtak neki és létezését rendeleteikkel elismerték. A törvénytelenből törvényessé vált politikai tényezőt azután az állam céljai érdekében közreműködésre késztették. Az új honvédelmi rendszer, melyet az Anjouk és közvetlen utódjuk, luxemburgi Zsigmond király banderiális rendszer néven létesítettek, a nagybirtokosoknak hadi teljesítményein alapult: a világi és egyházi nagyurak, tekintet nélkül arra, volt-e országos hivataluk vagy sem, kötelesek voltak alattvalóik sorából birtokuk arányában hadierőt állítani ki, s ezt a királynak az állam céljaira rendelkezésére bocsátani. Ezek a csapatok a birtokos zászlaja alatt, de királyi vezetéssel harcoltak. A magán hadiszervezet a középkor végéig nagyjában változat-

lanúl maradt, s később is, a török háborúk idején szükségessé vált újításokkal a rendi korszak végéig érvényben volt. A magyar fejlődés kettős vonása benne is élénken jelentkezik: egyrészt a nyugati vonás az intézménynek félre nem ismerhető feudális jellegében, másrészt a hazai magyar: az intézmény feudális eredete mellett sem veszélyeztette az állam területi egységét és nemzeti és alkotmányos fejlődésének egyneműségét. A magyar történet ezen a ponton elválik a némettől, mely a territorialis szétdarabolás útján halad tovább, míg a magyar a banderiális rendszerből kiindulva, jellegzetes hazai képződményt, a magyar rendiséget hozta létre.

A rendiség akkor született meg, mikor a nagybirtoknak politikai súlya elismertetett. Korábban a nagybirtokosok az országban szétszórva, egymástól függetlenül és egymással ellenségeskedve éltek; most azonban, az Anjou-kormánytól ugyanazon elvi bánásmódban részesülvén, egyszerre közös jogok és közös kötelességek kapcsolták őket össze egymással s egyúttal külön osztályként elválasztották úgy a királytól, mint a többi néposztályoktól. A bandériumok kiállítása listák alapján történt, melyeket időnkint újra átvizsgáltak, ezen listákon lassankint ugyanazon családnevek szerepelnek, akárcsak a nyugaton az úgynevezett rendi anyakönyvekben. Az Árpádkor szervezetlen nagybirtokából valóban „rend" állott elő, az elnevezések is állandósulnak: az egyházi és világi nagybirtok lesz a birodalom két első rendje és mint ilyen, a „magyar birodalom főpapjai, bárói és nagyjai" néven neveztetik (praelati, barones et proceres regni Hungariae). Az egyház Szent István kora óta hatalmas politikai tényező volt Magyar-

országon, ahol a műveltség terén nem kisebb érdemeket szerzett, mint a középkor egyéb államaiban. A kolostorok, püspökségek és káptalanok kezdettől fogva nagy kulturmunkát végeztek, emellett most az új rendi állam felépítésében és fentartásában is közjogilag biztosított rész jutott nekik. A rendi fejlődést ugyan az időnkint új erőre kapott királyság, mint IV. Béla idején, megpróbálta útjában fentartani, de minden állandó siker nélkül. Az utolsó Árpád király kénytelen volt 1298-ban két főpapot, két országbáróját és több köznemest udvarába venni, saját költségén eltartani és megfogadni, hogy beleegyezésük nélkül királyi birtokot el nem adományoz és állami hivatalnokot ki nem nevez. A rendiségnek sikerült tehát a királyt tanácsosai szabad választásában korlátozni és az úri és közrend alkotmányos ellenőrzésének alávetni. Magyarország mint rendi állam megszületésének korához elérkezve, nekünk most vissza kell nyúlnunk a fejlődés folyamán, hogy a harmadik rend, a nemesi rend kialakulásának bonyolult kérdését néhány vonással jellemezzük.

A nemesi rend természetszerűen a korábbi közszabad osztályból fejlődött ki, mely Szent István intézkedései értelmében a nemzetségi vérközösség kötelékei alól felszabadulva, a király szolgálatába lépett, az ő hadi szolgájává lett. Ezen közszabadok száma idővel a törökfajú: bessenyő, kún bevándorlás folytán is szaporodott. Az új társadalmi osztály gazdasági alapjai azonban csak a 11—12. században készültek el, korábbi kifejlődésüket megakadályozta a nemzetségi szervezet szívós ellenállása. Szent István parancsszavára ugyan egyszerre előálltak a hatalmas magánbirtokok, de a nemzetségi földközösség konservativ erőit ő sem tudta

megtörni. A nomád lovasnép csak lassacskán és lépésenkint tért át a letelepedés viszonyaiba; a nomád közszabadok letelepedvén, a vérségi kötelék szerint alapították meg falvaikat: egy-egy közös őstől leszármazó családok egymás mellett, egy községben szállottak meg; a község határát pedig földközösségben bírták és használták a nomád közszabadok utódjai az alávetett szláv szolgák családjaival együtt. A hódító és alávetett osztály, melyek eddig egymással szemben álltak, most a közös birtoklásban egyesülve az összeolvadás lassú, de biztos processusát kezdték meg. Minket itt a rendiség szempontjából az érdekel, hogy a földközösség, amennyiben a közszabadokat egyesítette, vérségi kapcsokon nyugodott, ennélfogva a nemzetségi birtokforma a magánnagybirtok mellett évszázadokon át továbbra is fennállott. Szent István előtt a közös nemzetségi leszármazottak nemzetségük területét szintén közösen bírták, s azt nomád gazdasági üzemben: legelőként, vadász területként, néha kezdetleges időszaki földműveléssel használták ki. Ezen a gazdasági formán egyelőre csak annyiban történt változás, hogy a közös őstől leszármazók községenkint letelepedtek és a közös birtokot magasabb fokú gazdasági üzemben, de továbbra is közösen művelték és birtokolták. Csak a 12. században lép a nemzetségek helyébe birtokos gyanánt ennek alosztálya, az ág, s a nemzetségi tagoknak elővételi és visszavásárlási jogát még a 13. században is megerősíti az országos törvényhozás. A vérrokonság tényleg fennálló gazdasági kapcsaiból a közszabad egyedül a szolgálatba állással, akár a királynál, akár valamely seniornál, szabadulhatott. Ilyen esetben, ha a nemzetségi, vér-

ségi alapon nyugvó faluközösség egy tagja szolgálati viszonyba lépett, új urának pártfogásával többnyire sikerült neki a nemzetségi közös birtok egy részét maga és családja számára kiszakítani, s ezzel a saját magánbirtokát, allodiumát, megalapítani. A királyok természetesen jó szemmel nézték ezt és maguk is tőlük telhetőleg elősegítették saját szolgáik vagyonosodását. A 13. században pedig, amint a királyi birtoktest szerte oszlik, belőle a nagybirtok mellett a középbirtokos közszabadok is részesednek egész falvak vagy részbirtokok királyi adományozása útján. Az új birtokosok származásuknak megfelelően királyi szolgáknak (servientes regis) neveztetnek, királyi bíráskodásnak vannak alárendelve és a nagybirtokossal szemben a trón legbiztosabb támaszait képezik.

A fejlődés további irányára a királyságnak már megfigyelt elgyengülése volt elhatározó befolyással. A királyi szolgák magánbirtokukra támaszkodva csakhamar politikai tényezőkké válhattak és amint a királyi birtoktest szétesésekor a nemzeti fejlődés egysége veszélybe jutott, ők voltak hivatva a nemzet önrendelkezésének épségben tartására és megvédelmezésére. Ugyancsak ők, a kis- és középbirtokosok, szenvedték legérzékenyebben a közviszonyok megromlását, a jogvédelem ellanyhulását, mely a vármegyék királyi szerveinek háttérbe szorulásával együtt járt. A megnehezült időkben kénytelenek voltak önsegélyhez nyúlni, s a mód, melylyel a királyi szolgák a dolgok intézését a kezükbe vették, maga is élénk bizonyítéka a magyarság politikai tehetségének. Zalamegye királyi szolgái 1232-ben összegyülvén, a királyhoz kérelemmel fordultak, hogy mivel ő, aki az ő természetes védelmező-

jük volna, olyan távol esett tőlük, engedje meg nekik, hogy a nagybirtokosok elnyomása ellen maguk védekezzenek. A kért engedelem birtokában a Dunántúl egyik leghatalmasabb nagybirtokosát törvénytelen hatalmaskodásai miatt székük elé idézik, hogy a királytól nyert hatalmuknál fogva ítéljenek felette. A középkor egész Európában az egyesülési elv uralmának kora volt, az ugyanazon érdekü egyének mindenütt zárt szervezeteket hoztak létre, egyesült erővel védelmezték meg érdekeiket és szereztek, az egyesülés erejéhez mérten, új jogokat; ez az általános egyesülési elv azonban a magyar jelenségben, melyet a királyi szolgák ezen elhatározásában szemlélhetünk, speciális magyar vonatkozást nyer azzal, hogy az egyesülés a király védelme alatt és a vármegyei beosztás kereteiben megy végbe. A zalai határozatban a magyar alkotmányos élet egyik legmagyarabb intézményének, a nemesi vármegyének kezdeteit szemlélhetjük: a királyi vármegye, a korábbi gazdasági egység, átalakúl politikai testté, a királyi szolgák viszont egyetlen országos renddé tömörülnek, amely aztán a magyar nemzeti és állami fejlődés egyik főtényezőjévé lesz.

A királyi szolgák a királyi hatalommal mindeddig tisztán magánjogi kapcsolatban voltak, a viszony most közjogivá válik, s a változáshoz képest az eddigi elnevezés is eltűnik: a királyi szolgák ezután az „ország nemescinek" nevezteinek (nobiles regni). Bár első fellépésük a hatalmaskodó nagyok ellen és a központi hatalom megerősítésére irányúlt, politikai öntudatuk rövid idő mulva annyira megnövekedik, hogy eddigi védelmezőjükkel, a királylyal is szembe kerülnek. A korábbi királyi szolgák 1222-ben kényszerítették urokat,

II. András királyt, hogy az „aranybullában" nekik, mint nemesi rendnek általános érvényű kiváltságokat engedélyezzen. Az aranybulla a nemesség sarkalatos jogait tartalmazza, azon jogokat, melyek az egész rendi korszakon át, 1848-ig érvényben voltak: elsősorban a nemesi birtok adómentességét és a nemesek személyes szabadságát, — törvényes ítélet nélkül nemes ember az aranybulla értelmében Magyarországon el nem fogható. Az eddigi királyi adománylevelek bizonyos esetekben csak korlátolt jogokat adtak az adományszerzőnek, II. András most ezen korlátokat is ledöntötte, a királyi adománybirtokot teljesen a nemesség kezébe adta, amennyiben szabad végrendelkezési jogot engedélyezett neki.[1]) Igazságszolgáltatás tekintetében a nemesség ezután is a nádor, mint az ország legfőbb bírája alá tartozott, olyan esetekben azonban, melyekben fővesztés vagy birtokfosztás lehetősége forgott fenn, egyedül a király ítélhetett felettük. Összefoglalva az aranybullában adott kiváltságokat: adómentesség, személyes szabadság, királyi bíráskodás és teljes birtokjog, ezek a nemesség jogállásának alapjai, s ezek egyúttal a köznemesség, mint magyar „rend" hatalmi állásának, valamint a rendi korszak folyamán az egész magyar államnak pillérei.

A nemesi jogokat az aranybulla bár az egész or-

[1]) A szabad végrendelkezés helyébe Nagy Lajosnak 1351. évi törvénye óta a király joga lépett: a család fiága kihalása esetén a birtok a királyra szállott vissza. Donatiósbirtoknál a királyi jog csak akkor érvényesült, ha az adományszerző ősnek (avus) *minden* leszármazottja meghalt már. Ez volt a ősiségnek (aviticitas) hűbéri jellegű intézménye.

országra egységesen szabályozta, a valóságban mégis lassan ment a nemességnek renddé tömörülése. Még a 14. században is különböző országrészekben egymástól eltérő kiváltságokkal rendelkező nemesi kerületeket találunk, az erdélyi nemes különleges állását egész a 19. századig sokban megőrizte. Egységes politikai működéshez a nemesség az aranybulla óta a vármegye keretében jutott. A korábbi királyi uradalmak most a rajtuk lakó új politikai elemtől veszik nevüket és a „nemesek egyeteménck" (universitates nobilium) neveztetnek. A királyi megyének végrehajtó közegei eltünnek, az új hivatalnokok a nemességet képviselik és közüle kerülnek ki. Az egész közigazgatásnak: katonai téren, bíráskodásban egyaránt, nemkülönben a pénzügyigazgatásnak helyi szervei a nemesi vármegyétől választott hivatalnokok lesznek: az alsóbb fokon teljesen eltűnik a királyi közigazgatás, s vele együtt az állam befolyása is háttérbe szorul. Az új vármegyében a központi hatalmat egyetlen, a királytól kinevezett hivatalnok, a főispán képviseli. A nemesség tényleges hatalmát a megyei gyüléseken, az ú. n. congregatiókon gyakorolja; a vármegyénkint tömörült nemesi rendnek ezen gyülések az igazi szervei. A királyság meggyöngülésével tehát a nemzet önrendelkezése nem szünt meg, nem került idegen kézre: a központi hatalom elerőtlenedett kezéből átvették azt a vármegyék, melyek működése épen úgy a magyarság politikai energiáiból táplálkozott, akárcsak a korábbi fejlődési fokon az egyetlen, kizárólagos politikai tényező, a központi hatalom. Az egész országban egyenlő jogokkal rendelkező és a vármegyékben egyformán megszervezett nemesi rend az ország egységét és az

állami fejlődést zökkenés nélkül tovább viszi: ez a magyar rendiségnek eredete s egyszersmind létjogosúltsága is. A nemesség szabad és kiváltságolt helyzete a dolog természetéből folyólag nagy vonzást gyakorolt a nem nemes néposztályokra, köztük a német eredetű városi polgárságra: az alsóbb osztályok emelkedési vágyának kielégítésére szolgáltak a királyi adománylevelek és egyszerű kiváltságolások, később, a 15. század kezdete óta a címeradományozások. Az ország keleti és északi vidékein a királyi adománylevelek nagyszámú oláh és szláv nemest illesztettek be a nemesi vármegyébe, ahol ezek e túlnyomóan magyar társadalmi osztályban csakhamar természetes módon, nehézség nélkül megmagyarosodtak. A nemesség másrészt a parasztlakossággal is szoros kapcsolatban maradt. A nemesi birtok rendesen csak kis részében kezeltetett egyéni, saját üzemben, legnagyobb részét a jobbágyok, zsellérek, bérlők művelték meg, akik falúközösségben élve, egyrészt az úri birtok hozamából is részesedtek, másrészt pedig pénzbeli és terménybeli szolgáltatásokkal tartoztak a földesúrnak. A jobbágyviszonyok rendkivüli sokféleségét a 14. században próbálták egyszerűsíteni és az egész országra egyneműen megállapítani. A paraszt ugyan földesúri bíráskodásnak volt alárendelve, de szabad költözködési joga az egész középkor folyamán érvényben maradt. Egy akkori szemlélő joggal tartotta a magyar paraszt helyzetét sokkalta kedvezőbbnek, mint a lengyel jobbágyét. A rendiség kezdetben a rend fenntartását és a méltányos jogvédelmet célozta, s így érthető, hogy lehetőleg rendezett viszonyok létesítésére, parasztlázadások megelőzésére törekedett.

Magyarország államfenntartó szerveit tehát a 14. század óta a központi hatalom mellett a három rend: az egyháznagyok, a világi főurak és a nemesség rendje alkotják. A hűbériség a középkor második felében az egész nyugati keresztény világot válságba döntötte, hatása Magyarországra is elért, de csak meggyöngült erővel. A hűbéri intézmények magyar földön még virágzásuk előtt elsatnyultak, s így működésük nem nyilatkozhatott oly mélyreható felforgatásban, mint Németországban, hol a központi hatalom megsemmisülésével a territoriális szétdarabolás kora következett be, vagy Franciaországban, hol a hűbéri elemek politikai befolyását kizárólag a központi hatalom szívta fel magába. Az a felfogás, mintha a hűbéri szétdarabolódás csak azért nem következett volna be magyar földön is, mert az állam területe túlságos kicsiny volt hozzá, a valóban végbement folyamat hamis felfogásán alapszik. Az Árpád-királyság hanyatlásával a központi hatalom Magyarországon is meggyöngült és Magyarországon is megkezdődött a szétdarabolódás, melynek tehát földrajzi lehetősége épenséggel nem hiányzott; a feloszlás azonban csakhamar megállt és visszafejlődött, aminek más oka nem lehet, mint hogy az államegység valóban biztos alapokon nyugodott, melyeket a hűbériség nem tudott aláásni. Az államegység korábbi képviselője, a királyság, valamint az új tényező, a rendiség ugyanazon nemzeti talajból nyerték erejüket: a magyarságból, s ez a változatlanul egységes, az egész állam területén kiterjedt nemzeti alap magyarázza meg a magyar nemzetállamnak az új korszakban is változatlan fennállását. A fejlődés további folyama attól függött, mennyiben lesz képes a két nem-

zeti tényező, a királyság és a rendiség, működésében egymást ellensúlyozni.

B) Az egységes rendi állam terjeszkedése és bukása.

Rendi államot kormányozni mindenütt nehéz feladat volt; Magyarországon pedig ez a feladat az Árpádok óta idegen származású uralkodók vállára nehezedett. 1301-től 1526-ig a magyarok csak egyetlenegyszer bízták a központi hatalmat saját vérükre: az egyetlen magyar eredetű király, Hunyadi Mátyás mellett a mondott időben a trónon ült négy nápolyi Anjou, egy Luxemburgi, két Habsburg, három lengyel és cseh Jagelló. A választó királyság zavaraiban szükségkép a trónöröklési kérdésben kellett a rendi állam egymással vetélkedő tényezőinek erejüket kipróbálniok. Az Árpádok alatt a nemzetségi trónöröklés elve volt érvényben, ennek keretében pontosabb szabályok hiányában az elsőszülöttek vagy a család legidősebb, legtekintélyesebb tagjai jutottak a trón birtokába, gyakran hosszadalmas trónviszályok árán. Ebben a magyar állam nem különbözött a középkori államok nagy többségétől, melyekben szintén e két elv: a primogenitura és a senioratus váltakozott egymással. Bár Árpád leszármazottjai kétségtelen birtokában voltak a trónöröklési jognak, a királyi jogok tényleges gyakorlásához mégis szükséges volt, hogy az egyház őket Szent István koronájával megkoronázza és az ünnepi eseményre összegyült néptömeg királynak kikiáltsa. Az országnagyok már a 13. század elején megpróbálták, hogy elismerésük fejében az új királyt bizonyos feltételek megfogadására kényszerítsék, s ezzel

Magyarországra is bevonult az egész európai rendiségre jellegzetes választási feltételek, capitulatiók rendszere. A fejlődés ebben az irányban haladt tovább, s a 15. században már szigorúan megtartott szokásjog parancsolta, hogy az új király, mielőtt fejére tétetnék a szent korona, az országgyülésen megállapított választási feltételekre esküt tegyen és igéretéről, hogy a törvények szerint fog kormányozni, ünnepélyes oklevelet, az úgynevezett hitlevelet, inauguralis diplomát, állítson ki. A rendek kivánságai, melyeket az új király elé terjesztettek, rendesen a meglevő jogállapotok fenntartására és a rendi szabadságok épségben megőrzésére vonatkoztak, de nem egyszer megkövetelték külön pontban, hogy az idegen származású király Magyarországot kizárólag a bennszülöttekkel, ne pedig idegenekkel kormányozza. A koronázási szokásjog ily módon már a középkorban is hathatósan közreműködött az állam nemzeti fejlődésének biztosítására. Másrészt a rendiség természete hozta magával, hogy a rendek gyakran olyan követeléssekkel is előállottak, melyek nem az állam javát, hanem csak a rendi érdeket érintették, így különösen a rendi korszak hanyatlásakor, az 1490. királyválasztásnál, mikor az új királynak meg kellett igérnie, hogy elődje, Hunyadi Mátyás intézkedései közül a rendekre károsakat nem fogja fenntartani. A hanyatlás idején önzésben és merev szűkkeblűségben sem különböztek a magyar rendek a nyugatiaktól.

A rendi államban a koronázási eskű és királyi hitlevél mellett az ellenállási jog volt az alkotmány biztosítéka a királysággal szemben. Az ellenállási jog (jus resistendi) először az 1222-iki aranybulla zára-

dékában mondatott ki, amikor II. András király azon esetre, ha nem tartaná meg a törvényeket, az egyházi és világi nagybirtokosoknak és a nemességnek az ellenállásra forma szerint jogot adott. Az aranybulla záradéka egészen 1687-ig érvényben maradt, mindegyik király esküt tett rá a koronázás alkalmával, de a záradék tartalmát képező ellenállási jog sohasem részesült pontos körülírásban. Ebben a magyar fejlődés szintén megegyezett azon többi európai államéval, melyekben az ellenállási jog szintén törvénytől megszabva érvényesült: a középkori európai államjog sehol sem jutott el a kérdésnek pontos jogi körvonalazásához, hogy milyen esetekre alkalmazható a törvény szövege, s viszont milyen esetben van igaza a királynak, ha a felkelésben a királyi jog ellen való megokolatlan lázadást látna.

Ez a kérdés elvezet bennünket az európai rendiség egyik következéseiben igen fontos hiányához. A rendi államokban Európaszerte sehol sem volt a király és a rendek jogköre egymástól világosan, jogi élességgel elválasztva, a két jogkör ellenkezőleg az államélet igen sok területén egymásba folyt és a döntés minden egyes esetben az erők tényleges viszonyától függött. Ehhez képest Magyarországon is központi hatalom és rendiség esetről-esetre harcot vívtak egymással, hogy melyiknek hatáskörébe tartozzék a nemzeti élet ezen vagy azon területének intézése vagy felügyelete, s a magyar nemzet és állama csak akkor mehetett előre nyugodtan, rázkódás nélkül a haladás útján, ha a két politikai tényező egymást ellensúlyban tartotta. Erőteljes uralkodónak többnyire sikerült a rendek: nagybirtokosok és köznemesség állandó

érdekharcát lecsillapítani és a nemzet minden erejét olyan célok szolgálatában összefogni, amilyeneket ő a központi hatalom szempontjából a nemzetállam érdekében állóknak tartott. Viszont kiskorú vagy gyönge uralkodók idején a rendek kezébe jutott a vezetés, az ő feladatukká vált az államügyeket nem rendi, hanem nemzetállami szempontból vezetni. Hatalmas uralkodói egyéniségekre gyakran következett királytalan idő, amikor a rendek bölcseségének és politikai tehetségének sikerült a belső békét s kifelé hatásos védekezést megszervezni és erős kézzel fenntartani. Egészben véve a magyar rendiség történetében sokkal több fénypontot találunk, mint a vele párhuzamos lengyel, sőt még a német rendi fejlődésben is.

Magyarország széles kiterjedésében köröskörül zárt, belsőleg és politikailag egynemű, gazdag és hatalmas ország volt, nem csoda tehát, hogy idegen vérből eredt uralkodói a trónon csakhamar nyelvben és érzésben megmagyarosodtak. Zsigmond király kivételével mindnyájuknak Magyarország volt az állandó tartózkodási helye még akkor is, ha fejükön a magyar mellett idegen országok koronáit viselték, mint pl. Nagy Lajos a lengyelt, Habsburgi Albert pedig a német császári koronát. A királyok a nép szabad választásának köszönték hatalmukat, az országban lakván, kormányozták a minden izében magyar államot, s így érthető, hogy az idegenek előtérbe helyezéséről vagy a magyar nemzetiség elnyomásáról ezen időkben tényleg szó sem lehetett. A középkor utolsó századaiban a magyarság nemzeti területe is sokkal kiterjedtebb volt, mint előbb vagy utóbb bármikor. A bessenyők, jászok, kúnok török testvérnépe ekkor már beolvadt a magyar nem-

zetbe, mely a nemesi rendbe emelkedő oláhok, tótok, ruthének és német városi polgárok sorából is folyton gyarapodott. A dunántúli Pannónia és a Duna-Tisza sikja Kassától és Máramarostól el egészen az Al-dunáig és a Száváig Belgrádnál, virágzó magyar községek szakadatlan láncolatát hordotta a hátán, melyeket földművelés, állattenyésztés és állatkereskedés anyagi jólétbe emelt. A Nagyalföld és a Dunántúl mai német, szerb, tót, oláh lakossága helyén színmagyar települési terület nyúlt el, s a belsejében is egységes ország messzelátó uralkodók kezében kiválóan alkalmasnak látszott arra, hogy az európai politikában mint hódító és terjeszkedő tényező fellépjen.

Külső terjeszkedés dolgában legnagyobb sikert a két nagy Anjou-király, I. Károly és I. Lajos ért el. Az újonnan megalapított banderiális hadiszervezet és a legalább részben visszaszerzett királyi birtokok felmentették őket attól, hogy hódító politikájuk eszközeit esetről-esetre a rendek jóindulatától szerezzék meg. Hosszú uralkodásuk alatt alig tartottak országgyűlést és legtöbb fontos intézkedésüket saját királyi hatalmukból tették meg, legfölebb a királyi tanács (iuratum consilium) megkérdezésével, amelynek tanácsosait az egyházi és világi főrendek sorából ők nevezték ki tetszésük szerint. Utódjukat, Zsigmondot, a német birodalom és a nyugati kereszténység ügyei Magyarországtól állandóan távol tartották, ennélfogva kormánya alatt a királyi hatalom tekintélye és anyagi ereje nagyban lehanyatlott. Ezzel egyidejűleg annál nagyobbra nőtt a rendi hatalom: a rendek már részt követeltek maguknak a kormányzásban és tényleges beleszólást az ország minden politikai ügyébe. Zsigmond

kénytelen volt a közigazgatást országgyülésileg, a rendek kívánsága szerint megreformálni, sőt még új kiváltságokat is adni nekik, melyek birtokában a rendek úgy a királylyal, mint a nem szabad osztálylyal szemben igen kedvező helyzetbe kerültek. A király gyöngeségét kihasználva, a rendek még a hadkötelezettség, ez eddig kiválóan nemesi jog és kötelesség egy részét is a jobbágyság vállaira eresztették: a Zsigmondtól szentesített törvények szerint a jobbágyság ezentúl nemcsak adóval, hanem vérrel is köteles volt hazáját szolgálni. A 15. század közepén Hunyadi Mátyásban ismét erőteljes egyéniség lépett a trónra, de uralma elé a Zsigmond alatt megnövekedett rendi hatalom sokkal több akadályt gördített, mint a két Anjou elé. Kormányrendszere ellen nemcsak egyes hatalmasok, hanem egész országrészek felkeltek, összeesküvések és lázadások jöttek létre, melyek mind a rendi szabadságok helyreállítását és biztosítását célozták gyenge központi hatalom, lehetőleg árnyékkirály uralma alatt. Jellemző, hogy Mátyás ellenzéke Lengyelországból hozott magának trónjelöltet: a magyar rendek szemében immár kívánatosnak tűnt fel a lengyel rendek korlátlan, államellenes, államcélokkal nem törődő szabadsága. A hanyatlást mégis sikerült Mátyásnak, egy időre legalább, feltartania. A hatalmas urakat újból engedelmességre szorította, a rendek ismét rákényszerültek az adófizetésre, s a hadiadóból a király kitünő állandó sereget, gyalogságot szervezett. Mátyás keze súlyosan ránehezedett a kiváltságos osztályokra, mégis alig van név, melyet oly hosszú időn át és oly széles körökben ünnepeltek volna Magyarországon, mint az övét. Szigorú rendszabályainak célja az állami rend belső és külső biztosítása, az

önző nagyok hatalmának közcélokra felhasználása volt; ezt a kisemberek, az elnyomottak: a jobbágyság és kisnemesség, már akkor felismerték és hálásan megjegyezték maguknak. A 16. és 17. század zavaraiban, a nemzeti válságok idején Mátyás, az igazságos halálát a nemzet legjobbjai és a kisemberek egyaránt úgy siratták, hogy vele sírba szállt az igazság és Magyarország önálló államisága. Mátyás mint valóban nemzeti fejedelem számíthatott a nemzet megértésére és arra, hogy a többség követni fogja őt. A magyar fejlődés ebben gyökeresen különbözött a lengyeltől, melynek vezető tényezőiből a politikai önfegyelmezés képessége a lengyel állam bukása pillanatáig folyton hiányzott. A rendiség teljes kifejlődése idején, a fegyveres ellenálláši jog birtokában is a magyarság koronás királyában látta természetes vezetőjét, Szent István tehát nem hiába végezte élete munkáját: a kormányt nem tűrő lovasnép végkép átalakult királyhű nemzetté.

A magyar nép ezen tulajdonságára támaszkodott a királyság, mikor tekintélyét a politikai harcok során a rendek korlátozni és háttérbe szorítani törekedtek. Már a 13. századból tudunk olyan eseteket, mikor a király a nép ragaszkodása érdekében kiemeli, hogy Szent István koronáját hordozza, ennélfogva tekintélye kell hogy sérthetetlen legyen, hatalmi köre pedig ugyanolyan széles, amilyen az első szent királyé volt. Az a gondolat, hogy az uralkodó Szent István koronáját hordja, ilyen értelemben feltétlenül nagy hatást gyakorolt a nemzet királyhű érzületére, s egyúttal vallásos hitére. Ebből a kezdetből fejlődött ki a szent koronának közjogi fogalma. A koronázás a középkori Európa minden államában vallásos aktus volt, Magyar-

országon István koronájának különös szentsége még nagyobb fokú magasztosságot kölcsönzött neki. Nagy Lajos óta gyakorta hivatkoznak a királyok az „ő szent koronájuk jogaira" vagy pedig a „birodalom szent koronája jogaira", s ebből, a szent koronával végbement koronázás tényéből vezetik le törvényes uralkodói jogaikat, sőt azoknak kibővítését is. Később a korona mindinkább előtérbe lép: előbb hordozójának symbolumává lesz, s ehhez képest a király jogai a korona jogainak hivatnak. A fejlődés ezen fokán Magyarországot a király egyszer saját országának, máskor a szent korona országának nevezi. A rendi korban új kifejezés jön használatba: „a szent korona teste" (totum corpus sacrae coronae), amely egyrészt az állam területét, teljes földrajzi kiterjedését jelenti, másrészt mindazon politikai tényezőt, mely a magyar állam területén működik, első sorban tehát a királyt és a rendeket. Ezen felfogás szerint az ország déli tartományai: Horvát-, Dalmát- és Szlavonországok a szent korona országai, még pedig korábban, a rendes kifejezés szerint, a „korona alávetett részei", később pedig a „korona egyesített részei". A nyelvbeli használat, miként látható, a nemzetállam kifejlődésével párhuzamosan haladt, de viszont magának is hatása volt a magyarság összetartozandósága és állami érzéke kifejlődésére. A korona fogalma az államegyéniség felosztathatatlan voltát szemléletesen kifejezte. Utóbb a rendiség terjedésével a rendi elemek mindinkább előtérbe nyomultak, hatásuk leginkább meglátszik azon fogalomban, melyet a rendi jogok védelmezője, a jogtudós Verbőczy adott a szent koronáról. Nála az államhatalmat a politikai nemzet, a nemesség gyakorolja, a

nemzet adja a királynak a szent koronát, minden jog forrását és symbolumát. A király tehát jogait mint a korona hordozója a nemzet megbízásából gyakorolja, s ennek köszöni egész hatalmát. Verbőczy fogalmazása kétségtelenül rendkívül világosan és jogi élességgel fejezi ki, hogy minden hatalom a néptől jön, de a népet természet szerint rendi értelemben fogja fel. A magyar állam 500 év alatt bizonyára óriási utat járt be, hogy egyrészt a nomád fokról Szent István alatt a Karoling-monarchia magaslatára, s onnan most Verbőczy tanáig felemelkedett; az új fogalmazásban másrészt igen erős nemzeti vonás észlelhető: a szent koronát, mely az állam teljes erejét és tartalmát symbolizálja, a *magyar* nép adja és a *magyar* király hordozza. A királyválasztás és királyhűség elvei Verbőczy felfogásában harmonikusan egyesülnek, hogy aztán a középkor örökségeként az új kornak átszármazzanak. Az új kor súlyos válságaiban bármennyire áthághatatlanná szélesült is az ür a király és nemzet közt, nehéz harcok árán mindannyiszor mégis csak egyesültek egymással az egységes magyar fejlődés symboluma, a szent korona révén.

A középkor végén a magyar rendi állam alapjai tehát a következők voltak: királyválasztási jog, koronázási eskü és hitlevél, az uralkodóval szemben ellenállás joga általános fogalmazásban, továbbá a rendek hadi kötelezettsége és egyúttal adómentessége, végül pedig a nemesi vármegye, mint a köznemességnek decentralizált szervezete. Ezen alapokon nyugodott a magyar állam, mely az újkor kezdetének viharaival volt nemsokára szembenézendő. Mielőtt előadásunkban továbbhaladnánk, vessünk még egy pillantást a külső esemé-

nyekre, amint ezek 1526 előtt a királyság és rendiség együttműködése folytán kialakultak.

A korai középkor Magyarországa abban a kellemes helyzetben volt, hogy minden oldalról gyönge kis szomszédok környékezték. Sem Éjszakon nem volt mit félnie a kis-orosz fejedelemségektől ,sem Délen a zürzavaros délszláv alakulásoktól. Lengyel- és Csehországot belső zavaraik gátolták Magyarországgal szemben következetes terjeszkedő politikájukban. A Babenbergiek és utódaik, a Habsburgoknak „osztrák háza" dél és nyugat felé terjeszkedtek, s nem volt érkezésük Magyarország fejlődésére befolyniok. Az első német király a Habsburgi családból, Rudolf, IV. László magyar király segítségével tette tönkre Csehország hatalmi állását, de a magyarok nem használták fel az alkalmat arra, hogy Nyugat felé hódítólag lépjenek fel. A magyar terjeszkedési politika logikus következése volt a védekezési kényszerűségnek a déli veszedelmekkel szemben. A középkorban ugyan sem Románia, sem Szerbia nem jött számba Magyarország ellenségei sorában: Románia mai területe lakatlan vadon volt, melyet épen a magyar királyok kezdtek akkor betelepíteni és rajta a katholikus egyházat püspökségekkel megszervezni. Szerbia hasonlóképen nem jelentett veszedelmet, de annál inkább a byzánci birodalom állandó hódító politikája, valamint a 13. században ismét megerősödött bolgár cárság. A byzánci görögök támadó fellépését a magyarok a 12. században végkép visszautasították, majd maguk támadtak és az Alduna területét a Balkán-hegység vonaláig megszállották. A magyar királyok ezen idő óta viselik címükben Bulgária, Szerbia, Ráma (a mai Bosznia egy része) és Kumánia (a mai

Moldvaország) királyának címét. Állandó megszállásra azonban csak a Dunához közel eső vidékeken került a sor, melyek a királytól kinevezett főhivatalnok, a bán kormánya alatt katonai szervezetet nyertek.

Az Anjou-királyok folytatták a Dél felé való terjeszkedést. Hódításukban vallási cél is vezette őket: hogy a Balkán-félszigeten elterjedt bogumil eretnek-vallást, a gnosztikus-manicheus szektának egyik ágazatát kiirtsák és helyébe a nyugati kereszténység uralmát alapítsák meg. Sikert azért sem igen értek el, mivel családi érdekeik mindegyre elvonták őket a Balkán-félszigetről Olaszországba. Itt több hadjárat árán elfoglalták a nápolyi királyságot, melybe magyar helytartót helyeztek, kit magyar lovascsapatok és német zsoldosok vettek körül; megverték és adófizetésre kényszerítették Velencét, az Adria királynőjét. I. Károly, hadi sikerei mellett, a diplomatiában is nagy eredményeket ért el és a cseh-osztrák-lengyel államrendszerben a magyar királynak döntő szót biztosított. Nagy Lajos a magyar korona mellé Lengyelország koronáját szerezte meg rövid időre. Mindezen vállalkozások az Anjouk bölcs uralma alatt megerősödött Magyarország hírét, dicsőségét elterjesztették, s bár tartós sikert nem is szereztek, de viszont a nemzet erejét sem fogyasztották. Az Anjouk politikai éleslátása mindig felismerte, meddig mehetnek a diplomatiai és hadi politikában, a magyarság igazi létérdekeit ők soha kockára nem tették. Annál súlyosabb időket hozott a 15. század.

Mióta az Iszlámhivő török nemzet a 14. században az európai szárazföldön lábát megvetette, hihetetlen gyorsasággal előzönlé a byzánci birodalom európai

tartományait, s már közeledett a magyar állam déli, balkáni határvidékei felé. Magyarország sorsa és hivatása egyszerre megmutatkozott vérfagyasztó komolysággal: a nyugati kereszténység védelmi bástyájává kellett lennie a keletről jövő támadás ellenében. Az Anjouk alatt a magyar csapatok vidáman, lengő zászlók alatt indulhattak a Balkán-félszigetre, hol eddig a nemzetnek komolyabb érdekei nem forogtak kockán; most azonban csakhamar kiderült, hogy ott a lét és nemlét kérdését fogja a hadi szerencse eldönteni. Nemcsak a hatalmasan előretörő és mindig kész törököt kellett haladásában fentartania, hanem egyúttal a kis keresztény népeket: szerbeket, albánokat, bolgárokat is megvédeni, s ha ugyan még lehetséges volt, a byzánci császárságot is kiszabadítani a halálos ölelésből. A magyarság most sokkalta nehezebb feladat előtt állott, mint a 10. században a nyugati népek, melyek akkor a magyarok ellen védelmezték keresztény műveltségüket. A törökök állama nem nomád törzsek laza egyesülése volt, mint a magyar állam Géza és Szent István előtt, hanem a középkornak leghatalmasabb katonai monarchiája, belsőleg kitünően megszervezve és a vallás parancsa szerint támadásra, hódító politikára berendezve. A török támadás ahol egyszer megvetette a lábát, nem hajlott többé vissza az elfoglalt vidékről a keleteurópai puszták közé, mint a vele fajrokon nomádok: húnok, avarok és magyarok, hanem az egyszer meghódított területet átmenetnek használta a további hódításra. Az erős központi hatalom kezében tartotta a harcias török nemzet erejét, melyet ott és akkor használt fel rémületet keltő hirtelenséggel, ahol és amikor a

politikai helyzet megkövetelte. Ezzel szemben Magyarország ebben az időben már rendi korszakát élte: a nemzet erői megoszoltak a király és a rendek között, egyesítésük és egy irányban felhasználásuk a királyság és rendiség közt hosszas tárgyalásokat vett igénybe, s nem egyszer alkú tárgyát képezte. A török abszolut monarchia gyors és hatalmas támadása a magyar rendi államban csak lassú és megosztott védelmet hívott elő, külső segítségre pedig alig lehetett számítani. A pápák bármennyit fáradoztak is, hogy a nyugati keresztény népeket egyesítsék a török ellen: a keresztes háborúk kora már elmúlt és Magyarországnak egyedül, saját erejére hagyatkozva kellett a harcot fennállásáért és Középeurópa védelméért megharcolnia.

Feladatát becsülettel teljesítette mindaddig, míg a teher alatt össze nem rogyott. A középkor török harcaiban a magyar rendiség elévülhetetlen érdemeket szerzett és minden időkre bebizonyította, hogy adott időben a rendi alkotmány ép oly sikerrel működhetik az államcélok védelme és elérése érdekében, akárcsak az abszolut monarchia vagy a modern alkotmányos állam. A harcban egyaránt résztvettek az egyházi és világi főrendek, a köznemesség, a városok csapatai és a jobbágykatonaság: mindnyájan elindultak a király hívó szavára és ontották vérüket az oláh Alduna partjain, Nikápoly és Várna csataterein, a Balkán úttalan hegyei közt. A 15. század közepén, mikor gyermek volt a király, s ez is távol az országtól, az országnagyok félretették ugyancsak sok személyes perlekedésüket és bátor tervben összeálltak egyikük, Hunyadi János vezetésével, hogy a törököt ne csak feltartóztassák, hanem Európából kiszorítsák. Hunyadi, a magyar

hadi történetnek hősi alakja, több hadjáratban mélyen benyomúlt a mai Bulgáriába és az oláh és szerb törzseket a török alól felszabadította. Utolsó tettével Nándorfejérvárat, Magyarország és a kereszténység legerősebb végvárát mentette meg: a győzelemittas szultán kénytelen volt Hunyadinak a szent életű Ferences-szerzetestől, Kapisztrán Jánostól feltüzelt csapatai elől visszavonulni. Magyarország ereje azonban mégsem volt elég arra, hogy saját magára hagyva a török hatalommal szemben döntő győzelmet vívhasson ki. Zsigmond, I. Ulászló és Hunyadi János támadó hadjáratai elszigetelt elszánások voltak, melyekre nem következtek folyamatosan újabb erőfeszítések; állandó hatást a nemzet inkább a védelem szervezésével ért el. Az ország déli tartományai katonailag szerveztettek, s ezen alakjukban egy évszázadnál tovább sikerrel feltartották a törököket. A szervezkedés célja a szentkorona déli részeinek katonai biztosítása volt; hogy Délmagyarország és a kapcsolt részek: Horvát-, Dalmát- és Szlavonország védve legyenek, az előttük fekvő vidék, a Száva és Duna déli partján, katonai közigazgatási egységekké, úgynevezett bánságokká alakíttatott. A mai Bosznia területén a Szávára támaszkodva az ozorai és sói bánság állott, tőlük délre Jajcza vára körül a jajczai bánság, Szerbia területén a macsói és nándorfejérvári bánságok, Oláhországban pedig a Vaskaputól az Olt folyásáig a szörényi bánság. Mindegyik tartomány fejét, a bánt, maga a király nevezte ki rendesen országnagyjai köréből; az ő kezében összpontosult a reábízott terület egész polgári és katonai kormányzása, ő gondoskodott főként a végvárak védelméről, melye-

ket Magyarország hadi adójából tartottak fenn és láttak el őrséggel. A Balkánfélszigetet ily módon megszakítatlan magyar védelmi vonal zárta el, a Duna vizén kis mozgékony hadi hajók, a „naszádok" őrködtek. Teljes biztonság kedvéért a fontosabb végvárakban, mint Nándorfejérvárott, egyszerre két bán vagy országos főkapitány volt a védelemmel megbízva.

A magyar védelmi szervezet feladatai a szerb birodalom bukásával nagyban megnehezültek. A szerb deszpota magyar földön talált menedéket, hol a királytól hatalmas birtokokat kapott és a magyar országnagyok sorába felvétetett. A bosnyák király hasonlóképen Magyarországhoz csatlakozott; a korszak vége felé Bosznia királyát vagy hercegét a magyar királyok nevezték ki országnagyjaik sorából. A törökök most már közvetlenül az ország déli kapui előtt állottak. A régi Horvátország népe rémülve hagyta el ősi lakóhelyét az Unna folyótól délre és éjszaknak menekülve letelepedett a mai Horvátországnak akkor még magyar vármegyéiben. Csak az állíthatta volna meg hosszabb időre a törökök folyton megújuló támadásait, ha a nyugati népek nagyszabású hadjáratra szánják el magukat. Hunyadi János fia, Mátyás király, többször megpróbálta az alig lehetőt, török hadjáratai során legalább átmenetileg visszaállította a jajczai bánságot és még egyszer visszafoglalta Szerbiában Sabácz várát. Az oszmánok következetes hódító politikájával szemben nagyobb eredményeket ő sem érhetett el, annál kevésbbé, mert figyelmét mindegyre a nyugati események foglalták el. Fiatalkorában alapos humanista kiképzésben részesült, ennek köszönhette a tudomány és művészetek iránt való érdeklődését, mely őt egész éle-

tén át végigkísérte. Mint hatalmas renaissance-uralkodót, a legnagyobb és legnehezebb feladatok izgatták. Hivatva érezte magát arra, hogy Középeurópa minden erejét egyesítse saját kezében az oszmánok visszaverésére. Korának másik renaissance-uralkodója, I. Miksa császár ugyanezen magasröptű tervtől vezetve próbálkozott császári méltósága és habsburgi házi hatalma mellé a magyar koronát is megszerezni. Miksa a középeurópai tömböt a török ellenében Nyugatról kiindulva akarta megalkotni, idősebb kortársa, Mátyás király Keletről, Magyarország felől. E célból előbb a cseh-osztrák zavarok közé nyúlt be, állhatatosan harcolt III. Frigyes ellen és a német birodalomban párthiveket keresett, hogy a császári koronát elnyerhesse. Állandó serege meghódította számára Csehországot, Sziléziát, Morvát és Alsó-Ausztriát, élete végén Bécsben tartotta székhelyét. Nagy tettekkel és még nagyobb tervekkel teli élet és hatalmas emberi egyéniség szállott vele sírba.

Emlékét a szegény nép mondáiba zárta — ritka eset renaissance-uralkodónál! — de politikai művét csakhamar megsemmisítették a rendek, melyek az erőskezű királytól megszabadulva, legsietősebb dolguknak rendi kiváltságaik visszaállítását tartották. Mátyás az állam érdekeit és céljait képviselte a rendek osztályérdekeivel szemben, most a rendek hatalomhoz jutva, az államcélokat teljesen elhanyagolják. Királyukká az akarattalan cseh Jagellót, Ulászlót választják, hogy ennek üstökét (saját szavaik!) markukban tarthassák. II. Ulászló és fia, II. Lajos alatt a rendek uralkodnak a központi hatalom ellenőrzése nélkül, s uralkodásuk osztályönzés, személyes politika és pártgyűlölet dol-

gában a lengyel történet legszomorúbb fejezeteivel vetekedik. E rendi reakció belső következményei véres parasztlázadásban, minden tekintély megszűnésében és rakoncátlan, állam javával nem törődő pártharcokban ütköztek ki, kifelé pedig a déli határokon a régi magyar védelmi szervezet halálos elhanyatlásában. A királynak a hadi adót senki meg nem fizette, szegényes udvartartására sem volt pénz, a végvárak őrségei zsold nélkül maradván, itt is, ott is elszéledtek, s a törökök évről-évre akadály nélkül elözönlötték rabolva és égetve a birodalom déli részeit. Szolimán szultán, a pompás és igazságos melléknevű, 1521-ben elfoglalta az utolsó magyar bánság székhelyét, Nándorfejérvárát és 1526-ban ujra útnak indult, hogy az érett gyümölcsöt fájáról letépje. A végveszély órájában széles Magyarország 26.000 embernél többet nem tudott kiállítani, az ifjú király, II. Lajos, uralkodói kötelméhez híven, élére állt a seregnek és a mohácsi csatában, 1526 augusztus 29-ikén elesett, vele sok püspök és országnagy és a magyar had legnagyobb része. A rendi ellenzék vezére, Szapolyai János erdélyi vajda elkésve összevont seregével a vereség hírére Erdélybe vonúlt, s a rendi nemzetállam ott feküdt a szultán lábainál. Szolimán bevonúlt a székvárosba, Budára, hogy rövid idő múlva elhagyja a széttiport, védtelen országot. A közelgő újkor ilyen állapotban találta Magyarországot.

IV.

Az állam és a nemzet az ország három részre oszlása idején.

A magyar rendi államot az oszmánoknak egész földrészek erejére támaszkodó katonai hatalma döntötte meg százéves küzdelem után. A katasztrófát az ország belső viszonyai a legutóbbi emberöltő alatt teljesen elökészitették, bekövetkezésének időpontját azonban a külpolitikai események határozták meg. A 15. század folyamán a nyugati kereszténység teljesen méltányolta ugyan Magyarországnak mint keleti védőbástyájának érdemeit. Hunyadi János győzelmeit egész Európa harangzúgással ünnepelte, de az érzéstől és belátástól a tettig még igen hosszú volt az út. A keresztény közösségnek életérdekei védelmére most is, mint a keresztes háborúk korában, páncélos karra lett volna szüksége, ennek hiányában Magyarország segítség nélkül, támogatás nélkül vérzett évtizedeken át, s a végső döfés épen keresztény kéztől irányítva döntötte a porba. I. Ferenc francia király fejében támadt a gondolat, hogy politikai ellenfelével, V. Károlylyal szemben a törökök szövetségét keresse. Elhatározásában francia történetirók joggal dicsérik az előítélet nélküli politikai érzéket, de a legkeresztényibb

király bizonyára nem sejtette, minő mérhetetlen hatással lesz az ő diplomáciai lépése az európai államalakulásra és a hatalmi viszonyok fejlődésére. Nyugaton a francia királyság, mely biztos léptekkel haladt az abszolut monarchia felé, Keleten a már abszolut oszmán szultánság egyesültek a középső részek államai és népei ellen: ez a szövetség ugyan Franciaországnak a Levantéban századokon át tekintélyt és hatalmat szerzett, de egyúttal megalapította a német római birodalom és Magyarország szoros érdekszövetségét is. 1526 óta majdnem kétszáz éven keresztül folyton megújultak Keletről és Nyugatról a franciák és törökök egyesült támadásai, melyeknek nyomása alatt a Habsburgokat uraló egész terület Belgiumtól Erdélyig felismerte életfeltételeinek és érdekeinek közös voltát, s a külső támadás visszaverésére szilárd tömeggé egyesült. Ez tulajdonképen a történeti Középeurópa megszületése. Az új alakulásban Magyarországra a legsúlyosabb feladat várakozott: Magyarország lett az üllő, melyre a török kalapács, az oszmán birodalom terjeszkedési vágyától, de egyszersmind a francia diplomáciától vezetve, szinte megszakítás nélkül, újra meg újra lecsapott. Franciaország a Habsburg-monarchiát székhelyén, Bécsben akarta szíven találni, Bécshez pedig Magyarország testén át kellett a töröknek utat vágnia.

Az I. Ferenctől megkezdett politika mindjárt eleinte nagy sikereket ért el: a törökök első hadjárata, melyet francia biztatásra indítottak, megdöntötte a régi magyar államot, a kereszténység eddigi védőbástyáját. Még alighogy szétvált Európa központi és szélső hatalmakra, máris sikerült a támadó félnek Középeurópa védekezési rendszeréből a legerősebb kő-

tömbök egyikét kitörni: a magyar nemzetállam bukása megnyitotta a törökök számára az utat, melyen már közelről veszélyeztették a Habsburgok székhelyét. Magyarországra hasonlóképen a legszomorúbb következményekkel járt, hogy a középeurópai közösségbe az 1526-iki katasztrófa folytán csak részeivel léphetett be korábbi területének. Eddigi hatalmi forrásainak csak töredékét bocsáthatta Mohács óta az új középeurópai közösség rendelkezésére: a Duna és Tisza nagy síksága egész az erdélyi hegyekig a szultán uralma alá került és a budai basának rendeltetett alá. A keleti részek az erdélyi fejedelemségben új államalakulatot nyertek, mely török fenhatóság alatt volt ugyan, s a szultánnak évi adót fizetett, de ennek fejében belsőleg annyira független maradt, hogy fennállása egész idején a magyar nemzeti gondolat hordozójává lehetett. A tulajdonképeni magyar királyság keskeny csíkká olvadt össze, mely a középkori állam északi és nyugati határán húzódott végig; a Habsburgok családjából választott magyar királyok a korábbi területnek alig egy harmadrésze felett uralkodtak.

A) A török terület és az erdélyi fejedelemség.

A mohácsi csata után a nemesség többsége Szapolyai Jánost, az erdélyi vajdát választotta királynak; néhány főúr és főméltóság, valamint a városok nagyrésze Ferdinánd osztrák főherceghez csatlakozott, s nem törődve Szapolyainak királylyá koronázásával, őt Magyarország királyává tette. Az ellenkirályok eleinte váltakozó szerencsével küzdtek egymás ellen,

míg végre János király döntő vereséget szenvedett és Ferdinánd hadai elől Lengyelországba menekült. A belső trónviszályból csak most lőn igazi nemzeti katasztrófa, amikor János király a törökhöz fordult és Szolimántól segítséget kért, ki csakhamar el is jött és több hadjáratban meghódította a Dunántúl dombos vidékét és a Duna-Tisza síkságát. Pártfogoltja, János király 1541-ben bekövetkezett haláláig árnyékkirályként uralkodott, ennek fiát Szolimán Erdélybe küldte s az említett vidékeket maga számára lefoglalta. Magyarországnak legtermékenyebb területei ily módon 1541-ben törökké lettek, ebben az évben kezdődik a török hódoltság kora magyar földön és tart egészen Budavára visszafoglalásáig, az 1686. évig.

A török terület ez egész időszak alatt Erdély és a habsburgi Magyarország rovására folyton nagyobbodott. A középkori magyar állam területén egymásután négy török tartomány jött létre: a budai, egri, temesvári és nagykanizsai vilájetok. Legnagyobb kiterjedésében a török uralom Észak felé a felsőmagyarországi bányavárosok kapujáig ért, Nyugaton pedig szinte elérte a stájer-magyar határ vonalát. Érsekújvár és Keleten Erdély kulcsa, Nagyvárad is a török kezébe került a korszak vége felé. A magyarság ősi területei, a faji megszállás központi vidékei kerültek tehát idegen uralom alá és kiszakíttattak a nemzetállam kereteiből. A hódoltság idején ezen színmagyar vidékeknek saját állami szervezet nélkül kellett élniök, és egyedül saját erejükre támaszkodva, magyar nemzetiségüket ápolniok és fentartaniok, amennyire ezt a hódító megengedte nekik.

A török hódító politika a szultáni monarchia vallásos jellegéből következett. Az Iszlám tana a birodalom állandó területi gyarapítását és a hitetleneknek meghódítását követelte, ehhez képest a határszervezetnek egészen különös fontosságra kellett szert tennie. Kisebb és nagyobb váraknak egymással összefüggő láncolata védte az egész határvonalat, a védelmi rendszer alkalmas időben a legnagyobb könnyűséggel átmehetett a támadásba, mivel a várakban nagyszámú katonaság volt állandóan rendelkezésre. A várak környékén fekvő falvak lakói a sáncok javítására és kiépítésére, szekerezésre és élelmiszer adására voltak kötelezve, s így mi sem természetesebb, minthogy mindkét fél legelső feladata volt az ellenséges vár környékét lehetőleg elpusztítani, a falvak lakosságát elhajtani vagy az ott-tartózkodástól elriasztani. A határharcok első következéseként tehát Magyarország legtermékenyebb és legmagyarabb vidékei, a magyarság faji középpontjai teljesen elpusztultak. A Balaton körül, Buda, Székesfejérvár, Győr, Esztergom, Eger vidékén a középkorban virágzó magyar községek álltak, melyek most mind elnéptelenedtek, hogy a helyükön felnövő lakatlan vadont később német telepítők hódítsák meg ujra a kultura számára. Az ország déli határmegyéi már 1526 előtt sokat szenvedtek az évről-évre beözönlő törököktől, egyes területek már akkor vadonná változtak, elfutván róluk az eddigi, a honfoglalás óta ott élő magyar lakosság, melynek helyét most a török csapatokkal együtt járó, rablásból élő szerb guerillák szállották meg családjaikkal. A Temesköz, Bácska és Szerémség szinmagyar népessége így hagyta el ősi tanyáját s adott helyet a szerbeknek és oláhoknak,

A magyar faj ilyetén visszaszorítása és területi vesztesége nagy befolyással volt a további fejlődésre. A kép azonban nem volna teljes, ha fel nem említenénk a török hódoltságnak azon viszonyait is, melyek a magyarságnak nemcsak kímélését, hanem egyenesen gyarapodását és megerősödését tették lehetővé. Itt első sorban a törökök földbirtok-politikája jön tekintetbe.

A török hódító az elfoglalt tartományok egész felületét birtokába vette és rajta az eddigi földesurak tulajdonjogát teljesen megszüntette. Az egész föld egyetlen birtokos, a szultán hatalmába ment át: minden hódított terület az övé volt; új tartományának egy részét császári kincstára és vallásos alapítványok számára megtartotta magának, másrészét pedig katonáinak és hivatalnokainak hűbérül osztotta ki. Az új terület legkülönbözőbb rendű és rangú katonasága: a rendes határőrző zsoldosok, a várak őrségei, a katonai méltóságok, valamint a hasonlóképen katonai ranggal rendelkező hivatalnokok ilymódon mindnyájan szultáni hűbéresekké és ezzel a meghódított magyar terület hűbéruraivá váltak. Az eddig birtokos nemesség vagy elpusztult a hódítás harcaiban, vagy elmenekült a királyi Magyarországba vagy Erdélybe: a régi magyar nemesi családok tekintélyes része kihalt a hódoltság zavaros időszakában. A paraszt azonban ottmaradt az ősi földön és alávetette magát az új földesúrnak, aki katonai rangja és foglalkozása miatt a várakban lakott és csak évenkint megállapított időközökben járt le a falura, hogy a paraszttól szolgáltatásait átvegye. A földesúr távollétében a magyar jobbágy aránylag szabadon élhetett nemzetisége és vallása háborítatlan birto-

kában mindaddig, míg csak el tudta viselni az egyéb-ként épen nem könnyű terheket, melyeket az új földesúri viszony rakott vállaira. A hódító és a meghódolt egymással nem érintkező műveltségi és faji köröket alkottak, ez az oka egyszersmind annak is, hogy köztük nagyobb mértékű vérkeveredés és kereszteződés a hódoltság hosszú ideje alatt sem jött létre. Az adók, robotmunkák és egyéb szolgáltatások persze nem ritkán oly súlyosan nyomták a magyar jobbágyot, hogy egész falvak felszedték sátorfájukat és elmenekültek eddigi lakóhelyükről. A hódoltság egész területén minden időben sok volt az üres, puszta falu, melyeknek legalább egyrészét itt-ott vállalkozó szellemű török földesurak szerb és oláh gyarmatosokkal népesítették be. Ősi magyar lakosság helyében így keletkezett a Maros mellett Aradnál és ettől délre oláh és szerb községeknek egész sora.

A császári kincstár birtokain a szultán volt az egyetlen földesúr, az alatta szolgáló községeknek a többi, magánhűbérúr tulajdonát tevő területhez képest sokkal jobb dolguk volt. A Duna és Tisza közén a nagy parasztvárosok: Kecskemét, Nagykőrös, Czegléd, Jászberény, Mezőtúr manapság valóban az igazi, hamisítatlan magyar nemzetiség forrásai: gyarapodásukat, sőt létezésüket is első sorban a török hódoltságnak köszönhetik. Földesuruk a szultáni kincstár volt, melynek hivatalnokai a szultánság hanyatlási korszakáig a központi hatalom szigorú ellenőrzésének alávetve méltányosabban, visszaélésektől és elnyomástól mentesen kezelték a földesúri hatalmat és hajtották be a lakosság jobbágyi adóját és szolgáltatásait. Az említett városok a török hódoltság előtt egyszerű községek vol-

tak, s csak később, mikor kedvezőbb sorsuknak, a szelidebb bánásmódnak híre terjedt, akkor szaporodott meg lakosságuk hirtelen; más vidékeken elnyomva élt parasztok tömegesen vándoroltak be e kiváltságos hírű városokba. Hatalmas növekvési lehetőséget nyitott meg számukra, a császári államkincstár engedelme, hogy a velük határos elpusztult falvak területeit saját határukba beolvaszthassák. A bevándorlással tehát a megművelhető terület és a legelő nagysága is lépést tartott, úgy, hogy egyesek közülök csakhamar gazdag polgársággal, valamint vármegyeként kiterjedt határokkal dicsekedhettek, s a török hódoltság után szinte kimeríthetetlen anyagi és erkölcsi erőket bocsáthattak a magyarság szolgálatába.

A magyar nemzetiség tehát nem pusztult el a török hódoltság alatt, de hogy fenmaradt, sőt néhol még erőre is kapott, azt első sorban és leginkább a magyar paraszt nyugodt, szívós energiájának köszönheti. A politikailag tevékeny nemes elmenekülvén, a paraszt magára maradt, de elhagyatottságában is megőrizte szülőföldjének nemzeti jellegét, mert ragaszkodott az ősi röghöz, mert lelkében konzervativ, physikai munkabírásában pedig utolérhetetlen volt. Hogy Magyarország legtermékenyebb harmada idegen uralom évszázadai alatt is megmaradt magyarnak, az a magyar paraszt érdeme, aki a legnehezebb viszonyok közt is csöndes, lemondással teli munkát végzett, s ezzel bebizonyította, hogy fajiságát a nemzetállam védelme nélkül, idegen uralom alatt is meg tudja oltalmazni.

Az ország keleti harmadában, az erdélyi fejedelemség területén a magyarság úgy államiság, mint nemzetiség dolgában sokkal kedvezőbb viszonyok között

élt. Erdélyt három oldalról: Keletről, Délről és Nyugatról a török birodalom vette körül, Éjszakról azonban Kassán át közvetlenül érintkezett a Habsburg-uralom alatt álló Magyarországgal. A földrajzi helyzet hozta tehát magával, hogy a fejedelemség a Habsburg-király és a szultán közt folyó nagy harcban állandóan érdekelve volt és valóban hatalmas államférfiúi tehetségre és bölcseségre volt szükség, hogy a harcban álló két világbirodalom közt az összeomlástól megoltalmaztassék. Erdély fejedelmét az országgyülés választotta, de a választást a szultán hagyta jóvá, akinek a fejedelem évi adót tartozott fizetni. Ilyen viszonyok közt Erdély jóléte és békéje annyira a külső politika változásaitól függött, mint talán egy más országé sem. A helyzet nehézségeit majdnem mindegyik erdélyi fejedelem megértette, s ehhez képest a diplomatia ügyes és sikeres vezetését tartotta legfőbb kormányzási kötelességének. A Báthoryak a 16. században, majd Bethlen Gábor és a két Rákóczi György sikerrel megóvták országuk függetlenségét, kormányuk alatt Erdély alig látott ellenséges csapatot területén, mert a diplomatiai csomók háborús szétvágását mindig az ország határán kivül intézték el. Uralkodásuk alatt Erdély nemzeti és állami fejlődése minden közbejött akadály mellett is folyton emelkedő vonalat mutat; a kis ország önálló államegyéniséggé nőtt, melyet érdemes közelebbről megtekintenünk.

Az erdélyi fejedelemség politikai szervezetét Martinuzzi György biboros alkotta meg, amikor 1541-ben János király halála után ennek csecsemő fiát Erdélybe vitte és mint ennek helytartója a kormányt kezébe ragadta. Az új állam alapjait Martinuzzi a három „egye-

tem"-ben találta meg, amely néven az Erdélyt lakó három politikai „nemzet", a magyar, székely és szász egyesüléseit nevezték. A három nemzet tagjai az utóbbi száz év leforgása alatt többször kötöttek egymással ilyen „uniót", még pedig rendi jogaik védelmére a király és a vajda hatalma ellen vagy pedig fellázadt jobbágyaik leverése céljából. Az önálló fejedelemségnek most a három nemzet állandó uniója lőn alapja: a három nemzet küldöttei alkotják az országgyűlést, mely rendkívül széles hatáskör felett rendelkezik, s kezében tartja a fejedelemválasztás, adókivetés és katonamegszavazás jogát. A szász nemzet a városi polgárságot és a Királyföld parasztlakosságát foglalta magában, a székelyek nagyrészt szabad parasztok voltak, de köztük a nagyobb birtokosok idővel felemelkedtek a nemesi rendbe, míg a magyar nemzet kizárólag a megyei nemesség politikai szervezete volt. A politikai élet és az egész művelődés szélesebb talapzaton nyugodott, mint azon korszak legtöbb rendi államában: a paraszt és városi lakosság számbeli és tekintélybeli súlyának megfelelő képviselettel rendelkezett az országgyűlésen, a városok magukban is széleskörű kiváltságokat élveztek. Rövid ideig tartó villongások után az akkor legfontosabb politikai probléma, a vallási kérdés végleges megoldást nyert olyképen, hogy a katholikus vallás mellett a lutheránus és kálvinista, 1571 óta pedig az unitárius vallás is államilag elismert szabadságokat nyert. A három nemzetnek és négy vallásnak egymás mellett fennálló önkormányzata mindenesetre bizonyítja, hogy Erdély korát messzire megelőzte és vele párhuzamba talán csak a svájci és hollandi fejlődés helyezhető. E két túlnyomóan protestáns államszövetségtől mégis

gyökeresen eltért Erdély politikai alkata, melynek hazai eredetét leginkább az erős központi hatalom bizonyítja.

Bár az erdélyi állam széles rendi alapokon és látszólag köztársasági formában jelentkezik, a központi hatalom a valóságban mégis igen erős volt. Az országgyűléstől választott fejedelmi tanácsosok legtöbb esetben meghajoltak az uralkodó tényleges hatalma előtt, a fejedelmi hatáskörnek viszont a család hatalma nyujtott támasztékot. Kiterjedt családi birtokok urai mint fejedelmek befolyásuk alá hajthatták a tanácsot és az országgyűlést, és saját szempontjaik szerint önálló politikát folytathattak. Az erdélyi fejedelemségnek egyik különös sajátsága, hogy tulajdonképeni súlypontja Erdély határain kívül esett. Erdélynek állami létet és súlyt hosszabb időre csak a felső Tisza síksága és Felsőmagyarország kölcsönzött. Leghatalmasabb fejedelmei kivétel nélkül ez Erdélyen kívül eső területekről származtak: Báthory István, a későbbi lengyel király, Bocskay, Bethlen és a Rákócziak, mindnyájan az említett tiszai vidékeken rendelkeztek nagy családi birtoktesttel, amelyre aztán mint fejedelmek minden körülmények közt, országgyűlés és tanács akaratától függetlenül számíthattak. Idők folytán a fejedelemség közjogilag is magához csatolta ezen területeket: a hét tiszai vármegyét, Biharmegyét Nagyváraddal és ettől délre és északra még néhány kisebb kerületet. A gyarapodásnak területi kerekdedség mellett az a haszna is volt, hogy e termékeny vidékek birtokában Erdély élelmezés dolgában teljesen függetlenné lett. Mikor aztán a későbbi korszakban a török hódoltság mindinkább Kelet felé terjedt és Erdély határait a síkság

felől mind hátrább szorította: a tiszai vidéktől elzárt Erdély is mind mélyebben lehanyatlott. Nagyvárad 1662-ben török kézre jutott, ez a csapás a fejedelemség életerét is átvágta, mert ettől kezdve katonai hatalma alapjától és éléskamrájától megfosztva, már csak mint árnyék tengődött egész bukásáig.

Az erdélyi politikának mindvégig túlnyomóan magyar jellegét könnyen megérthetjük az erőforrások most megismert megoszlásából. Az egész államnak politikai fajsúlyban jelentősebb tényezőit a hegyes vidéktől nyugatra és éjszakra terülő magyar sikság szolgáltatta, mely egyúttal állandó nyílt érintkezést biztosított a Habsburg-uralom alatt álló Magyarországgal. Fejedelmeket Erdélynek a legősibb magyar családok szolgáltattak, lakói pedig, túlnyomóan magyarok, maguk is szoros érintkezésben állottak a királyságbeli magyarokkal. Nem csoda tehát, hogy Erdélyben merev elkülönződés helyett állandóan közeli érdeklődés és meleg részvétel nyilatkozott a magyarországi fejleményekkel szemben. A következő fejezetben részletesen meg fogjuk szemlélni azon eseteket, mikor Erdély a magyar fejlődés irányítására döntőleg is befolyt, itt elég általánosságban kiemelnünk, hogy Erdély a magyar fejlődésnek integráns részét képezte és hogy politikai erejét az anyaországnak bocsátotta szolgálatára. A fejedelemség a magyar fejlődés egységében a nyugati: német és katholikus erőkkel szemben protestáns és magyar ellensúly szerepét töltötte be. Zászlai Bocskay óta a magyar nemzetiség és a vallásszabadság igéit hordozták; mindakét követelmény Erdélyben már régóta érvényben volt, s a fejedelemség évtizedeken át azért

harcolt, hogy ugyanezeket az anyaország számára is megszerezze.

Bethlen Gábor és Rákóczi György uralkodása alatt Erdély részt vett a 30 éves háborúban, még pedig Habsburg ellenfelei sorában. A török felsőség annyira csak névleges volt, hogy alatta az ország anyagilag megerősödött és mint egyenrangú fél léphetett szerződésre a protestáns hatalmakkal: különösen Svédországgal és Brandenburggal. Bethlen Gábor Brandenburgból hozott magának feleséget és a svédekkel szövetségben harcolt Wallenstein ellen. De a politikai érdekek mellett műveltségi kapcsok is hozzácsatolták Erdélyt a nyugati protestáns államokhoz. A magyarok és szászok évről-évre ott tanulnak Németország és Hollandia főiskoláin, ahonnan az újabb szellemi vívmányokat Magyarország és a Habsburgok német tartományai megelőzésével hozzák egyenesen Erdélybe. Bethlen és Rákóczi György udvarában theologiai viták folynak, melyek során a legmodernebb egyházi irányok képviselői: presbyterianusok, independensek, coccejanusok, cartesianusok mérkőznek egymással. A magyar, német és hollandus protestantizmusnak ma is fennálló lelki kapcsolatát ekkor alapították meg a török fenhatóság alatt álló Erdély fiai.

Erdély szellemi fellendüléséből a románság sem maradt kizárva. Az oláh népfaj vezetői a fejedelemség idején is akadálytalanul felemelkedhettek a magyar nemesség közé, s bár a nép tömege továbbra is megmaradt a vándor pásztorok kezdetleges műveltségi állapotában, de már ekkor történtek kísérletek román műveltség s első sorban román irodalmi nyelv alakítására. A kezdeményezésnél az

erdélyi fejedelmek jártak elől, kiket ebben természetesen politikai és vallásos meggondolás vezetett. Az első oláh nyelvü könyvek a fejedelmek és a magyar főurak költségén jelentek meg a 16. és 17. században; tartalmukat szász lutheranus papoktól és magyar kálvinistáktól készített bibliafordítások, zsoltárok képezték. A szász egyház és a magyar protestánsok szeme előtt e könyvek kiadásánál nem kisebb cél lebegett, mint az orthodox hitű oláhoknak a protestáns vallásra térítése. A munkát I. Rákóczi György fejedelem még szélesebb alapokra fektette, amikor a bibliafordítások terjesztésével Oláhországban is megpróbálkozott. A nagy célt a magyarok és szászok együttes munkája sem tudta ugyan elérni, de fáradozásaik mégsem maradtak gyümölcstelenül, mert irodalmi nyelvet és nemzeti irodalmat alapítottak az oláh népfaj számára.

Erdélynek Kelethez vagy Nyugathoz tartozandósága iránt semmi kétség nem lehet. Nemzeti, müveltségi és politikai szempontból feltétlenül a magyarsághoz tartozott, s mint ilyen, Magyarországgal együtt Európa középső müveltségi közösségének részét képezte. Hogy ez egyáltalában lehető volt, az maga eléggé bizonyítja, hogy a török iga aránylag könnyű súlylyal nehezedett az országra. A portától függő hűbéri államok sorában Erdélynek elég mozgási szabadsága maradt, melyet fejedelmei a középkor nagy magyar királyaihoz méltóan használtak fel politikai működésre. Politikájukat az a török iró jellemezte legtalálóbban, aki Bethlen Gáborról, személyes ismerőséről ezt hagyta krónikájában: „Ez a hitetlen pedig az Iszlám seregein soha sem segített, mert mindegyre csak a saját országára volt néki gondja." Erdély török uralom alatt is

lényegileg önálló állami életet élt és sikerült neki az Árpádok örökségének, a magyar nemzetiségnek és államiságnak folytonosságát mindaddig sértetlenül megőriznie, míg Magyarország számára is ütött a török uralom alól szabadulás órája és ezzel önmagától megszünt Erdély állami létezésének történeti jogosultsága.

B) **A Habsburg-királyság.**

Ferdinánd főhercegnek magyar királylyá választásával a Habsburg-háznak régi vágya valósult meg. Azóta, hogy Habsburgi Albert császár 1437—39-ben Szent István koronáját fején hordozta, utódai az osztrák főhercegségben folyton arra törekedtek, hogy a magyar koronát családjuk számára örökösödési szerződésekkel megszerezzék. Ebbeli törekvéseik során III. Frigyes császárnak és utódjának, I. Miksának sikerült is Magyarországon hatalmas pártot alakítani, mely a Habsburg-család trónra juttatását tűzte ki céljául. Tagjai leginkább a nyugati határon birtokos főurak voltak. Miksa császárnak romantikus lelkülete nagy reményességekkel volt tele: a magyar és a császári korona egyesítésétől a keresztes háborúk megújulását várta és türelmetlenül számítgatta, mikor indulhat az egyesült német birodalmi és magyar hadak élén a töröknek Európából kiűzésére. Fiatal unokája, Ferdinánd főherceg hűvösebben ítélte meg a helyzetet. Magyarország belső romlása nem volt titok előtte, jól látta, hogy a magyarság elvesztette védekező erejét a törökökkel szemben, de azt is látta, hogy a magyar állam sorsa a nyugati szomszédokéval szerves kapcsolatban van.

Józan politikai érzéke felismerte, hogy Magyarország katasztrófája feltétlenül maga után fogja vonni az osztrák tartományok romlását. Hatalma azonban sokkal kisebb volt, semhogy a szomszéd államot a veszedelmes lejtőn feltartóztathatta volna. A német császárság és Spanyolország mérhetetlen gazdagsága bátyjának, V. Károlynak kezében volt; ő csak a szegény osztrák hercegségeken uralkodott, s ott is a rendekkel kellett a hatalmat megosztania. Bátyjához intézett leveleiben folyton segítséget kér sógora, II. Lajos számára, állandóan panaszkodik, hogy a „magyar királyság pusztulásából az én osztrák tartományaim pusztulása következend".*) De segítség sehonnan nem jött, s a mohácsi csata után őmaga lépett Magyarország összetört trónjára.

A rendeket Ferdinánd megválasztásánál az a gondolat vezette, hogy ő és testvére Magyarországot a töröktől meg fogják szabadítani. Ez a remény nem teljesedett be. A német birodalom abban az időben nem tudott egységes és nagyszabású hadi műveletre egyesülni. V. Károly császár figyelmét uralkodása kezdetétől fogva a nyugati: spanyol-francia-olasz kérdések foglalták le, azután jött a nagy egyházszakadás, s ennek következményeként a politikai és társadalmi viszonyok gyökeres átalakulása, mely a német nemzet erejét évtizedekre igénybe vette és kifelé való fellépéstől visszatartotta. Ferdinánd maga császár korában sem tudta megvalósítani azt, amit mint ifjú főherceg bátyjától követelt. Magyarország megmentésére egyetlenegyszer

*) „Le perdition du royaume de Hongrie et par consequent de mes pays d'Autriche".

megmozdult ugyan a német birodalom, de a brandenburgi Joachim őrgróftól vezetett német sereg 1542-ben dicsőség nélkül és eredménytelenül oszlott el. Magyarország Habsburg-uralom alatt is másfél században át nélkülözni volt kénytelen a német birodalom tetterős segélyét; ez a tény magában is mutatja, mennyire kezdetleges és mily kevéssé célirányos volt az akkori Középeurópának összetétele.

I. Ferdinánd Székesfejérvárott királylyá koronáztatván, a régi királyi székhelyeken: Esztergomban, Budán és Fejérvárott felváltva tartózkodott és hét hónapon át megszakítás nélkül a régi magyar királyok szokása szerint kormányzott, magyar tanácsot tartott, melyben az ország ügyeit intézte. A török támadás elől azonban elhagyta az országot és Bécset választotta székhelyéül. Magyarország részekre oszlása és Budavárnak török kézre jutása óta a Habsburg-királyok állandóan Bécsben és Prágában tartották udvarukat. Magyarország királya tehát ettől kezdve nem lakott többé az országban, mely ezzel, a korona hordozójának állandó távolléte következtében teljességgel új viszonyok közé került. A rendi alkotmányos élet két tényezője, a király és rendek közül az egyik távol lévén, együttes működésükben szükségképen zavaroknak kellett előállniok. Az erők egyensúlyozódás helyett harcba kerültek egymással: az új korszakot alkotmányos harcok töltik el, melyekben egyrészt a nemzeti rendek, másrészt a külföldön székelő, s idegen hatásoktól befolyásolt királyság állnak egymással szemben. Ez alkotmányos harcok eleinte vértelenül folytak le, a felek csak a közigazgatási szervezet-

ben és az országgyűléseken ütköztek össze, a 17. században azonban a rendek többször is éltek a királylyal szemben a fegyveres ellenállás jogával. A következőkben előbb a 16. századbeli alkotmányos harcok főbb kérdéseit fogjuk megvilágítani.

A királyság központi kormányszervei, melyek a török elől Pozsonyba menekültek, ott csakhamar alapos átalakításon mentek át, mivel a központi hatalomnak a középkori nemzetállamban érvényes formái az új viszonyok közt eredményesen nem működhettek tovább. Megváltoztatásukat sürgősen követelte két tényező: az egyik Magyarországnak immár tényleges összeköttetése az osztrák tartományokkal, a másik pedig az általános reformszellem, mely Franciaországból és Burgundiából kiindulva, a német territoriumok központi szervezetét is csakhamar átalakította.

Ferdinándnak magyar királylyá koronázása tulajdonképen personalis uniót hozott létre Magyarország és a Habsburg-családnak Ferdinánd kezén levő országai között. Az a körülmény, hogy a magyarok Ferdinánd főherceget koronázták királylyá, ép oly kevéssé érintette vagy kisebbítette a magyar király szuverenitását, amint nem sértette az osztrák főherceg jogi állását sem. A középkorban arra is elég példa volt, hogy Magyarország valamely más állammal personalis unióra lépett, így I. Lajos korában Lengyelországgal, Hunyadi Mátyás alatt Sziléziával és Morvaországgal, a cseh Jagellók alatt Csehországgal. Sőt Albert király uralkodása alatt a Habsburg-tartományokkal is volt már az országnak személyi összeköttetése. Mindezen esetekben az uralkodó személyének közös volta, azaz a személyi unió legkevésbbé sem érintette Magyarország állami-

ságát, hanem magában véve közjogilag semleges tényt képezett. A helyzet azonban most, a török hódítás és az ország területének felosztása miatt gyökeresen megváltozott. Az új unióba most nem a hatalmas középkori nemzetállam lépett be, nem az a földrajzilag kerekded, önálló államegyéniség, melyet eddig megismertünk, hanem a régi államnak egy töredéke, a régi területnek csupán egyharmada. A magyar királyság fogalma most már csak keskeny csíkot jelentett, mely az osztrák tartományok előtt az Adriától Felső-Magyarországig félholdként nyúlt végig és a török harcokban folyton folyvást fogyatkozott. Az új személyi unió másik feléhez, az osztrák tartományokhoz, a német-római császársághoz képest ez a Magyarország szemmel láthatólag a gyöngébb és kisebb fél volt, s ami a legsúlyosabb következményekkel járt reá: vissza is kellett hódítani, vagy legalább is megvédeni a török ellen.

A mohácsi csata kimenetele és az államterület végleges felosztása kétségtelenné tette, hogy Magyarország saját erejéből nem képes magát megvédelmezni. Szükségessé vált tehát a magyar erőket az osztrák tartományok és a német birodalom erejével egyesíteni, ez lőn feladatává a közös fejedelem székhelyén, tehát Bécsben felállított kormányszerveknek. A magyar hatóságok már ezen a ponton is háttérbe szorultak Ferdinánd német tanácsosai elől. Míg ugyanis az előbbiek csak a magyar állam erői felett rendelkeztek, melyeknek elégtelen volta tudva volt, addig a Bécsben felállított német központi hivatalok a Habsburgok jogara alatt egyesített minden tartomány segédforrását kezükben tartották és az ő politikai ítéletüktől függött,

mikor és minő erőket bocsássanak a magyar királyság védelmére, valamiképen az általános középeurópai helyzetet is ők ismerték, amely a Magyarországnak adható segítség mértékét, s ezzel együtt a magyar erők felhasználásának módját is esetről-esetre meghatározta. Ilyen körülmények közt a magyar hatóságok és az uralkodó közé idegen hatóságok állottak, ami ellen a magyarok a viszonyok nyomása alatt alig tehettek valamit.

A fejlődés egyes fokainak világos megkülönböztetése kedvéért ki kell itt emelnünk, hogy a korszak kezdetén a kormánykörökben tudatos központosító törekvésről nem volt szó. A központosítást olyan értelemben véve, amint a francia centralizatió kifejlődése óta az abszolut korszakban felfogták, határozottan megállapíthatjuk, hogy ilyen értelemben sem Ferdinánd, sem közvetlen utódai centralisták nem voltak. A különböző országaikban érvényes rendi alkotmányokat nem akarták megsemmisíteni és királyságaikból és tartományaikból nem próbáltak összbirodalmat alakítani, aminthogy az ilyen törekvés a 16. századi német fejedelmi politikában tisztára anachronizmus volt volna. Azok a szomorú tapasztalatok, melyeket Magyarország Rudolf király uralkodása alatt szerzett, szintén nem összbirodalmi törekvésekből következtek: Rudolf kormányzásának nem a centralizatió volt a baja, hanem ellenkezőleg az, hogy a király beteges visszavonultsága folytán mindennemű kormányzás megszünt s az anarchiában még a személyi unio is csaknem felbomlott. A magyar királyi központi szervek hatásköre tehát kezdetben épen nem az uralkodók összbirodalmi törekvései miatt, hanem egyszerűen a

magyar állam meggyöngülése és területi hanyatlása következtében szorult össze, ami természetesen semmit sem változtat a nemzetállam szempontjából szomorú tényen, hogy a nemzeti szervek helyett idegen hatóságok kezébe került a hatalom nem csekély része.

A rendi Magyarország központi szervei Ferdinánd korában általános reformáláson is keresztülmentek. A királyi kancellária, a pénzügyi és katonai hatóságok szervezete és betöltése a magyar rendiségben a királyi jogok, az ú. n. regaliák közé tartozott, melyeket az uralkodók a középkorban a rendek részvétele nélkül gyakoroltak. Ferdinánd ezen felségjog birtokában alkalmazta most a magyar viszonyokra az akkori modern közigazgatási reformgondolatokat. A pénzügyeket eddig egyetlenegy királyi főhivatalnok, a kincstartó kezelte, kinek hatáskörét Ferdinánd most több tagú, kollégiálisan megszervezett hivatalra ruházta át, a magyar kamarára, mely Pozsonyban székelt és később udvari kamarának neveztetett. Ennek fiókintézete lett Kassán a szepesi kamara. A pénzügyigazgatásra Ferdinánd született magyarokat alkalmazott, s a magyar kamarai tanácsosok Rudolf koráig, a magyar pénzügyigazgatás lehanyatlásáig úgy szakértelmükkel, mint királyhűségükkel és törvénytiszteletükkel egyaránt kitüntek. A magyar kamara jövedelmei azonban az uralkodó jövedelmeinek csak egy hányadát képezték, s ehhez képest a pozsonyi kamara sem tudott megmenekülni a bécsi általános kamara befolyása alól, mely minden alkalommal arra törekedett, hogy hatáskörét a magyar hatóságra is kiterjessze. A magyar királyság bányáit

tényleg ki is vették a hazai igazgatás köréből és egyenesen a bécsi udvari kamarának rendelték alá.

A hadügyi téren hasonló jelenségek mutatkoznak. Ferdinándot itt sem összbirodalmi törekvések, hanem a tényleges viszonyok és praktikus szempontok vezették. Trónraléptekor az ország Dél felől védetlen volt, miután a régi védelmi vonal, a Duna és Száva mellett a török hódítás következtében teljesen megszűnt. Az ország új határa most már nem itt vonúlt végig, hanem a török vilájetok északi vonalán: a Balaton-tavától Komáromon és Egeren át szinte Kassáig. Az új védelmet tehát ezen a vonalon kellett felépíteni, amely feladatnak király és rendek közös munkával bámulatot keltő gyorsasággal eleget tettek: felszerelt királyi várak és a főurak kastélyai szegélyezték csakhamar megszakítatlan sorban az említett védelmi vonalat. Ferdinánd itt az Árpádokéhoz méltó nagy munkát végzett, az övékhez hasonló előrelátással és buzgósággal. Az új várrendszer fentartására az egyházi jövedelmek egy részét kiutalta, s maga is mindent megtett, hogy a várőrségek zsoldjukat ismét rendesen húzzák. A honvédelem eddigi formái továbbra is érvényben maradtak: a nemesi hadkötelezettség, a jobbágykatonaság ép úgy, mint a nagybirtok banderiális rendszere. A magyar csapatok fejei az országos főkapitányok voltak, akik jogilag a nádor, mint az ország fővezére hatásköre alatt állottak, de a valóságban egy új bécsi központi hatóságnak, az udvari haditanácsnak rendeltettek alája. A magyar állam szuverenitásának sérelme ily módon a hadügy téren is bekövetkezett a török hódítás hatása alatt. Az új viszonyok közt a magyar haderő egyedül saját magában nem volt képes feltartóztatni a török hatalmat, ha-

nem segítségre szorult, mely az osztrák örökös tartományokból és a német birodalomból kellett hogy jöjjön. Ezen idegen csapatok vezetése a bécsi haditanács kezében volt, mely most a magyar csapatok felett is befolyást szerzett magának. Magyarország tehát Középeurópa időszakos segítsége fejében kénytelen volt nemzeti önállóságának legfontosabb részeit, a pénz- és hadügy függetlenségét tényleg feláldozni.

Mindez békés úton és még hozzá olyan király uralma idején következett be, ki, mint Ferdinánd, Magyarország iránt személyes jóindulatot tanusított, s akit a magyarok maguk is megbecsültek. A viszonyok gyökeres megváltoztatása, a magyar államiság teljes helyreállítása nem volt lehető mindaddig, míg az országban a törökök uralkodtak. Mindaddig csak egyes részletekről, egyes javításokról lehetett szó, s a királysággal szemben ezen részleges védekezésre természetesen a másik alkotmányos tényezőnek, a rendiségnek kellett vállalkoznia.

A magyar rendiségben kifejlődése kezdeteitől fogva felismertük, hogy a német rendiséghez hasonló, de attól mégis különböző, mert speciális magyar képződmény volt. Különleges magyar jellege a Habsburg-korszakban, a rendi harcok klasszikus korában, mind erőteljesebben kidomborodik. A magyar rendi harcok, melyek most megkezdődnek, csak különleges magyar tulajdonságaik tekintetbe vételével hasonlíthatók össze más nemzetek, így főként a franciák és németek rendi küzdelmeivel, melyek csak külsőleg egyeznek meg a magyar folyamattal, a valóságban pedig teljesen eltérő viszonyokon alapulnak. A két folyamat külsőleg annyiban hasonlít egymás-

hoz, hogy a küzdelmek során a magyar rendek is ép úgy rendi jogaikat védték, akárcsak a francia vagy brandenburgi rendek, a különbség azonban rögtön kiemelhető: a magyarok rendi jogaikat idegen, az ország határain kívül székelő hatóságok ellen védelmezték, s így rendiségük mellett még állami önrendelkezési jogukért, a nemzet államiságáért is harcoltak. Nem így a nyugati nemzetek rendei, melyekkel szemben XIV. Lajos vagy Nagy Frigyes nem idegen, hanem nemzeti kormány élén állottak, s mikor nekik sikerült országaik rendi alkotmányát megsemmisíteniök, az egyes rendi tagok Franciaországban úgy mint Poroszországban nem szűntek meg a nemzetállam kiépítésén tevékenyen részt venni, mert megtartván nemzeti sajátságaikat, a király szolgálatában mint nemzeti hivatalnokok, államférfiak, katonák tovább működhettek. Magyarországon a rendi kiváltságok elvesztével a nemzeti viszonyok egészen másként alakultak volna: ha a rendek itt elvesztik politikai befolyásukat, az alkotmányos hatalom tőlük nem magyar, hanem idegen elem, a bécsi központi szervek kezébe került volna. A bécsi udvari kamara és haditanács hivatalnokai közt évszázadokon át nem találunk magyar embert, mindakét hatóság idegen, sőt nem egyszer ellenséges állást foglalt el a magyar jogfejlődéssel és a nemzeti műveltséggel szemben. A rendiség megsemmisítése tehát nem kevesebbet jelentett volna, mint a magyarság nemzeti önrendelkezésének megszűnését. Hogy a magyar és nyugati rendiség ezen eltérései mennyire a történeti valóságban gyökereznek, azt megítélhetjük azon egyszerű meggondolásból, hogy a francia rendiség veresége XIV. Lajos idejében épen nem jelentette

a francia nemzet önrendelkezésének pusztulását. Franciaországban a rendek mellett egyéb nemzeti erők is éltek és működtek, magyar földön azonban, azóta, hogy a török katasztrófa következtében a királyság Bécsbe költözött, a rendek voltak a nemzet egyetlen politikai tényezője.

A Habsburgok államférfiai a magyar rendiségnek ezen nemzeti jellegét sem fel nem ismerték, sem nem méltányolták; ebből következik mindaz a tragikum, melyet az újabb magyar történet felmutat. Ferdinánd tanácsosai a Miksa-féle politikai iskolának kipróbált tanítványai, szorgalmas munkaerők voltak, de a magyar problémában ők semmi különös nehézséget nem találtak. Nézetük szerint Ferdinánd magyar királylyá koronázása csak annyiban teremtett új helyzetet, hogy a Habsburgok eddigi birtokteste újabb területtel gyarapodott, s ez újabb ország ugyanolyan kormányzási elvek szerint volt kezelendő, mint az eddigi birtoktest, az osztrák tartományok, hogy hatalmi forrásai a Habsburg-politikának minél teljesebben rendelkezésére álljanak. Bécsben akkoriban a politikai kormányzást az alsóausztriai udvari tanács irányította; ez a hatóság most feljogosítva érezte magát, hogy befolyását ura érdekében Magyarországra is kiterjessze. A tulajdonképeni feladat, mely Ferdinánd magyar királylyá koronázásából következett, sokkal mélyebb volt, semhogy azt azon korszak államférfiai felfoghatták volna. A közös uralkodó és közös védelem érdekeit Magyarország állami függetlenségének érdekeivel kellett volna összhangzásba hozni, de ehhez legalább is a nemzeti önrendelkezés elvének méltánylására volt szükség, ami azonban az akkori

Európában ismeretlen állambölcseleti fogalom volt. A bécsi államférfiak Magyarországgal szemben központi álláspontra helyezkedtek, s ezt a nézetüket nem adhatták fel és nem is akarták többé feladni. A magyar országgyűlések szívós magatartásában, beszédes előterjesztéseiben csak rendi követelőzést, rendi túlkapást láttak, melyet nézetük szerint a magas politika érdekében ép oly erélyesen vissza kellett utasítaniok, mint pl. a felső-ausztriai vagy sziléziai rendek követeléseit.

A kormány merevségével szemben viszont az országgyűlés sem tudta a nemzeti államiságot elegendő erélylyel képviselni. Megakadályozta ebben saját rendi szervezete. A magyar rendiség súlyponja a Habsburg-korszakban is a vármegyékben nyugodott, a rendiség ekkor is inkább vármegyénkénti, tehát decentralizált szervezet volt, melynek megfelelő, erőteljes központi szervezete. A magyar rendiség súlypontja a Habsburg-képviselet nem állott rendelkezésére. Ebből következett, hogy a magyar államiság is inkább a közigazgatás alsóbb, vidéki szerveiben, s kevésbbé a központi hatóságok körében tudott érvényesülni. A nemesi egyetemek továbbra is kezükben tartották a vármegyei igazgatást és maguknak nem csekély érdemeket szereztek azzal, hogy a nemzeti önrendelkezést saját hatáskörükben érintetlenül megőrizték. A nemesség a vármegyei szervezetben ép oly államfentartó tényező volt, mint a parasztvárosok a török hódoltság alatt. A rendiség központi szerve, az országgyűlés, e téren sokkal kisebb eredményeket ért el. A Habsburg-korszakban az országgyűlésen a vármegyei nemesség még eleinte személyesen, később csak követek útján jelent meg; a szava-

zásnál mindegyik megye egy szavazattal rendelkezett. A főurak és főpapok külön házat, a felső táblát alkották. A pozsonyi országgyűlés ilyen összetétele mellett érthető, hogy a bécsi kormánynyal szemben nem tudta elég sikeresen képviselni a nemzeti államiságot. Az erdélyi fejedelemség rendi testülete a szász városok és a székely parasztok jelenléte folytán sokkal teljesebben egyesítette a nemzeti elemeket, mint a magyar országgyűlés, melyen a főpapok, főurak és köznemesek mellett még a városoknak is inkább csak formális, mint valóságos képviseletük volt, a legszélesebb magyar néposztályok pedig soha szóhoz sem jutottak. A pozsonyi országgyűlés igazi rendi szokás szerint végtelen sorban, rendszertelenül szokta előadni kívánságait, óvásait, követeléseit, hogy aztán heves tárgyalás után nem egyszer dolga végezetlen szétoszoljon és a törvények megszövegezését hallgatólagosan az udvari hatóságoknak engedje át.

A bécsi kormány és a rendileg szervezett nemzet közti ellentétek a 16. század folyamán országgyűlésen és központi hivatalokban folyton tárgyaltattak ugyan, de végleges megoldásra nem kerültek. A kormány ugyan néhányszor nekilendült és a közös védelem szükségéből itt-ott gyakorlati rendszabályokat próbált megállapítani, melyek azonban Magyarország állami függetlenségére sokkal inkább veszedelmesek voltak, semhogy a rendek azokat elfogadhatták volna. Így próbálták meg Ferdinánd utódjai „tiszta magyar" és „vegyes" ügyek közt különbséget tenni, az elsőkhöz (mere hungarica) számították volna a tisztán belső, rendi ügyeket, melyeket továbbra is a magyar udvari kancellária és a régi királyi kormányszervek intézhettek volna;

viszont az egész pénzügyi és hadi igazgatás a vegyes (mixta) ügyek keretébe tartozott volna, s mint ilyen a bécsi udvari kamara és haditanács kezelésébe lett volna bocsátandó. A tervezet szerint Magyarország saját ügyeire csak rendkívül korlátolt beleszólási jogot kapott volna, ami az 1526 előtti nemzetállam viszonyaihoz képest valóban mély hanyatlást jelentett.

A nemzeti önrendelkezés ilyetén korlátozásába ugyan a rendek nem egyeztek bele, de általában véve mégsem tudták visszautasítani azt a tényleges, törvényen kívüli, s nem egyszer nyilván törvénytelen befolyást, melyet a magyar ügyekre a bécsi hatóságok: udvari kamara, hadi tanács és a szintén nem magyarokból álló titkos tanács gyakoroltak. Az országgyűlés állhatatosan tiltakozott ugyan, de igazi alkotó munkához, pozitiv célok tudatos és következetes szem előtt tartásához nem tudott felemelkedni. Évtizedeken át eltűrte, hogy a nádori méltóság betöltetlenül maradjon, a régi magyar tanácsot nem részesítette elég erőteljes támogatásban és nem tudta megakadályozni, hogy ez legfőbb kormányszervből egyszerű tanácsadó testületté sülyedjen le és a titkos udvari tanács befolyása alá kerüljön. Rendi szervezete és tárgyalási módja miatt a pozsonyi országgyűlés nem volt elég erős, hogy szívós és következetes ellenfelével szemben a nemzeti állam önállóságát minden téren megvédelmezze.

A viszonyok még inkább megromlottak Rudolf király korában, aki székhelyét állandóan Prágában tartotta. A nemzetet uralkodójától most még több kormányszerv választotta el. A magyar hatóságoktól az ügyek most előbb a Rudolfot helyettesítő főherce-

gekhez és a Prágába költözött szervek bécsi „hátrahagyott" fiókjaihoz kerültek, innen a prágai központi hivatalhoz, hogy aztán a titkos tanácsban a király nevében négy vagy öt idegen államférfiú elintézze azokat. Az egész szervezet mintája lehet a kollégiális rendi közigazgatás nehézkességének, mely most a király apathiája miatt a rendező kezet teljességgel nélkülözvén, csakhamar egészen összezavarodott. A Ferdinándtól alapított hivatalok fegyelme meglazult, az igazgatás ellenőrzés hiányában önhatalmú lett és önző célokat követett, minek következtében a jogbiztosság meggyöngült, s épen a konzervativ érzelmű, birtokos elemek vesztették el az állam védelmét. A pozsonyi kamara, prágai hivatalok, idegen eredetű hadvezérek, mint Basta és Belgiojoso, versenyezve szerveztek törvénytelen birtokpöröket és konfiskálásokat, s ezzel a birtokos osztályokat teljesen elkeserítették.

Hogy azonban az ellentétek véres összetüzésekké érlelődjenek, ahhoz még a vallási kérdésnek kellett közbejönnie. A magyarság egy része a 16. század folyamán Luther és Kálvin tanait magáévá tette. Felsőmagyarország lakói és a német városok Lutherhez csatlakoztak, míg a Duna-Tisza síkságán Kálvin hite terjedt el. A magyar protestánsok körében az ellenreformáció, mely Rudolf korában Bécsből kiindult, erőteljes ellenállásra kellett hogy találjon, amely az erdélyi fejedelemségnek nemcsak meleg együttérzésére, de tényleges támogatására is számíthatott. A protestáns Erdély most minden erejét egybefogva, nekikészült, hogy a nyugati magyarság nemzeti és vallásos sérelmeit fegyveres erővel érvényre juttassa. Az egyesült felsőmagyar és erdélyi haderőket először

Bocskay István (1604—6) vezette győzelmesen a bécsi kormány ellen, őt követték Bethlen Gábor és az idősebb Rákóczi György. Jól szervezett csapataik bátor rohanásban a morva-osztrák határt is elérték és Bécs környékének falvait felégették. A hadi nyomás alatt a bécsi államférfiak minden egyes esetben békére hajoltak és Magyarországnak nemzeti és vallásszabadságát szerződésekben, a bécsi, a nikolsburgi, linzi és egyéb békekötésekben elismerték. A papiros-szerződéseknél azonban sokkal hatalmasabbnak bizonyult a viszonyok ereje: a Habsburgok a középeurópai katholikus párt fejei voltak és Magyarországon sem kormányozhattak más elvek szerint, mint a német birodalomban. Magyarországnak a középkorban megvolt sértetlen államiságát az erdélyi-magyar szövetség sem tudta a 17. században visszaszerezni, arra azonban elég erős volt, hogy megmentse az országot oly végveszedelemtől, aminő a cseh rendi államot a fehérhegyi csata után elérte. Másrészt Erdélynek mégis csak alkalmazkodnia kellett török hűbérura pillanatnyi szeszélyeihez: Bethlen Gábortól gyakran hallunk keserű panaszokat, hogy Bécs felé előhaladását a legkedvezőbb pillanatban akadályozta meg a szultán vagy basáinak parancsa. Erdély, minden diplomáciai ügyessége mellett, a német protestáns hatalmak szövetsége birtokában sem gondolhatott arra, hogy a nemzeti állam egységét helyreállítsa. Bocskay István éles szeme felismerte ezt a tényállást, innen van, hogy győzelmes serege élén sem fogadta el a török kezéből a magyar koronát. Ha Erdély csakugyan megkísérelte volna Magyarországot az erdélyi fejedelem jogara alatt újra egyesíteni, ez a

törekvése a nyugati magyaroknál is kemény ellenállásba ütközött volna.

Magyarország nyugati vidékei túlnyomóan megmaradtak a katholikus vallásban és bár az ország központi kormányzásából méltánytalanul kiszorultak, mégsem csatlakoztak az erdélyiekhez, hanem régi hűséggel szolgálták tovább királyukat. Ezzel az ország nyugati és keleti része közt mély szakadék tárult fel: a Keletnek habsburgellenes, protestáns magyarjai ellenében a királyhű és katholikus nyugati testvéreknek védekezniök kellett; a nemzet lelki élete ketté szakadt, s a nyugati magyarok sorsa e szomorú idők egyik leginkább tragikus jelenségévé alakult. Politikai ideáljukat, a nemzeti önrendelkezés helyreállítását, a királylyal és bécsi kormányával egyetértésben törekedtek elérni, anélkül, hogy törvényadta ellenállási jogukat igénybe vennék, amivel viszont keleti testvéreiknél gúnyt és gyülölséget arattak. Az erdélyi csapatok előszeretettel pusztították el a királyhű magyarok birtokait, s őket nem egyszer a nemzeti ügy árulóinak bélyegezték, nem is sejtvén a morális kötelességek azon konfliktusát, mely a Nyugat magyarjainak lelke mélyén végbement. Nemzeti indítékaik a másik részen, a bécsi kormányférfiak szemében is gyanúsaknak tüntek fel, innen a hűtlenség, onnan a hazaárulás vádja szállott fejükre. Jobbról és balról visszataszítva mégis ők voltak az igazi „nagymagyarok", akik nem elégedtek meg az erdélyi-magyar államszervezettel, hanem a nemzeti erők teljes egyesítésére törekedtek a törvényes uralkodó, a megkoronázott Habsburg-király jogara alatt. Egyesítő politikájuk eredménye volt az 1551-iki és a 17. század eleji két kisérlet Er-

dély visszaszerzésére; de mindakétszer siralmas kudarcot vallottak, mert Magyarország és Erdély egyesítése mindaddig lehetetlen volt, míg a kettő közt a nagy magyar alföldön török basák kormányoztak.

A nemzeti és vallásháborúk mellett állandó nyomással nehezedett a királyságra az oszmánok katonai monarchiája is. A török ellen együtt küzdött a nyugati magyarság minden néposztálya, a legelőkelőbb országnagytól kezdve az utolsó jobbágyig, aki hajdúként szolgált a gyalogságnál. Királyi és vármegyei csapatok, a nagybirtokosok várőrsége és udvarnépe megszakítás nélkül folyton fegyverben állottak, nemcsak a zsoldért, nemcsak az osztrák tartományok és Középeurópa védelmére, hanem első sorban a nemzeti államiság helyreállításáért, mely a török szultán csapása alatt Mohácsnál darabokra törött volt. Ezen irányban a magyar cél sokkal távolabbi és sokkal magasabb volt, mint a középeurópai német, mely a bécsi kormánykörök politikai számításaiban érvényre jutott. Bécsben épen nem volt titok a német-római császárság belső gyöngesége, a bécsi államférfiak ezért nem szivesen bocsátkoztak döntő harcokba, s nem is törekedtek a töröknek hódolt területek visszaszerzésére. A határ egyes részeinek pénzügyi védelmét ugyan a német és csch örökös tartományok magukra vállalták, de a kivetett törökadó rendesen papiroson maradt, s ami valóságban bejött is, nem volt elég a kiadások fedezésére. Igaz, Magyarország hadi segítséget is élvezett, de a várakba helyezett császári seregek német birodalmi csapatokon kívül nagyrészt vallonokból, olaszokból és spanyolokból állottak, kik szolgálatukat a zsoldoskatona közönyével teljesítették.

s az országot általában inkább pusztították, mint hatékonyan védelmezték. A vér- és vagyonadó igazában a saját ügyéért harcoló magyarságra súlyosodott, mely életre-halálra, a nemzet legnagyobb javaiért küzdött, s életét áldozta nemzedékről nemzedékre. A török harcok megszakítatlan állandósága és elkeseredése csak ebből a szempontból érthető meg. Császár és szultán mindegyre békét kötöttek, kölcsönösen biztosítván egymásnak a magyar területek háborítatlan birtokát, a magyarság a harctól mégsem állott el. Ilyen „békeidő" egyetlen csatájában esett el az Esterházy-családnak négy férfisarja. A bécsi kormány ezt ugyan haszontalan vérpazarlásnak tekintette, de ilyen és hasonló tényekből hajtott ki az új nemzeti önrendelkezés virága. Zrinyi Miklósnak szigetvári, Dobónak egri, Losonczinak temesvári hősi védelme, az ország első családjainak: a Nádasdyaknak, Pálffyaknak, Batthyányiaknak, Forgáchoknak állandó példája, a hajdúknak és dunai naszádosoknak kemény kötelességteljesítése szülte világra az érzelmi értékeket, melyek aztán a fejlődés folyamán a nemzeti állam egységét újra helyreállították.

A Nyugat és Kelet közt megoszlott magyarság addig is tovább haladt külön útjain közös célja felé. A 16. század írói és költői elkeseredve vitatkoznak, *ki* okozta a magyarság bukását, katholikusok és protestánsok izzó gyűlölettel vádaskodnak egymásra, de abban kölcsönösen megegyeznek, hogy Magyarország siratnivalóan lehanyatlott és államisága tönkrejutott. A kor szokása szerint „jeremiádokban" panaszkodnak és a magyarok Istenét hívják segítségül, hogy megmentse országát a „nagy szomorúságból". Az állam és nemzet

még mély sebekben hevert a földön, mikor Pázmány Péter érsek, a magyar ellenreformáció szellemi vezére, színmagyar munkáiban az egységes magyar irodalmi nyelv legkiválóbb alapvetője, nevelt fia pedig, ifjabb Zrinyi Miklós hazai nyelven énekeli meg ősének tetteit Szigetvár védelmében. Az első magyar hőskölteмény teljesen magáévá tette a török korszak történeti tanulságait, hangos szóval mutatván az utat a magyar egység helyreállítására és a Nyugathoz csatlakozásra.

V.

A rendi állam az abszolutisztikus korszakban.

A korábbi fejezetben alkalmunk volt előadni, hogy a megoszlott Magyarország egymással harcban álló energiái nem voltak képesek az egységet visszaszerezni, a nemzeti önállóságot helyreállítani és a nemzeti állam működése elé tornyosuló nehézségeket legyőzni. Erdély török hübérúrnak hódolt, a nyugati Magyarország pedig ha nem is jogilag, de tényleg kénytelen államisága igen fontos területein magát idegen monarchiának alárendelni. A fejlődés ezen folyamát a magyarság semmiféle erőfeszítéssel nem tudta feltartóztatni, sem békés úton, törvényekkel és szerződésekkel, sem pedig a fegyveres ellenállási jog igénybevételével.

A 17. század utólja végre meghozta a gyökeres változást. Magyarország felszabadult a török uralom alól és területe ismét egyesült a szent korona törvényes hordozójának jogara alatt. A nemzeti államiság anyagi feltételeinek elsejc, a korábbi területi épség, megvalósult tehát, s ezzel megnyilt az út az állami önállóságnak helyreállitására, amint ez a török hódoltság és 1526 előtt érvényben volt.

Ez azonban mégsem következett be. Magyarország felszabadítása időben egybeesett a nyugateurópai abszolutisztikus korszak delelőpontjával, amikor Richelieu és XIV. Lajos elvei Franciaországban megvalósulván, épen útnak indultak, hogy a bécsi kormány szobáiba is győzelmesen bevonúljanak. Az újra éledt Magyarországnak a kormány részéről abszolut törekvéseket kellett tapasztalnia, melyek kívülről, idegen közigazgatási szervezetre támaszkodva jelentkeztek. A nemzeti önállóság tehát alig hogy megszabadult a török hódítástól, ismét veszedelembe került és kénytelen volt fennállását új harcok árán védelmezni, melyek a támadás természetéhez képest maguk is különböző alakot vettek fel. Itt a szatmári békével 1711-ben lezáruló Lipót-féle korszak élesen megkülönböztethető a 18. századtól. I. Lipót bécsi kormányférfiai nagy tisztelői lévén XIV. Lajos államfelfogásának, francia mintára egységesen szervezett, abszolut elvek szerint kormányzott birodalmat akartak alkotni a Habsburgok alatt álló királyságokból és tartományokból. A rendiségben csak elavult, az államérdek uralmával összeférhetetlen tényezőt láttak, melynek megsemmisítését szerintük az állam java követeli. Mivel pedig a rendiség a Habsburg-uralom alatt álló országokban sehol sem volt oly erős, mint a magyar államban, ezért támadásaik leghevesebben és legkitartóbban épen a magyar állam ellen irányultak. Működésük Magyarországon belső nyugtalanságot okozott, mely több esetben fegyveres ellenállássá erősödött. A szatmári békével megnyílt második korszakban az ellentétek az országgyűlésekbe és megyei tanácskozásokba vonultak vissza, hasonlóan a 16. század már tapasztalt jelenségeihez. Az új kor-

szak uralkodói tisztán gyakorlati eredményekre törekedtek: a rendiség befolyását a patriarchalis abszolutizmus módszerének alkalmazásával szorították vissza, anélkül, hogy formáit megváltoztatták volna. Kivételt csak a József-féle abszolutizmus alkot, rövid, de heves kitöréseivel. A következőkben mindakét korszakot futólag jellemezni fogjuk, hogy aztán a nyert eredményeket a modern nemzetállam kialakulása elbeszélésénél felhasználhassuk.

A) A török alól felszabadulás és a Lipót-féle abszolutizmus.

Magyarországnak a török alól felszabadítása az egész központi európai államrendszernek életérdeke volt. A Habsburg-monarchia belső megerősödése nem lehetett teljes addig, míg az örökös tartományoktól pár napi járásra török várak állottak fenn, s míg Bécs maga is állandóan ostrom és elfoglalás veszedelmében lebegett. Budavára török uralom alatt, ez a Habsburgokra annyit jelentett, hogy politikájukat a török-velencei-lengyel államrendszer szükségleteihez kellett irányítaniok, hogy tehát félig Kelethez, s csak félig tartoztak Nyugathoz, ahol erőteljes külső politikára, német és olasz földön hatalmi állás szervezésére a törökkel hátukban nem is gondolhattak. A török uralom magyar földön a bécsi császár nagyhatalmi terjeszkedésének legerősebb kerékkötője volt.

A régóta áhítozott felszabadítás pillanata olyan időben érkezett el, mikor azt sem barát, sem ellenség nem sejté előre. Nyugateurópa még mindig a harminc-éves háborúban szerzett benyomások hatása alatt ál-

lott, amikor a német birodalom és az örökös tartományok végtelen nyomorba jutottak és senki sem gondolta róluk, hogy a közel jövőben erejük lesz nagyszabású politikai ténykedésre. Tényleg azonban másként állott a dolog: a Lüttichtől és Namurtől Kassáig és Erdélyig nyúló középeurópai térségek ekkor már kiheverték a harmincéves háború nyomorúságait, s újra megteltek hatalmas erkölcsi energiákkal, melyek az akkori háborús időkben másként nem, mint fegyveresen próbálkoztak érvényesülni. A harmincéves háborúban, a westfáliai békéig mindez erők egymás ellen harcoltak, s egymást emésztették; Középeurópa hasonlított a görögök oktalan és vad istenatyjához, aki felfalta saját gyermekeit. Rendezetlen közjogi viszonyok, melyek évszázadok óta szabály nélkül összevissza bogozódtak, vallásos ellentétek egyaránt új és új alkalmakat szolgáltattak a belső harcokra, melyek során a német birodalom egyes részei idegen segítséghez fordultak, sőt maguk is idegen érdekek képviselőivé alacsonyultak. A protestánsok francia parancsszóra hallgattak, idegen uralkodókat hívtak a birodalomba, ahonnan aztán azokat nem igen lehetett többé eltávolítani. A Habsburgok birodalmi politikája viszont spanyol szempontok szerint igazodott. Az osztrák-ház folyton Olaszország felé nézett, de, eleinte legalább, nem annyira saját államai érdekében, mint inkább hogy a spanyoloknak szerezze meg Olaszországban a hegemoniát. Mindezen viszonylatokba a westfáliai béke hozott pillanatnyi nyugalmat és elsimulást: a vallásos ellentét mint a politikai tényked döntő tényezője lassankint háttérbe szorult, az erők egymás pusztítása helyett pozi-

tivebb munkára kezdtek vállalkozni, s az öntudatra ébredt Középeurópa határai ismét elzárkóztak az ellenséges Nyugat és Kelet előtt. I. Lipót császárrá választásakor XIV. Lajos még egyszer megpróbálta, hogy befolyását a német birodalomra békés úton biztosítsa, kísérletével azonban kudarcot szenvedett, s csakhamar be kellett látnia, hogy bármily töredezett romnak látszik is a német birodalom, falain át utat csak fegyver élével vághat magának.

A középeurópai közösség belső megszilárdulásából sürgősen következett Magyarország felszabadításának szüksége. XIV. Lajos monarchiája a korszak leghatalmasabb hadi ereje felett rendelkezett, mely ha a törökkel kezet fog, igen veszélyes helyzetbe hozza a Habsburgokat. Az akkori politikusok világosan felismerték a francia és török erők együttműködését és az abban rejlő veszedelmet, de önbizalom hiányában nem merték a török támadást megelőzni. Annál nagyobb volt a meglepetés, mikor a török nagyvezér 1683-ban Bécs ostrománál döntő vereséget szenvedett, s az iszlám monarchia belső romlásának híre egyszeriben világgá terjedt. Középeurópa államai a nagy esemény hatása alatt végre elhatározták, hogy a magára hagyott Magyarországot a török ellen megsegítik. Vállalkozásuk történeti horderejét legvilágosabban Louvois, XIV. Lajos minisztere fejezte ki, mikor Budavára ostromának hírére felkiáltott: „Nous sommes perdus!" A francia-török politikai rendszernek valóban végét jelentette, mikor Középeurópa végre komoly kísérletet tett Magyarországgal a régi művelt-ségi kapcsolat helyreállítására.

A nagy vállalatban a pápa tetterős közreműködé-

sével a német birodalom minden törzse és minden állama részt vett. A magyar haderő mellett ott harcoltak a cseh-osztrák örökös tartományok is, melyeket a török visszaszorítása legközelebbről érintett. Buda ostrománál és az utolsó véres rohamnál feljegyezték a résztvevők neveit: ott voltak az Esterházyak, Pálffyak, Csákyak, Batthyányiak, kik már oly régóta véreztek a török harcokban, de ott voltak a német birodalom legnemesebb családjai is. A lotharingiai herceg, a bajor választó és a badeni őrgróf vezetésével a Dohna, Fürstenberg, Kaunitz, Bismarck, Herberstein, Falkenhayn, Lamberg, Trauttmannsdorff, Königsegg, Latour, Haugwitz, Thun, Starhemberg, Öttingen családok tagjai küzdöttek, részben megsebesültek és elestek. A királyi palota bástyájára az első keresztény zászlót győri magyar hajdúk és brandenburgiak együtt tűzték fel. Budavár elfoglalása bevezetésül szolgált a nagy felszabadító hadjáratokhoz, melyek során a Lotharingiai Károlytól, Badeni Lajostól, majd Savoyai Eugén hadvezéri lángelméjétől vezetett seregek nemcsak Magyarországot, de legalább átmenetileg éjszaki Boszniát és Szerbiát is visszafoglalták. Középmagyarországról eltünvén a török uralom, Erdély és a királyi Magyarország közt is ledőlt a válaszfal: az erdélyi fejedelemség külön élete magától megszünvén, területe visszatért a magyar király uralma alá. A szinte húsz évig tartó felszabadító hadjáratokat a karloviczi béke fejezte be 1699-ben, amikor is a törökök Magyarországot melléktartományaival, Horvátországgal és Szlavoniával együtt visszaadták a Habsburgi királynak, a magyar hódoltsági területből csak a temesi bánságot tartván meg. 1526 óta most egyesült

ujra az egész ország a törvényes király hatalma alatt, a korábbi nemzeti királyság életfeltételei ismét helyreálltak, de a Lipót-féle és Ferdinánd-féle korszak mélyreható különbségeket mutat fel, melyek előre is megszabták a további fejlődés irányát.

I. Ferdinánd házi hatalma, mikor Magyarország trónjára lépett, aránylag szegényes volt: Magyarország tényleges hatalmának alig tette ki egy hányadát. Uj országa tehát reá nézve nagy erőgyarapodást jelentett. Ehhez képest székhelyét trónraléptekor Magyarországra tette át és a régi magyar királyok módjára kezdett az országban kormányozni. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a töröktől szabad Magyarország trónján I. Ferdinánd épen úgy magyar nemzeti dinasztiát alapított volna, mint azt alapított I. Károly király, a nápolyi Anjou. Hisz a középkor Habsburg-királyai már a második nemzedékben magyarrá váltak a magyar trónon: V. László, Habsburgi Albertnek fia, nem tagja többé az osztrák németségnek, hanem jóban-rosszban az akkori magyarsághoz tartozik. Ezen lehető átalakulásnak Ferdinánd korában kedvező feltételeire találunk: Ferdinánd nem német, hanem spanyol nevelésben részesülvén, idegenként jött az osztrák tartományokba, melyekben kormányát erőszakos rendszabályokkal kellett megalapoznia. Őt tehát kezdetben sem érdek, sem érzés nem fűzte az osztrák németséghez; a középkori hatalma teljében viruló Magyarországon semmi oka nem lett volna neki, hogy a magyar élet és szokások elől elzárkózzék. Egészen más volt a helyzet I. Lipót korában. A Habsburgok osztrák volta ekkor már évszázados fejlődés során szilárd képződménnyé, hatalmas tradicióvá sürűsödött, mely Lipót érzelmi

világának Ferdinándétól eltérő irányt adott. Másrészt most a Habsburgok birtokteste is sokkal szélesebb és biztosabb alapokon nyugodott, mint I. Ferdinánd korában, aki 1526-ban tulajdonképen csak néhány osztrák tartomány ura volt, melyekkel kiterjedésre négy-öt középnagyságú magyar vármegye is fölért. Lipót alatt az örökös tartományok már zárt birtoktestet alkottak, mely a cseh állam megsemmisülése óta központosításra és nagyhatalmi politika kifejtésére alkalmasnak látszott. A Habsburgi politika irányát ebben az időben egyrészt a német-római császári szempont, másrészt a spanyol vérrokonság irányította. Mindakét szempontból Franciaország volt az ősi ellenség, úgyis mint a német birodalomra éhes támadó fél, ugyis mint az olaszországi spanyol igények kerékkötője. Lipót már maga is tekintélyes olasz tartományok ura volt, s a spanyol Habsburgok kihalása esetén remélhette, hogy a spanyolok olasz birtokait is megszerezheti. Az egész helyzet tehát a nyugati politikán fordult meg: a német-francia Nyugat és az olasz Dél vonzották és csábították a bécsi kormányt, mely ott meglepő sikerekre, világhatalmi állásra vélt találhatni. A kormány szemében a nyugati birtokérdekek hasonlítatlanul fontosabbaknak és nagyobb eredménynyel kecsegtetőknek tüntek fel, mint az egész magyar kérdés. Lipót nem helyezte át székhelyét Budára, a régi magyar királyi várba, mert nézete szerint ezzel lemondott volna monarchiájának nyugati érvényesüléséről. A középkori magyar politika elveire csak alkalmilag tért vissza, amennyiben a felszabadító háborúk alatt a Balkánon új katonai és műveltségi érdekek tolulván előtérbe, jónak látta, hogy Szerbiában és Albániában magyar királyként lépjen fel

és a nép közt szétszórt felhivásokban kifejezze igényét ez országokra, melyek őt a szent korona elévülhetetlen jogán megilletik. Spanyol és olasz politikai érdekei azonban folyton hatalmasabbaknak bizonyultak és visszatartották őt az Árpádok és Anjouk balkáni politikájának következetes folytatásától. A visszafoglalt Magyarországot nem tartotta önálló értéknek, és csak aszerint becsülte, mennyi erőt fog az a nyugati politika, a német-olasz nagyhatalmi állás szolgálatába bocsátani. A tiszta magyar szempont tehát a nagyhatalmi törekvések előtt háttérbe szorult, s így esett meg, hogy a magyar nemzeti államiság kifejlesztése — mire az alkalom megvolt — ismét elhalasztódott.

Magyarország nemzeti önállósága ismét mostoha bánásmódban részesült, aminek az eddig megfigyelt jelenségek objektiv, az általános európai helyzetben gyökerező indítékai voltak ugyan, de a bécsi kormány és a magyarok közt kifejlődő küzdelemnek mégsem ezek adták meg az első lökést. A visszafoglalással és felszabadítással egy időben jutott uralomra a bécsi kormány kebelében az abszolutisztikus kormányrendszer. Ezen a helyen igen erősen hangsúlyoznunk kell, hogy Magyarországra nézve az új rendszer idegen s nem hazai termék volt. Ha az abszolutisztikus korszakban, mely akkor egész Európára beköszöntött, Magyarország trónján valóban nemzeti király, egy Hunyadi Mátyás ült volna, a magyar fejlődés minden valószínűség szerint a nyugatihoz, a franciához és poroszhoz hasonló irányt vett volna: a nemzeti király a rendek hatalmát megtörte volna és nemzetét az anyagi és szellemi kultúra terén gyors haladásban előre vitte volna. Az Árpádokhoz hasonló nemzeti kormánynak

ez bizonyára sikerült volna. Tényleg azonban az abszolut kormányelveket nem igazi nemzeti kormány képviselte; mint bécsi beviteli cikkek jelentkeztek azok Lipót uralkodása alatt és annak is maradtak az abszolut korszak legvégéig. Velük szemben a nemzeti önállóságot a rendek védelmezték, ez adja meg a most következő másfélszáz év magyar történetének igazi tartalmát. Az a tény, hogy a fejlődés folyamán az abszolutizmus nem egyszer időszerűbb és modernebb volt, mint az ósdi és elmaradt rendiség, nem változtat a dolgon: az egész harcnak jellegét a nemzeti elv határozta meg, mely a rendiségtől képviselve a nemzeti önállóságot védte az abszolutizmus ellenében.

Az új kormányrendszer alapja az az elv volt, hogy az állam java az uralkodó személyében testesül meg. Első képviselői Lipót udvarában a legtehetségesebb államférfiak közé tartoztak, kiket csak a bécsi kormány hosszú idő óta felmutathatott. Köztük az osztrák udvari kancellárt, Hochert és segédjét, Abelét, aki később az udvari kamara elnöke lett, tetterő és hajthatatlan politikai akarat egyaránt kitüntette, az abszolutisztikus mozgalom magasabb vezetése Lobkowitz miniszter és Montecuccoli, a hadvezér kezében egyesült. Politikai tehetség dolgában nem álltak párisi kartársaik, XIV. Lajos miniszterei mögött, de helyzetük Lipót udvarában teljességgel különbözött azokétól. I. Lipót épen nem tartozott XIV. Lajos modern eszméinek követői közé. Az ő házának hatalma a rendi állam sokoldalú változatosságán épült fel, ettől az alaptól ő egész életében el nem távolodott. Miniszterei ugyan az abszolut elvek kipróbálásában szabad kezet adott, de mikor aztán a dolgok lejtőre kerültek

és az ügyek rosszul mentek, sajátkezűleg belenyúlt az államgépezetbe és visszavezette azt a korábbi rendi irányba. Az abszolutizmustól rendiséghez, s onnan visszavivő utat a Lipót-féle korszak többször is megtette; ez a tény magában véve is sejteti a nehézségeket, melyek a Habsburg-monarchiában az abszolut elvek megvalósítása elé tornyosultak. Az abszolutizmus kényes virága Hocher hivatalhelyiségeiből kikerülve a rendi kormánykörökben és az egyes rendi államok egészséges levegőjében csakhamar ellankadt és elvirágzott. Ha valahol, úgy bizonyára az alsó-ausztriai kis rendi államban valósíthatták volna meg az abszolutisták elveiket: az Enns alatti osztrák főhercegségben, melynek székhelye Bécsben volt, s amely gyöngesége és központi fekvése dacára is sikeresen ellenállott az abszolut törekvéseknek. Alsó-Ausztria rendjei Lipót uralkodása végén még mindig csorbítatlanul birtokában vannak a rendiség legfontosabb alkotmányos biztosítékainak: így az adómegajánlási és sérelmi jognak, sőt még maguk is támadólag lépnek fel, amennyiben a hadi felségjogok korlátozását kisérlik meg és a katonai állások betöltésénél csak benszülöttek, tehát alsó-ausztriai születésüek tekintetbevételét követelik. A kis örököstartományok tehát oly szivósan ragaszkodtak rendi alkotmányukhoz, hogy ellenállásuk az abszolutisták törekvéseit mindjárt kezdetben meghiusította. Az abszolut centralizáció érdekében első sorban az egyes államok rendi alkotmányait kellett volna egymáshoz hasonlóvá alakítani, a bécsi udvari kamara ebben az irányban javaslatot is tett és az örököstartományokat közös megbeszélésre akarta rávenni. A kis rendi államok azonban ezt az

első rendszabályt is egyértelműen visszautasították, s ezen tényből az abszolutisták megérthették volna, hogy a Habsburg-monarchia rendisége sokkal szívósabb természetű, semhogy egy iramodásra meg lehetne semmisíteni.

Leghevesebb támadásaikat a magyar rendi állam ellen irányították. Itt a rendiség erejének lebecsülésén kívül még súlyosabb hibát is elkövettek, amennyiben a nemzeti elv hatalmát is tökéletesen félreismerték. Ebben a dologban Hocher és Abele kevésbbé menthetők, mint I. Ferdinánd tanácsosai, akik 1530 körül szabad szemmel még bizonyára nem láthatták meg a nemzeti gondolat politikai hatóképességét, míg viszont Lipót korában ez már régóta széles körökben szemlélhető volt. A németalföldi egyesült államok nemzeti harc után nemzeti testületet alkottak, hasonlóképen az angol történet eseményeiből is levonhatók voltak bizonyos tanulságok, melyek a nemzeti államiság lebecsülésétől és megvetésétől visszatarthatták volna a nyugodt szemlélőt. A bécsi abszolutisták türelmetlen alkotási vágyukban mindezzel nem törődtek és sietve iparkodtak elveiket mielőbb megvalósítani.

Az abszolut és nemzeti erők összetüzésénél mindkét párt vezérei egyaránt világosan felismerték céljaikat és logikus következetességgel cselekedtek. Montecuccoli egyenesen a magyar rendi alkotmány hatályon kívül helyezését javasolta: szerinte Magyarország törvényeit át kellene szitálni és csak azokat kellene megerősíteni, melyek az abszolut monarchia megépítésére alkalmasnak mutatkoznak. Nádort többé nem kell kinevezni; a várakba magyar csapatok helyett német őrség helyezendő. Ez utóbbi kívánság el-

árulja, hogy az abszolutisták nagyon is megértették a magyar nemzetiség és államiság kapcsolatát; a hibát ott követték el, hogy egyszerűen széttörni akarták ezt a felismert kapcsolatot, ahelyett, hogy azt elismervén, a középeurópai érdekekkel összhangba hozták volna. Gondolatuk logikus továbbfejlesztése körükből származó államiratokban található meg. Egy névtelen memorandum, meg Kollonics biboros munkája egybehangzóan követelik a magyar nemzeti jellem megsemmisítését, mert szerintük ez az előfeltétele a magyar rendiség leverésének. Az előbbinek szerzője már a magyar és németalföldi viszonyok közt levő párhuzamot is felfedezte, igaz, hogy ez analogia alapján különös következtetésekre jut. Szerinte II. Fülöp spanyol király hatalmi állását Belgiumban csak erőszakkal tudta fentartani: abban a pillanatban, mikor ott a „kemény erőszak" megszűnt, egyúttal a spanyol uralom is megsemmisült. Következésképen Magyarországgal szemben is kemény erőszak alkalmazandó, a küzdelem pedig minél előbb megkezdendő, s mivel az abszolut elveknek leginkább a magyar nemzetiség áll útjukban, ezért a bécsi abszolutista e célból nyiltan germanizálást javasol, s reméli, hogy ezzel rövid időn eredmény érhető el: hite szerint a magyarok anyanyelvük helyett nemsokára németül fognak beszélni.

Eddigi előadásunkban folyton kiemeltük, hogy a magyar fejlődés alapját Magyarországnak és a német Középeurópának érdekközössége alkotta. Az erők és célok ezt a harmóniáját az abszolutisták most erőszakkal szétszakították. Elvont közjogi elméleteik és a jövendőbeli nagyhatalmi állás postulatuma érdekében erőszakos germanizálás politi-

káját kezdték meg, s ezzel ujra megsemmisítették a Középeurópa és a magyar nemzet közt alighogy helyreállított kapcsokat. Mindez a legközelebbi jövőre súlyos következésekkel járt. A bécsi politika már korábban is szivesen felhasználta a török veszedelmet a magyarság fékentartására, amennyiben a nemzeti államiság legerősebb tényezőjét, az erdélyi fejedelemséget alkalmilag, lehetőség szerint a törökökkel, paralizálta. A szultán eltiltá hűbéresét, az erdélyi fejedelmet, a magyar ügyekbe avatkozástól, ennek fejében pedig számíthatott arra, hogy a magyar hódoltságot illető kívánságai Bécsben méltányásra találnak. A diplomácia ilyetén irányzata a hadi politikában is csakhamar megmutatkozott: hirtelen és idő előtt abbahagyott támadó hadjáratok, a békekötésnél a kedvező katonai helyzet dacára tanusított engedékenység és egyéb jelenségek kiábrándították a magyarokat azon hitükből, mintha a bécsi kormány céljai közé tartoznék Magyarországnak a töröktől felszabadítása.

Közben azonban Középeurópa egyesült energiái mégis csak visszahódították az országot, s a helyzet ezzel újból gyökeresen megváltozott. Az abszolutisták élénk politikai érzékükkel siettek az új helyzet előnyeit kiaknázni. Magyarországot túlnyomóan a német-római császár seregei foglalván vissza, nézetük szerint a germanizálás és a császár abszolut monarchiájába olvasztás műve most nagyobb sikerrel folytatható, mint korábban, mikor az erdélyi-török államrendszerben a magyarság mindenkor támaszra számíthatott. A visszafoglalt területeken valóban sikerült nekik a vármegyei rendszer visszaállítását megakadályozniok: a magyar állami életnek jogi alapjai,

amik itt 1526 előtt érvényben voltak, nem léptek újra életbe, hanem az egész terület mint „neoaquisita" a bécsi udvari kamara hatásköre alá helyeztetett. Az elpusztult vidékek gazdasági felépítése és helyreállítása ennek feladata lett tehát, amely nehéz feladat azonban csak eszköz volt a főcél: az abszolut nagyhatalmi állás anyagi megerősítése érdekében. Mindebből a magyarság nemzeti birtokterületének megfogyatkozása következett. A korábbi fejezetekben elmondottuk, hogy a Duna-Tisza síkjának déli részein a lakosság már a török hódoltság előtt, még inkább alatta kipusztult, s ezzel az említett vidéknek magyar jellege is elveszett. Azután jött a felszabadító hadjáratok húsz évig tartó vihara, mely a nagy magyar síkságot Kassától, Egertől, Érsekújvártól kezdve egész a Duna és Száva vonaláig többszörösen végigsöpörte és az emberi élet és munka műveit gyökerestül kiszaggatta. Mintha a honfoglalás előtti idők tértek volna vissza: ujra lakatlan pusztavidékek és mocsarak terjeszkedtek, melyeket az emberi műveltség számára ujra meg kelle hódítani. Az egész munkából a bécsi kormány az érintett elvi meggondolás folytán kizárta a magyar elem közreműködését és az elpusztult vidékek nagyméretű benépesítését kizárólag nem magyarokkal kisérelte meg. Az eltünt magyar falvak helyébe a Balatontól Budáig és Egerig, a temesi bánságban és Bácskában németek telepedtek, a „svábok" szorgalmas fajtája, melynek beözönlése a 18. század végéig kisebb-nagyobb megszakításokkal folyton tartott. A Maros vidékére tótokat hoztak a Kárpátokból. Mindezen telepítések egyszerű faluközségek kereteiben történtek, magasabb egyházi vagy politikai szervezet nélkül, ennek következtében

idővel besodródtak a magyar nemzeti fejlődés folyamába, vagy legalább is nem gördítettek eléje nehézségeket. Az ősi magyar honfoglaló területeken: Székesfejérvár és Budapest vidékén, valamint a Bácskában az új lakók, a svábok, nemzeti tulajdonaik és nyelvük teljes birtokában maradtak és minden időben becsületesen segédkeztek a magyar államiság kiépítésén.

Az abszolutisták tehát a német telepítéssel nem érték el céljukat: a nemzeti fejlődés mesterséges korlátozását és megakasztását. Több szerencséjük volt a szerbekkel. A felszabadító hadjáratok egyik hullámával a császári csapatok Szerbiát is megszállták, s mikor innen ki kellett vonulniok, velük jött a török boszújától félve több ezer szerb család az ipeki patriarcha vezetésével, aki új székhelyét Karlóczán foglalta el, hívei pedig leginkább a Szerémségben telepedtek meg. I. Lipót olyan nagy kiváltságokat adott nekik, hogy szinte államot képeztek az államban. Politikai különállásuk a vallási szervezeten alapult: orthodox hitű püspökeik és patriarchájuk alatt egyházilag és nemzetileg zárt tömeget alkottak, és bőkezűen osztogatott kereskedelmi szabadságok birtokában csakhamar elterjeszkedtek az egész országban. Régi magyar városokban, mint Budán, Komáromban, Székesfejérvárott egész szerb városrészek támadtak, melyekben az orthodox szerb templom magyartól idegen műveltség központjául szolgált. Még fontosabb alkalmazásra talált a szerb népfaj a katonai viszonyok rendezésénél. A török hódoltság megszűnésével az eddigi védelmi vonal tárgytalanná vált, várai immár nem az ország határára, hanem közepébe estek, tehát az új déli határokon új védelmi rendszert kellett építeni.

Az egész rendezés most nem a magyar, hanem az idegen elemekre támaszkodott. A régi váröv magyar őrségei tömegesen elbocsáttattak, anélkül, hogy békés letelepítésükről gondoskodás történt volna: kereset és kenyér nélkül nem tehettek egyebet, mint az erdőkbe, lápokra és pusztákba vonulva, az új rendszerrel elégedetlenek számát gyarapították. Az Unna folyásától Erdély déli határáig terjedő új védelmi vonalat, a katonai határőrvidéket szerbek és részben oláhok szállották meg, akik a megyei szervezettől függetlenül katonai egységeket alkottak és egyenesen a bécsi udvari haditanácstól függöttek.

Az abszolutisták mindezen rendszabályait összefoglalva, könnyen felismerhetjük céljukat, mely nem volt más, mint Magyarországon idegen uralom létesítése. Itt el kell ismernünk, hogy a rendi szervezet sok tekintetben elavult volt már és ugyancsak rászorult volna az új kornak megfelelő reformálásra, ami annál érthetőbb, mert hisz láttuk, hogy a rendiség elemei már a 15. században kifejlődtek, tehát az azóta lefolyt két évszázad alatt megérhettek az átalakításra. Az is valószínű, hogy ha az abszolutisták magyarországi terve sikerül, ezzel a Habsburg-monarchia nagyhatalmi állása számára biztos alapokat szereztek volna. Tervük azonban nem sikerülhetett, hanem meg *kellett* semmisülnie, mert ellentétben állott a történeti fejlődés realitásával, s egészben véve életerő nélküli, gyökértelen theoriákon épült fel. Az egyetlen pozitiv eredmény, mit az abszolutisták működésükkel elértek, a nyugati nagyhatalmi állás megszerzése volt, de igazán ez sem szolgált a Habsburg-monarchia javára, mely mindaddig nem tudott megerősödni, míg az abszolutisták hagyatékáról,

a németalföldi-spanyol-olasz aspirációkról le nem mondott. Ami maradandó alkotásuk van, az csak negativ értelemben alkotás. Ilyen az az eredmény, melyet a magyarság egy részének a középső kulturközösségtől elidegenítésével értek el. A bécsi abszolutistáknak a magyar államiság ellen irányult támadásai az elégedetleneket Franciaország karjaiba hajtották, melynek épen jókor jött, hogy a meggyöngült török szövetséges helyébe a Habsburgok hátában új szövetségtársra talál. Még végzetesebb hatással voltak a nyíltan űzött germanizáló törekvések, melyek a magyar népben a Bécstől képviselt egész németséget gyűlöltté tették. A magyarok úgynevezett „németgyűlölete" az abszolutistáknak köszöni létezését, — hogy ez az érzelem Magyarországon a nép széles rétegeiben politikai tényezővé válhatott egész a legújabb időkig, ez az I. Lipót-féle abszolutizmusnak legpozitivabb, s egyszersmind legszomorúbb eredménye.

A „németgyűlölet" közelebbről megnézve nem is gyűlölet és nem is a németség ellen irányult, hanem egyszerűen politikai védekezés volt a bécsi udvar abszolutisztikus és germanizáló törekvései ellen. Történetét egész a 15. század elejéig kísérhetjük vissza. A magyar királyok sorában ekkor uralkodott Zsigmond császár, aki különböző fejedelmi méltóságait, gyakorlásuk közben, nem tudta egymástól elég élesen szétválasztani. Mint német-római császár birodalmában magyar és cseh államférfiak segítségével kormányzott, viszont Magyarországon a németeknek és cseheknek engedett befolyást. Az idegenek uralma Magyarországon ép úgy ellenzésre talált, mint a német birodalomban. Utódának, Albert királynak, aki szintén

német császár is volt, már meg kellett igérnie, hogy Magyarországot csak benszülöttekkel, magyarokkal fogja igazgatni. Ebből az időből származik a magyarok idegenkedése a „németektől", akik az ország kormányzásába jogtalanul beavatkoztak. A 15. század második felében, mikor III. Frigyes és I. Miksa császárok minden módon a magyar korona megszerzésére törekedtek, ezzel a már meglevő idegenkedést hatékony politikai tényezővé növelték, melynek erejét főként Miksa követjei érezhették, kiknek urok igényeit kellett képviselniök a magyar országgyűlések viharos tiltakozásai közepett. Az egész jelenségben sem nemzeti, sem faji gyűlöletet nem láthatunk, nem volt ez egyéb, mint a nemzeti államiságára büszke és féltékeny nemzetnek reakciója idegen uralkodási törekvések ellen, tehát alapjában véve jele azon egészséges politikai érzéknek, mely a magyarságnak kezdettől fogva tulajdona volt. A békés német kereskedők és a magyarországi német telepesek soha sem is szenvedtek e „németgyűlölet" alatt, mert hiszen ők politikai uralomra nem is törekedtek.

A 16. században újabb jelenséget tapasztalunk. A török háborúkban császári csapatok jöttek Magyarországra, egy részük állandóan itt tartózkodott mint a várak őrsége, más részük egyes hadjáratokban, de néha éveken át az országban telelt. Mindezek, mint már említettük, túlnyomóan nem német fajú katonákból állottak: vallon, olasz és spanyol együttvéve több volt, mint igazi birodalmi német. A nemzetiség azonban alapjában véve nem számított, mindnyájan zsoldosok voltak, s mint ilyenek ép oly embertelenül garázdálkodtak, mint a harmincéves háború zsoldosai Német-

országban. A bécsi udvarnak állandó pénzügyi zavarai miatt zsoldot is ritkán láttak, úgy, hogy vezetőik, kiknek sorában nem egyszer a magyarság őszinte barátaival is találkozunk, legjobb akarattal sem tudták őket rendben tartani. Magyarország népessége a zsoldosok szörnyűségeit harminc év helyett száz évnél tovább szenvedte. A felszabadító háborúkban az egész földet elpusztították, s az érdemetlenül használt német nevet mindenütt gyűlöltté tették. Az elkeseredés kitöréséhez még csak az abszolutista politikusok nyomása hiányzott. A politikai elnyomás és anyagi pusztulás mellett így a nemzetiség is veszedelembe került: a germanizáló törekvések végre lángra lobbantották a régóta gyült gyújtóanyagot. A nemzetietlenítő politika öntudatra ébresztette a népet, mely egyértelműen iparkodott a támadás ellen védekezni. A korszak irodalma: népdalai és műtermékei egyaránt teli vannak heves kifakadásokkal a németek ellen, kik maguknak Magyarország felett politikai uralmat akarnak szerezni.

A veszedelem óráiban a nemzeti mozgalom élére álló férfiak sokkal nagyobb politikai tehetséggel és a valóság iránt mélyebb érzékkel rendelkeztek, mint az idegen abszolutizmus képviselői. A magyar állam szükségleteit és a német Középeurópával fennálló történeti kapcsolatot nem Hocher és Abele ismerték fel, hanem a magyarok, kiket ők az ügyek vezetéséből minden áron kizárni akartak. Nem lehet puszta véletlen, hogy pozitiv alkotó munkára a magyarok vállalkoztak, ők voltak a reális politikusok, kik a történetileg kifejlődött viszonyokat fentartani és a meglevőt egyúttal megjavítani és reformálni törekedtek. A magyar történetnek minden kritikus korszaká-

ban észrevehetjük, hogy a nemzetnek vezetői támadnak, kik egészséges, pozitiv önkritikával állapítják meg a hiányokat, s ezzel lehetővé teszik, hogy az átalakulást idegen tényezőktől mentesen a nemzeti erők hajtsák végre. A Lipót-korabeli nemzeti vezetők ebből a szempontból Széchenyi Istvánnak igazi előzői: a hibák keserű feltárásával és alkotó reformgondolataikkal ők is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar állam az újkorban is épen úgy magyar nemzeti produktumként élhessen, mint akár az Árpádok korában.

Mindez kiderül akkor, ha az abszolutisták fent ismertetett nézeteivel a magyarság vezetőinek nyilatkozatait szembe állítjuk. Az egyik közülök, Nádasdy Ferenc, I. Lipót alatt országbíró, népéhez „Oratiót" intézett, melyben az abszolutisták törekvéseit heves szenvedélylyel, szinte lázítóan leleplezte: szemükre vetette, hogy a török ellen szántszándékkal nem akarnak semmit tenni, sőt ellenkezőleg, szeretnék neki kiszolgáltatni a magyarságot. De saját nemzetének hibáiról sem feledkezett meg, kinyilatkoztatván, hogy a magyar rendekben is hiába keresi a magasabb szempontokat, hiába az igazi tetterős hazaszeretetet; a főurak, városok és nemesi rend egyformán önzők, lusták és tunyák, a nemesség teli van méltatlan elemekkel, ügyvédekkel és szatócsokkal, kik a hadi kötelezettség alól kivonják magukat. Az abszolutisták negativ céljával, a megsemmisítéssel szemben Nádasdy mint nemzeti államférfi komolyan mérlegelvén a meglevő viszonyokat, a nemzeti erőket önismerettel akarja gyógyítani és a haladás szolgálatába állítani.

Még élesebben tükröződnek az új korszak következményei Zrinyi Miklós, a költő, szellemében. Ő már

eljutott az igéret földjének kapujához és megadatott néki, hogy lelki szemeivel lássa a töröktől megszabadult Magyarországot, az erős, hatalmas nemzetállamot, melynek képe a láthatáron Hunyadi Mátyás államához hasonló nagyszerűségben emelkedett fel. Zrinyi szerint az utóbbi századok minden szomorúságának és tragikumának alapja a nemzeti fejedelem hiánya, az, hogy a király nem lakik az országban és nem érzi magát egynek nemzetével. A magyar Mátyás király alatt volt a legboldogabb, mert ez *nemzeti* király volt. A Habsburgoktól azonban mégsem fordul el, hagyományos királyhűsége megpróbálja az adott viszonyok közt a nemzetállam helyreállításának feltételeit előkeresni. Zrinyinél lelkesebben és meggyőzőbben senki sem követelte Magyarországnak a töröktől megmentését és a nyugati közösséghez visszakapcsolását. A költő Zrinyi nemcsak beszélt és írt, de cselekedett is. Montecuccolival nyilt ellentétben az erőteljes támadó hadjárat híve volt: Hunyadi János példájára egybe akarta foglalni az ország minden erejét és a régi magyar támadó taktika alkalmazásával az egész magyar terület visszaszerzéséhez komolyan hozzálátni. A császári hadvezér az akkori hadtudománynak nagy tudósa lévén, a hadvezetésen az anyag kímélését, ide-odavonulást, és a csata elől kitérést értette, a magára hagyott Zrinyinek mégis sikerült a török területre mélyen benyomúlni és a hires eszéki hidat, melyen át a török száz év óta megszakítás nélkül beözönlött, szétrombolni. Azon javaslatát azonban, hogy a császári zsoldoshadak Magyarországból kivonassanak és helyükbe állandó nemzeti hadsereg állíttassék fel, Montecuccoli nem engedte megvalósulni.

Mindezen kérdésekben a rendelkezés Lipót császárt illette, aki azonban állandó kegyével egyik pártot sem ajándékozta meg. A magyarországi hadak fővezérletét egyik évben Montecuccolira, a másikban Zrinyire bízta; időnkint az abszolutistáknak is szabad kezet engedett, hogy aztán, zavarok kitörésével, a rendi országgyűlést ismét egybehívja. Az 1687-iki országgyűlésen Magyarország rendjei Budavára visszafoglalásáért nagy hálát tanúsítottak: a nemzet és a Habsburg-ház közt fennálló kapcsot megerősítették, amennyiben a szabad királyválasztás jogától elállva, a Habsburg-ház férfiágának örökösödését kimondották és egyúttal a fegyveres ellenállás jogáról is lemondottak. Mindez alkalmasnak látszott arra, hogy az abszolutistákat lefegyverezze, vagy legalább is politikájuk felülvizsgálására indítsa. Ehelyett a nyomás csak egyre súlyosabb lett. Magyarország ellen az abszolut monarchia egész közigazgatási és pénzügytechnikai apparátusát megmozdítá: az idegen zsoldosok beszállásolása mind nagyobb méreteket öltött, a bécsi udvari kamara új adókat és igen súlyos indirekt szolgáltatásokat hozott be a rendi adómegszavazás jogának megkerülésével. A főurakat és főpapokat Bécsbe hívták és az alkotmány megváltoztatását, revizióját követelték tőlük, amit ők visszautasítván, az országgyűlést jelölték meg, mint amelynek törvényes hatáskörébe ez a kérdés tartozik. Az abszolutistáknak II. Fülöptől eltanult „kemény erőszaka" sem váratott magára. A visszafoglalt területeket külföldieknek osztogatták és adták el, a régi birtokos családok bármennyire beigazolták is okleveles jogaikat. Magas katonatisztek és az udvari kamara szállítói egész vármegyék uraivá

lőnek a legtermékenyebb magyar vidékeken. Egy vallási törvény merev alkalmazása lehetővé tette, hogy a visszafoglalt területen a protestánsok, tehát színmagyar lakosok megtelepedését tényleg megakadályozzák. A magyar hivatalok hatáskörét is tervszerűen korlátozták, császári parancsnokok elnöklete alatt külön törvényszékeket alkottak, melyek közt Caraffa tábornok eperjesi „vértörvényszéke" szomorú nevezetességre tett szert, féktelen kénykedéssel ítélvén fej- és jószágvesztésre nagyszámú magyar nemest és szepesi polgárt. Hasonló törvényszékek küldték a protestáns lelkészeket gályarabságra az olasz tengerekre.

Az abszolutistáknak ennyire sokoldalú és céltudatos támadásaival szemben Magyarország csak nehezen és nagy fáradsággal tudott védekezni, mert az alkotmánynak eddig leghatékonyabb védelmezője, az erdélyi fejedelemség nem volt többé. A török uralom megszűnésével Erdély történeti szerepét eljátszotta, már előbb láttuk a belső hanyatlást, mely fennállása utolsó éveiben megmutatkozott. A magyar királyság most egyedül saját erejére számíthatott: a nemzeti reakciónak következendő viharos korszakában, 1670—1711-ig az ellenállásnak gócpontjául Felsőmagyarország, az Erdély és Lengyelország közt terülő vidék szolgált, melynek lakossága csakhamar nyiltan ellene szegült a bécsi kormány törekvéseinek. Thökölyi Imre kuruccsapatjaiban együtt volt minden rendű és nemzetiségű országlakos, a magyarok mellett németek és ruthének, elbocsátott katonák, protestáns lelkészek egyházközségük élén, a tokaji Hegyalja bortermelői ép úgy, mint a bányamunkások német származású

bevándorolt tisztjeik vezetése alatt és a máramarosi hegyek alpesi pásztorai.

A kurucháborúk nemcsak abban különböznek Bocskay és Bethlen harcaitól, hogy többé nem támaszkodhattak Erdély anyagi segélyére. Az erdélyi fejedelmek támadásai ugyan első sorban mindig a magyar államiság megerősítését célozták, de közelebbről pozitív célokra, bizonyos alkotmányos és vallási biztosítékokra irányultak. Az új mozgalomnak a bécsi törekvések, a nemzeti reakció kiindulópontjai, részben más irányt adtak. Bécsben most nyíltan germanizáló szándék mutatkozott, mely nemzetiségéből akarta kivetkőztetni a magyarságot, így a fenyegető veszélylyel szemben az új mozgalomnak teljesen és kizárólag a nemzetiség talajára kellett helyezkednie. Ehhez képest rendi kiváltságok és vallási sérelmek, mint a küzdelem céljai, a korábbi időszakhoz képest háttérbe szorulnak, főkérdéssé egyedül a nemzeti önfentartás, a magyarságnak nemzeti és állami megmentése lesz. Mindez megmagyarázza a kurucmozgalomnak úgy hosszú időtartamát, mint heves elkeseredését. A császári csapatok ma még könnyű szerrel szétkergethették a csapatonkint összeverődött parasztokat és gazdátlan hajdukat, holnap már az ország legelső főura is fegyverben állott és saját kastélyában elfogta a császári hadak főparancsnokát. A megdagadt nemzeti mozgalmat az abszolutisták hideg számítással próbálták töltések és magas partok közé vezetni, de a harcban álló nemzeti erők teljes félreismerése miatt számításukat mindegyre elhibázták. Zrinyi Miklós testvérét és az országbírót, Nádasdy Ferencet, Hocher az ország határán kívül törvénytelen bíróság elé állította

és lefejeztette, majd a magyar alkotmányt forma szerint is felfüggesztették és az országba kormányzót ültettek be. Válasz gyanánt elemi erővel tört ki az első kurucmozgalom, Thökölyi alatt, melynek következéseként az alkotmány ismét helyreállíttatott, de az abszolutisták ujra támadtak és a nemzeti reakció újult erővel lángra lobbant. 1703—11 közt majdnem egész Magyarország egyesült II. Rákóczi Ferenc, Thökölyi mostohafiának zászlói alatt, a korábban királyhű nyugati vidékek is csatlakoztak hozzá, ősi Habsburg-érzelmű családok tagjai harcoltak mint kuructábornokok az abszolutizmus és elnemzetietlenítés ellen. Az abszolutisták törekvései tehát, melyekkel idegen theoriákat tekintet nélkül a történeti múlt eredményeire akartak megvalósítani, majdnem végkép szétszakították a kötelékeket, mik Magyarországot a Habsburgokkal és azoknak német monarchiájával összetartották.

De nem kevésbbé tragikus helyzetben volt a nemzeti ügy is, leszorulván természetes helyéről, a középeurópai kulturközösség mellől. Bár Rákóczi mellett majdnem az egész magyarság, a német városok, tót és ruthén parasztok küzdöttek, mindez nem volt elég a Habsburg-nagyhatalom katonai erejének visszaszorítására. Ezért már Thökölyi is segítség után nézett, s úgy vélte, hogy a töröknél fogja azt megtalálni. Később azonban keserűen kellett tapasztalnia, hogy a hódító és alávetett közt őszinte szövetség nem lehetséges. Felsőmagyarországi királysága a török védelme alatt árnyékhatalom volt, maga később török basa fogságába jutott, s életét számüzetésben fejezte be Kis-Ázsiában.

Hasonlóképen természetellenes, s ennélfogva ered-

ménytelen volt a segítség, melyben a nemzeti ügyet Középeurópa másik ellenfele, Franciaország részesítette. A bécsi francia követ már Nádasdy Ferencnek és Zrinyi Péternek is megígérte, hogy ura, XIV. Lajos a magyarságot a germanizálástól és politikai megsemmisüléstől meg fogja menteni. Ettől az időtől kezdve a magyar „malkontensek" állandóan szerepelnek a francia diplomácia számításaiban. Thökölyi és Rákóczi többé-kevésbbé hiú ígéretek mellett már anyagi támogatást is kaptak: francia tisztek és tüzérek jöttek Magyarországra, hogy a gyakorlatlan nemzeti haderőt a császári sereg ellen kiképezzék. Franciaország ebben csak I. Ferenc török politikáját folytatta, azzal a különbséggel, hogy most a török helyett a magyarok vettek részt a Középeurópa ellen Keletről és Nyugatról szervezett támadásban. XIV. Lajos Rákóczinak a magyar kívánságokat biztosító szerződést helyezett kilátásba, s ezzel a fejedelemnek diplomáciai cselszövésben járatlan, nagylelkű egyéniségét sikerült rávennie, hogy a Habsburg-ház az ónodi országgyülésen trónvesztettnek nyilváníttassék. Ez volt a legnagyobb siker, amit Franciaország magyar földön elért: úgy látszott, hogy a magyarok már ezután vissza többé nem térhetnek az elhagyott közösségbe.

A siker kihasználását a franciák önzése akadályozta, kik a megígért segélyt nem küldték el, s az ónodi abrenuntiatio árát sem fizették meg: XIV. Lajos a megbeszélt szerződést soha alá nem irta. Kiderült tehát, hogy az új kombinációban a francia szövetség ép oly kevéssé menti meg Magyarország nemzeti államiságát, mint Thökölyi korában a török szövetség és hogy egyáltalában az idegen, külföldi segítségre

támaszkodó politikával célt érni nem lehet. Magyarország csak önmagából újulhatott meg, mert államiságának alapját kizárólag a nemzet és királya alkották. Az ország a végtelen belső harcokban mindinkább elgyöngült, viszont a császári hatalom Franciaországnak a nyugati csatatereken szenvedett vereségei óta folyton erősbödött; ilyen körülmények közt Rákóczi hiveiben föl kellett merülnie a kompromisszum gondolatának. Végre a két fél nevében két magyar: Károlyi Sándor, Rákóczi tábornoka és a császári marsall, Pálffy János megkötötték 1711-ben a szatmári egyezséget, mely a rendi alkotmányt és a Habsburg-ház örökösödési jogát ismét helyreállította és a nemzeti harcok hosszú korszakának véget vetett. Magyarország ismét visszatért a nyugati kulturközösségbe, s megpróbálta ősi nemzeti követeléseit ennek érdekeivel összhangban megvalósítani. Rákóczi azonban továbbra is ragaszkodott az erdélyi fejedelemséghez, mert nézete szerint ez volt a 17. században az alkotmány legerősebb biztosítéka, s enélkül Magyarország képtelen lesz a bécsi kormánynyal szemben megállani. Az erdélyi-magyar államrendszer utolsó képviselőjeként száműzetésbe menvén, a Márvány-tenger partján húnyta le szemeit Törökországban, mely immár három évszázad multán végkép megszűnt segítőleg vagy akadályozóan befolyni Magyarország nemzeti államiságára. 1711 visszavezette Magyarországot arra a pályára, melyből az 1526-iki katasztrófa kivetette: a mohácsi csata következései csak most simultak el és csak most lehetett hozzáfogni a hosszú harcban szerzett sebek gyógyításához.

B) **A rendi állam és az abszolutizmus a 18. században.**

A szatmári szerződés, megtartását illetőleg, úgy látszott, sokkal gyöngébb biztosítékokkal rendelkezett, mint előzői, az erdélyi-magyar békeokmányok. Erdélyi fejedelem nem ellenőrizte többé, megtartják-e, a királyi megerősítésen kívül semmi nem biztosította érvényét. A most bekövetkező hosszú békekorszak mégis ezen látszólag gyönge szerződésen nyugodott, mert ez sem nem igért, sem nem adott többet, mint ami az adott viszonyok közt megvalósítható és kölcsönös mérséklettel keresztülvihető volt. Az előző korszak tragikus küzdelmei benne most kompromisszumszerű befejezésre találtak, s az új korszakot valóban a folytonos kompromisszumok fogják jellemezni.

Legelső sorban a bécsi kormány abszolutistáinak kelle követeléseiket leszállítaniok. A Thökölyi- és Rákóczi-harcok napnál világosabban bebizonyították a kiméletlen abszolutista iránynak káros és célra sehogy sem vezető voltát. Az új uralkodó, III. Károly király, Lipót fia, belátta, hogy nem támaszkodhatik többé olyan tanácsosokra, akik a monarchia nagyhatalmi állását a magyar rendi állam romjain akarják felemelni. A magyarságnak Hocherhez hasonló kiméletlen ellenfelei letünnek a színpadról és az új kormányférfiak tartózkodnak minden kísérlettől, mely a nemzeti államiság erőszakos elnyomására irányulna. Az új kompromisszumos rendszernek első következése tehát a belső béke helyreállítása, a nyugodt belső fejlődés előfeltételeinek megteremtése volt. Magyarország a József-féle korszak kivételével 1711-től

egészen 1848-ig megszakítatlan belső békének örvendett.

A közelmúlt kérlelhetetlen tanulságaival azonban nemcsak az abszolutizmusnak, hanem a nemzeti iránynak is számolnia kellett. A magyarság vezérférfiainak be kellett látniok, hogy nemzetüknek a német középhatalmak oldalán van a helye, s hogy ezen ők nem változtathatnak. Az eddigi első és egyetlen kisérlet, hogy Magyarország elváljék a középső államoktól, épen most végződött kudarccal; a töröktől elhagyott, a franciától megcsalt és elárult magyarság e következés nélkül maradt epizódból súlyos, komoly tanulságokat fejthetett ki magának. Ugyanaz a nemzedék, mely Önodon francia kívánságra a Habsburgokat trónjuktól megfosztá, nem sokkal utóbb elszakíthatlanul összekötötte az országot a Habsburg-tartományokkal és hajlandó volt közjogilag is kimondani azt, mit most államszükségletnek ismert fel. Magyarország igazán alkotó államférfiaira ezóta nehezedik kettős súlylyal a feladat: egyrészt a nemzeti állam önállóságát csorbítatlanul fentartani, másrészt a német-osztrák-habsburgi hatalmi tömbbel fennálló összeköttetés reális következéseit a nemzeti önállóság érdekeivel kiegyeztetni. A nehéz, de hálás feladat csak a tövises középúton volt elérhető, ezen az úton jártak Magyarország államférfiai 1711 óta, uralkodói kegytől és népszerűségtől nem egyszer egyformán elhagyatva, egyedül nemzetük és a központi kultúrközösség érdekében.

A szatmári szerződés az alkotmány helyreállítását csak általánosságban mondotta ki. VI. Károly császár mint magyar király III. Károly néven letette az esküt az alkotmányra és az 1715. országgyűlés törvénykönyvében

megígérte, hogy a rendeket kizárólag a magyar állam törvényei szerint fogja kormányozni. Az önálló nemzeti állam folytonossága ily módon a Lipót-féle megszakításoktól függetlenül helyreállott, s a magyarok hozzáláttak, hogy a Habsburgi-monarchiához való viszonyukat állandósítva rendezzék. Alkalmat ehhez azon körülmény szolgáltatott, hogy Károlynak férfisarja nem lévén, Magyarországnak kilátása nyílt szabad királyválasztási jogának visszaszerzésére. Károly császár már az 1713-iki házitörvényben kimondá, hogy férfiágának kihalása esetén országai a Habsburg-ház női ágára lesznek szállandók, ezt a házitörvényt az egyes rendi államok sorjában elfogadták, Magyarország azonban az egész ügyben önálló álláspontot foglalt el, amennyiben az 1722—23. országgyülésen, elfogadván a női ág örökösödését, egyúttal „uniót" állapított meg Magyarország és a német-osztrák örökös tartományok közt, melyek egymással „külső erő ellenében is közös védelemre" feloszthatatlanul és feloldhatatlanul egybe vannak kötve. Ezen tényleges megállapítást egyedül a magyar törvény tartalmazza, nincsen meg az sem a házitörvényben, sem pedig a többi rendi hozzájárulás szövegeiben. A pragmatica sanctio tehát, mint a habsburgi-osztrák tartományok és Magyarország összetartozandóságának alapja, kizárólag a magyar országgyűlés szülötte és a magyar törvényhozó testülettől az 1722—23. évi 1—3. törvénycikkben felállított postulatum. A magyar törvényhozás ezen cikkekkel egyrészt az 1526 óta fennálló tényleges viszonyt szentesítette, másrészt pedig a további fejlemények számára is jogi alapot létesített. Ez az az első tény, melyet a magyar nemzet, egyesülése és megszabadulása

óta saját kezdeményezésére, szabad akaratából létrehozott; minden esetre bebizonyította vele, hogy nemzeti államiságának kétszázéves megszakítása politikai érzékét és érettségét nem támadta meg: az egyesült Magyarország legelső lépésével is a középső államrendszer szilárdítását és a középső kulturához csatlakozását szándékozott elősegíteni.

Az új korszakot tehát az alkotmány helyreállítása és a pragmatica sanctio vezetik be. További lépésnek logikus módon következett volna a közösnek felismert érdekek és feladatok intézményes biztosítása, másrészt pedig a nemzeti rendiség problémájának a királylyal egyetértően időszerű megoldása. Mindakettő elsőrangú állami szükséglet volt, s mindakettő alkalmas arra, hogy szerencsés megoldása esetén a nemzeti és rendi küzdelmek véglegesen kielégítő befejezéshez jussanak. Az akkori politikusok józanabbjai belátták ezen feladatok sürgős voltát, de megvalósítaniok egyiket sem sikerült. Állami viszonyok átalakításánál mindig számolni kell a múlt hagyatékával, az örökölt viszonyok erejével, mely az alkotásnak elébe fekszik; a politikai történetnek ezen közhelyszerű igazsága megbizonyosodott Magyarország újkori fejlődésében is.

1711 után valóban nem volt könnyű feladat a múlttal leszámolás. A Lipót-féle korszak hátrahagyott romjai a belső és külső politika egész terét befödték, s az előhaladást minden lépésnél megnehezítették. Hogyan lehetett volna Magyarország viszonyát a habsburgi tömbhöz részleteiben rendezni, mikor a habsburgi államrendszer önmagában is rendezetlen, egyes részeinek pedig: a császárságnak, az örökös tartományoknak, a birodalmi territoriumoknak egymáshoz való viszonya

teljességgel chaotikus volt! A német nemzet szentrómai birodalmának feloszlási folyamata bármily előhaladt stádiumban volt is, még távol állott a dicstelen végtől; a Habsburgok örökös tartományai még mindig beletartoztak a császári birodalomba, melynek határai egyúttal olyan büszke független államokat is magukban foglaltak, mint a fiatal porosz királyságot. Poroszország épen ez időben készíti elő német nagyhatalmi állását, súlypontja az eredetileg szláv porosz területről német földre kerül, míg a Habsburg örökös tartományok épen ellenkezőleg idegen, olasz és spanyol területeket kebeleznek magukba. A spanyol örökösödési háborúból az osztrák ház Közép- és Felsőolaszország tekintélyes részével, a két Sziciliával és a spanyol Németalfölddel gyarapodva tért meg, e hódítások következtében a habsburgi monarchia alapjai német földről egészen spanyol-olasz-belga területre tolódtak, tehát a Lipót-féle nagyhatalmi politika iránya általában nem változott, csak nagy sikerei birtokában még inkább Nyugatnak fordult és így a magyar kérdés megoldását még inkább megnehezítette.

A nyugati nagyhatalmi állás a bécsi államférfiakra most is hasonló feladatokat rótt, mint Lipót korában. Az új olasz-nápolyi-sziciliai birtokok megtartására a már meglevő örökös tartományok és Magyarország erejét kellett igénybe venniök, a központi területekből kellett a déli nyúlványok érdekében katonát és adót kisajtolniok. Az új államférfiak annyiban különböztek elődjeiktől, hogy ők már tapasztalásból ismerték a magyar rendi állam szívós voltát, óvakodtak tehát erőszakos kézzel nyúlni a rendi intézményekhez, de békés úton annál ügyesebben próbálkoztak a rendi államok

átalakításával a nagyhatalmi állás érdekében. Az új abszolutizmus tehát nem követte Richelieu és XIV. Lajos erőszakos módszerét, megelégedett a patriarchalis abszolutizmus jellegzetes eszközeivel. Ebből a szempontból a Habsburgok abszolutizmusa Lipót császár óta visszafejlődést mutat: lemondott a félre nem érthető erőteljes rendszabályokról és a gyökeres átalakításról, s ehelyett a meglévő rendi államok kereteiben iparkodott céljához közelebb férkőzni. Lajosnak napkirálysága helyett atyai gondoskodás a népek szükségleteiről, emellett azonban a rendi államok intézményeinek lassú, feltünés nélküli egyenlővé tétele, a rendi befolyás háttérbe szorítása és a központi kormány hatáskörének kiterjesztése: ezek a patriarchalis abszolutizmus főbb feladatai. Az egész rendszernek erkölcsi alapot a 18. század divatos emberbaráti eszméi szolgáltattak. Már VI. Károlynak gondja volt országai gazdagságának gyarapítására, a szárazföldi, sőt tengeri kereskedés emelésére is, leánya, Mária Terézia pedig egész határozottan kitűzte magának célját: országainak az akkori müveltség magaslatára emelését. Az új abszolutizmus vezetőit az uralkodók szorgosan válogatták maguknak a legmüveltebb néposztályokból, megkívánván tőlük, hogy koruk müveltsége felett teljesen uralkodjanak és minden erejüket a közjó emelésére, az abszolutista javító eszmék szolgálatára bocsássák. A közigazgatás és gazdasági élet terén hatalmas mozgalom indúl meg, melynek vezetői előbb Bartenstein, majd pedig Haugwitz és Kaunitz, mialatt másrészről a rendek mindinkább háttérbe szorúlnak. Az abszolut központi hatalom ily módon a nem magyar tartományokban a rendiség külső formái-

nak megtartása mellett nagy sikereket ért el, köztük első sorban a jobbágyság felszabadítása és a privilegizált osztályok adómentességének megszüntetése említendő. A kormány nyomása alatt a rendi testületek: tartománygyülések és tartományi bizottságok hatáskörük egyrészéről kénytelenek voltak a központi, abszolut hatóságok javára lemondani, melyek az eddig rendileg kezelt jogokat ezentul a tartományi kormányzóságok (guberniumok) és a vidéki „Kreisamtok" által gyakorolták. Ez utóbbiak a német-cseh örökös tartományokban mindenütt ugyanazon elvek szerint állíttatván fel, az abszolutista uniformálásnak legelső sikerét jelentették.

A patriarchalis abszolutizmus magyarországi működése egészen különös jelleggel bir. A nemzet széles rétegei a szatmári szerződés után is bizalmatlansággal viseltettek a kormány iránt. A bécsi politikusok, a „németek" elleni idegenkedés a magyar lakosságban már mély gyökereket vert, a bécsi kormány viszont 1711 után is igen csekély jóakarattal nézte a magyarság, a „rebellis" nép rendi és nemzeti törekvéseit. A rendi alkotmányban az új abszolutizmus ép úgy ellenfelét látta, mint a régi; a harcnak csakis külső formái változtak meg. Hirtelen összetörés helyett lassankint akarták megőrölni és ártalmatlanná tenni a rendi államot, ebből a törekvésből származnak az újabb rendszabályok, melyek a magyar alkotmányos állam területi megcsonkítását eredményezték. Ezek közt első helyet foglal el az erdélyi kérdés. Erdély 1526, illetőleg 1541 előtt Magyarországnak épen olyan része volt, mint a többi magyar vidék; most azonban, az önálló erdélyi fejedelemség megszünésével nem csa-

toltatott vissza az anyaországhoz, hanem nagyfejedelemség rangjára emeltetvén, a magyar hatóságok megkerülésével egyenesen Bécsből kormányoztatott. A magyar törvénykönyv ugyan Erdélyre újból és érthetően kimondotta a magyar király jogát, de mégsem magyar királyi kormányszékek alá rendelték, hanem új hivatalokat: a bécsi erdélyi udvari kancelláriát és a nagyszebeni thesaurariatust, valamint guberniumot állították fel számára. Magyarországnak eddig egységes rendi állama helyén most két, egyenkint kisebb rendi állam jött létre: a tulajdonképeni magyar királyság és az erdélyi nagyfejedelemség. Ez magában véve is súlyos csapás volt az állami önállóságra, még károsabb és szinte végzetes rendszabály következett rája az 1717—18-iki török hadjárat után, mikor a törökök az úgynevezett temesi bánságot is elvesztették. Ez a terület a korábbi neoaquisita mintájára a bécsi központi hatóságok: az udvari kamara és az udvari haditanács, később egy hasonlóképen Bécsben külön e célra felállított „illyr udvari deputatio" gondjai alá került, melyek a gazdasági felépítést a magyarság kárára idegen népfajok segélyével vették munkába. Az egykor magyar falvakkal díszlő, a török keze alatt végkép elnéptelenült rónákon csakhamar új gazdagság és új élet virágzott fel, mindez azonban most már nem magyar, hanem az északi részeken német, délen pedig oláh és leginkább szerb gyarapodás volt. A Száva és Alduna hosszában a katonai határőrvidék hasonló képződmény volt: létesítésénél vezető szempont gyanánt a magyar alkotmánytól és kulturától függetlenítés szolgált, s ehhez képest a határőrvidék, lakóinak minden katonai bátorsága mellett is, a magyar állameszmének súlyos sérel-

mét jelentette. A birodalom déli részei ily módon tervszerűen kizárattak a fejlődés egységéből és a rendi és nemzeti ideáloktól elidegenülni kényszerültek. Hogy ezen közigazgatási rendszabályok mennyire megnyirbálták a magyar fejlődés lehetőségeit, kiderül abból, hogy a temesi bánság lakóinak száma a szatmári béke korában 25.000 is alig lévén, 1780-ra már 300.000 lélekre növekedett. Ez a 300.000 lakos a magyar állameszmétől idegenül élt ott idegen hatóságok alatt. A magyarság fajilag zárt területe ily módon tolódott el a középkorhoz képest, amikor még déli határát a Száva és Duna vonala képezte, most pedig annyira összefogyott, hogy alig terjedt túl a Dráván és a Maroson. Mindez a politikai és nemzeti veszteség egyrészt a török uralomnak, másrészt pedig a bécsi kormány egyébként nagyméretű és gazdaságilag hasznos telepítő politikájának volt a következménye.

A tulajdonképeni rendi államot tehát az Erdélytől, a temesi bánságtól és a katonai határőrvidéktől megfosztott Magyarország alkotta melléktartományaival, Horvátországgal és Szlavoniával, melyeknek külön tartománygyűlésük és a magyar országgyűlésen képviseletük volt. A birodalom rendi törvényhozó testülete továbbra is megmaradt Bécs közelében, Pozsonyban, Buda várába, az ősi fővárosba, új központi hatóságok költözvén be. Magyarország belügyeit a nádor elnöklete alatt új kormányszerv, a királyi helytartótanács vette át, mely az örökös tartományok tartományi szerveinek mintájára szerveztetett. Nemsokára az igazságszolgáltatás is időszerű szervezésen ment át, mindamellett a bécsi hatóságok továbbra is megtartották befolyásukat a magyar ügyekre. Az egész

magyar bányászat ezután is a bécsi udvari kamara kezében volt, mely nemcsak a magyar kamara és ennek pénzkezelése felett gyakorolt tényleges ellenőrzést, nemcsak felülvizsgálta ennek költségvetését, — amire őt semmiféle törvény fel nem hatalmazta, — hanem még az országgyűlés elé terjesztett, pénzügyi tárgyú kormányjavaslatok szövegezésére is befolyást gyakorolt. Az udvari haditanácsnak hasonló hatásköre volt a hadügy terén. Igaz ugyan, hogy a pragmatica sanctio kimondotta a közös védelmet, s ebből lehetett volna a had- és pénzügy bizonyos részeinek közös kezelési módjára következtetni, csakhogy ezen igazgatási mód épenséggel nem volt „közösnek" mondható és nem is felelt meg a pragmatica sanctio követelményének, mivelhogy tisztára idegen, külföldön székelő, külföldiekből álló hatóságok kezében volt, melyekre Magyarország törvényhozó testülete semmiféle befolyást sem gyakorolhatott. A közös védelmet kizárólag a nem-magyar haditanács irányította, míg az országgyűlésileg megszavazott magyar katonák „magyar ezredeket" alkottak, melyek nem valamely „közös" hadseregnek, hanem a császárinak voltak alkatrészei. Bécsben az államadósságok rendezésére új pénzügyi hatóságokat állítottak fel, mint a bécsi városi bankot és az „egyetemes bankalitast" melyek a pénzforgalom dolgában tényleges hatáskörüket hasonlóképen kiterjesztették Magyarországra.

Ezen bécsi abszolutisztikus törekvések hozták magukkal, hogy a közösnek nevezhető ügyek teljesen kivétettek a magyar politikai tényezők hatása alól és nem-magyar hivatalok kezébe jutottak. Ilyen körülmények közt érthető, hogy a magyar befolyás az új

habsburgi nagyhatalom központi irányításából is teljesen kizáratott. Az állami miniszterium teendőit a 16. században a titkos tanács végezte; ennek egyáltalában nem voltak magyar tagjai. Később a titkos tanácsosok száma igen megszaporodott, magyarok is kerültek közéjük, de tagjai számának gyarapodásával a testület hatáskörét és tekintélyét is elvesztette: a titkos tanácsosság méltósággá lőn, anélkül, hogy birtokosának helye lett volna a legfőbb kormánytestületben, melyet ettől kezdve a bécsi központi hatóságok fejei és az uralkodónak személyes bizalmi férfiai alkottak. Ezen új testület többször átalakult, egyszer titkos konferenciának, aztán konferenc-miniszteriumnak vagy titkos deputált kollegiumnak nevezték, kebelében a döntő személyek azonban állandóan az osztrák udvari kancellár és az udvari kamara és haditanács elnökei voltak. Általános, az egész Habsburg-monarchiát, s így Magyarországot is érdeklő, tehát közösnek mondható ügyek tárgyalásánál a nádor és a magyar udvari kancellár rendesen nem voltak jelen, ők csak akkor hivattak meg, mikor a titkos tanács tisztán magyar ügyekben rendkivüli ülést tartott. Mária Terézia uralkodása alatt a kül- és belügyek elválasztatván egymástól, az előbbieket az államkancellária intézte, míg a belügyek legmagasabb fokon való eldöntésére és a kormányzati irányelvek megállapítására az államtanácsot alapították. Magyarország egyik hivatalra sem birt semminő befolyással, bár a magyar hatóságok, a kancellária, kamara és helytartótanács felterjesztéseire az uralkodó a döntést csak az államtanács meghallgatása után mondotta ki.

A rendi és nemzeti alkotmány tényleges hatásköre ily módon békés úton folyton-folyvást összébb zsugo-

rodott. Az új abszolutisták nézete szerint ez általános emberi szempontból méltányos dolog is volt, mivel ők az állam feladatát és létezésének célját a közjó, az alattvalók összessége javának lehető biztosításában látták, s ebből a szempontból a magyar rendi alkotmány, akkori állapotában, az állam ilyképen formulázott céljának valóban nem is felelt meg. A 18. század rendisége igen koros intézmény volt, mely a századok folyamán ruganyosságát elvesztette, s modern követelményekhez nem tudott többé alkalmazkodni. Szervezeti hiányai megakadályozták abban, hogy a bécsi központosítás rendszabályait sikerrel paralizálja. Igy, bár a temesi bánságot a rendi országgyűlés állandó kéréseire és tiltakozására 1778-ban visszacsatolták és területén a vármegyei beosztást ismét életbe léptették, a katonai határőrvidék továbbra is megmaradt Bécstől függésében, Erdély pedig különállásában: a rendi országgyűlések egyik tényen sem tudtak fennállásuk egész ideje alatt, 1848-ig, változtatni. Jogilag ugyan soha sem adták fel Magyarország önállóságát, miként ez 1526 előtt életben volt, de viszont ideáljuk megvalósításához sem voltak elég energikusak. A magyar rendi korszak kezdeményezés és aktiv működés dolgában sok kivánnivalót hagyott hátra, s ebbeli hiányaival alkalmat adott arra, hogy a közjogi kérdések kezelésében a 18. század folyamán egész különleges rendszer fejlődjék ki. A rendek munkájukat az alkotmány formális fentartására irányították, szivósan ragaszkodván azon álláspontjukhoz, hogy a magyar állam megszakitatlan és csorbítatlan alkotmányossággal rendelkezik, holott a való élet lépten-nyomon tényeket mutatott fel, melyek az ellenkezőnek igazságát bizo-

nyíthatták. Az ősi alkotmány összegezését a Corpus Jurisban és Verbőczi Hármaskönyvében látták, s ha a bécsi kormány részéről ezen ősi alkotmány paragrafusai megsértettek, a rendek a támadást egyértelműen és erélyesen visszautasították. A fődolog az volt, hogy a törvénykönyv betűje érintetlenül fenmaradjon, az államélet modernebb kérdéseit azonban, melyekre a Corpus Juris semminemű rendelkezést nem tartalmazott, hallgatólagosan, vagy jogfentartással, de egészben véve hatástalan tiltakozással átengedték a kormány és a bécsi hatóságok kezébe. Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok dolgában még előzékenységet is tanusított, szent volt a békesség, a rendek megelégedetten élvezték privilegizált jogállásukat és keveset törődtek a nemzeti államiság tényleges érvényesülésével. A vármegyei nemesség megyegyűlései alapjában véve vidéki testületek voltak, s politikai képzettségük és látókörük a dolog természetéből folyóan kisebb volt, semhogy az államtanács, a titkos konferencia, a „bankódeputatio" befolyásának a modern államélet komplikált viszonyaiban gátat vethettek volna.

Ez az eljárás legalább belsőleg biztosította az elavult, az új viszonyoknak meg nem felelő alkotmány fennállását. Sokkal rosszabbul állt a dolog kifelé. A bécsi politikusok csakhamar átláttak a rendek most leirt lelkületén és iparkodtak ezt központosítási céljaikra minél inkább kihasználni. A rendek kivánságához képest lehetőleg nem nyultak az elavult alkotmányhoz, hanem nagy ügyesen kiaknázták annak hiányait. Egyetlen példa meg fogja világítani az egész rendszert. II. József császár mint anyjának kormánytársa, az államtanácsba magyar hivatalnokokat akart bevenni,

mivel ez a hatóság tényleg felülvizsgálta a magyar kormányszervek határozatait, s így Magyarországra is legfőbb belügyi szervként működött. Mária Terézia ezt a javaslatot visszautasította, mivel szerinte nem volna illendő a magyarokat olyan hivatalba felvenni, melyet a magyar törvények nem ismernek. De az államtanács tényleges befolyása továbbra is megmaradt. Később a magyarok maguk követelték, hogy közülök is neveztessenek ki államtanácsosok, ami meg is történt, de az államtanács magyar tagjai egyszerűen magyar születésű hivatalnokok voltak, nem pedig a magyar rendiség jogi képviselői, úgy, hogy az új rendszabály a rendi államnak semmiféle befolyást nem szerzett a bécsi hivatalra. Röviden kifejezve: a rendi alkotmány saját szűk körében és az országban továbbra is érvényben maradt, kifelé azonban és az államélet olyan modern terein, melyekre az alkotmányban normák nem találtattak, a rendek befolyásától függetlenül az abszolutisztikus kormányhatóságok intézkedtek. Hogy a kormányzásnak ez a módja sem a pragmatica sanctiónak, sem pedig az abban kifejezett uniónak nem felelt meg, ezt szükségtelen is külön kiemelnünk.

A rendiség passziv és konzervativ hajlandósága a kormánynak szabad kezet engedett a közjót illető elvei életbeléptetésére. Mária Terézia maga is meleg részvéttel és érző szívvel viseltetett a jobbágyságban élő parasztok iránt, de a rendi élet- és birtokviszonyok átalakítását a modern államélet, s a nagyhatalmi állás követelményei is szükségessé tették. A pénzgazdaság kifejlődésével az állam pénzügyi élete is bonyolultabbá vált, az államhitel új viszonyai sürgetően követelték

a pénzgazdaság rendi alapjainak megváltoztatását. Az örökös tartományokban csakugyan sikerült is Mária Teréziának a kiváltságos osztályok megadóztatását keresztülvinni, s ezzel az állam pénzügyei számára bő forrást nyitni. Az osztrák tartományok után a magyar rendekre került a sor, kiket a királyné felszólított, hogy egyrészt maguk is adót vállaljanak magukra, másrészt pedig jobbágyaik felszabadításába beleegyezzenek. A rendek nem sokkal ezelőtt mondták ki, hogy a nemesi birtok adómentessége ezután az állam alaptörvényét fogja képezni, másrészt azonban látniok kellett, hogy az ország területi helyreállítását illető jogos kívánságaik Bécsben folyton merev visszautasításra találnak, s így most ők is határozott nemmel feleltek a királynénak. Mária Terézia nem tudván célt érni a rendekkel, országgyűlést többé egész uralkodása alatt nem hívott össze, hanem a jobbágyok személyes szabadságát rendeleti úton biztosította, szolgálmányaikat az egész ország területére országgyűlés megkérdezése nélkül szabályozta, s annak fejében, hogy a rendek nem vállalták az adófizetést, más téren kártalanította az államháztartást. A magyar állam és az örökös tartományok közt kezdettől fogva kettős vámvonal állott fenn: az osztrák vám, melyet a bécsi udvari kamara kezelt, s a magyar, melynek fentartása és berendezése a magyar alkotmány értelmében a királyi jogok, regaliák közé tartozott. Az ország területén a határvám mindenkor a király kezében volt, aki ezt tőle kinevezett hivatalnokokkal, korábban kincstartóval, 1526 óta a magyar kamarával kezeltette. Láttuk azonban, hogy a magyar kamara tényleg az igazgatás több ágában kénytelen

volt a bécsi udvari kamara befolyását eltűrni; ez a tény tette lehetővé, hogy a magyar vámügy minden különös nehézség nélkül bécsi érdek szerint igazodjék. Bécsben méltányosnak találták, hogy ha már a magyar nemesség nem akar adózni, az „adómentes" Magyarország ezen az úton terheltessék meg. A rendi alkotmány betűjéhez híven a magyar vámtarifát a magyar kamara készítette el, ez a hatóság azonban kénytelen volt munkaközben a bécsi udvari kamarának engedelmeskedni, mely ez összefüggésben Magyarországot egyszerűen az iparilag erősebb örökös tartományok gyarmatának tekintette. A vámtarifa tehát úgy volt berendezve, hogy Magyarország nyerstermények: gabona, bor, szarvasmarha, gyapjú, olcsó pénzen adattak el az örökös tartományokban, viszont ezeknek ipari termékei verseny nélkül jöttek Magyarországra és áraikat sajátmaguk állapíthatták meg. Az egész gondolatot legvilágosabban az udvari kereskedelmi tanács elnöke, Kollowrat fejezte ki: „Általában véve mindaddig, míg Magyarország vonakodik az osztrák örökös tartományokhoz hasonlóan a közös államterheket viselni, nem szabad megengedni, hogy Magyarországon az örökös tartományokkal versenyző gyárak létesüljenek, mert ezek tulajdonosai olyan földbirtokosok volnának, kik maguk sem adót, sem vámot nem fizetnek." Ha pedig, teszi hozzá — „Magyarországon gyárak alapítása még sem volna megakadályozható, semmi esetre sem tanácsos a magyar ipart az örökös tartományokkal szemben vámtételek útján támogatni". Ezek az elvek egészen 1848-ig, a nemesi adómentesség megszüneséig érvényben voltak.

Mindebből megérthetjük, hogy Magyarország a

török uralom alól felszabadulása után is anyagi tekintetben az osztrák örökös tartományok mögött messze hátra maradt. Oka ennek egyrészt az, hogy a közös ügyeket a pragmatica sanctio részletesen fel nem sorolta, hogy a rendi alkotmány idővel elavult és a szó szoros értelmében megmerevült, de oka másrészt az abszolut kormány is, mely a nemzeti államiság követelményeivel szemben a megértésnek teljes hiányát tanusította. A 18. század más országokban a merkantilizmus kora volt, mikor a nemzetek későbbi kereskedelmi és pénzügyi állásuk alapjait, polgári jóllétük feltételeit megszerezték, Magyarország azonban mint agrár állam, azoktól elválasztva, középkori gazdasági formákban maradt. Polgári osztálya semmiképen nem fejlődhetett: a bécsi vámrendszer nyomása alatt a német városok, főként a szepesiek jólléte alábbszállott, az ipar és kereskedelem virágzó ágai, mint a németek vászon- és szövetipara, valamint Felsőmagyarország borkereskedelme áldozatul estek egyrészt a nemesi adómentességnek, másrészt a bécsi pénzügyi kormány rövidlátó boszúállásának. A magyar államot évről-évre erőszakkal konzerválták középkori állapotában, a modern fejlődés lehetőségeitől elzárták, még pedig nem nagyobb dologért, minthogy évről-évre minél kedvezőbb állami költségvetést csinálhassanak.

Mindez súlyos politikai hiba volt, de nem akadályozhatta meg a százados békeidő természetes áldásait. Magyarország lakossága, Erdélyt nem számítva, 1711 körül két és fél milliót, 1785-ben hét milliót, 1805-ben már 8,700.000-t tett ki. A számbeli szaporodást nemcsak a német gyarmatosok bevándorlása, nemcsak az oláhság és a szlávok természetes termé-

kenysége okozta, tiszta magyar vidékek is tekintélyesen megerősödtek számban és gazdagságban. Különösen áll ez a Duna-Tisza síkságára, hol az egykori török kamarai városok, s a Dunántúl dombos vidékére, hol a parasztelem lőn a további fejlődés alapjává s egyelőre anyagi gyarapodással készült feladatára: a nemzeti államiságot az önmagát túlélt rendiség kezéből átvenni és tovább fejleszteni.

Az ország igazgatásában egyelőre még a rendek és a bécsi kormány osztozkodtak. Az 1800-ik év körül Magyarországnak 3400 polgári államhivatalnoka volt, akik a királyi prerogativa alapján a központi hatóságoktól függtek; a vármegyei szervezetben viszont nem kevesebb, mint 5500 hivatalnok szolgált, ezeket a nemesi vármegye gyűlése választotta. Az ország igazgatásában tényleg a vármegyéknek volt legelőkelőbb szerepük; mindegyik közülök kis rendi államot alkotott saját bíráskodással, saját „házi" pénztárral (domestica) és pénzügyigazgatással. A magyar rendiség decentralizálódása ebben a korszakban érte el tetőpontját, anélkül azonban, hogy az egységes nemzeti fejlődésre bármiféle veszedelmet hozott volna. Ellenkezőleg: a vármegyék elismerték az államszükségleteket és egész szervezetüket azok szolgálatába állították. Adószedés, katonaállítás, a hadsereg élelmezése egyaránt a vármegyei közigazgatás feladata volt, melynek a megyei nemesség választott hivatalnokai jártak utána.

Hogy ez a nemesség az új idők szavát megértette volna, azt épen nem állíthatjuk. A rendiség egykoron az állam érdekeit befelé és kifelé erőteljesen és eredményesen képviselte, de ezek az idők már rég elmúl-

tak, magas célok és állami ideálok már nem igen háborították a vidéki nemesség életét, mely nagyon meg volt elégedve, ha földjét a jobbágy megmunkálta, s az állam a jobbágyokat az úri szolgálattól túlságos adókövetelléssel és katonáskodással el nem vonta. A rendi állam konzerválásán kívül még nemzeti irányban sem voltak különös kívánságai. Az iskolaügy újjáalkotását és modernizálását a rendek átengedték a központi kormánynak, mely a munkát tárgyilag jól, de a nemzeti szempont teljes elhanyagolásával hajtotta végre. A rendek álomban voltak, de nem halálos, hanem erősítő, a jövőt biztosító álomban. Láttuk, hogy a török korszak a nemzet lelki életében meghasonlást okozott, most azonban, a hosszú békés kor kívánságnélküli nyugalmával jóvátette ezt és helyreállította a nemzet lelki egységét. Kurucok és labancok utódai ugyanazon kiváltságos osztály tagjaiként ugyanazon előjogokat élvezték, mindnyájan egyképérezték a bécsi kormány nyomását, melyet az országgyűléseken és megyegyűléseken egyformán utasítottak vissza; a vármegyei közigazgatásnak feladataiban sem volt helyén kuruc vagy labanc megkülönböztetés. A közös munkásság lassankint a közvéleménynek egy fajtáját hozta létre, mely többé nem szorítkozott Keletre vagy Nyugatra, hanem kiterjedt az egész országra, a nyugati királyhű vármegyékre ép úgy, mint a tiszai vidék és Felsőmagyarország radikálisabb nemességére. A szakadék benőtt tehát, a magyar nemzet egysége újra helyreállott és a fejlődés ismét olyan egységes keretekben folyhatott tovább, mint a középkorban, a szakadás bekövetkezése előtt. Az egyesült nemesség lelki életének egyelőre ugyan a rendiség konzervatív elemei képezték tartal-

mát, de innen csak egy lépést kellett tennie, hogy a nemzeti haladás gondolatához elérkezzék.

A nemzeti közöny és tetterő hiánya szintén csak előkészítette a 19. század hirtelen fellendülését. A közigazgatásnak és a kiváltságos osztályok társadalmi érintkezésének nem magyar, hanem latin volt a nyelve, ami a rendiség nemmagyar elemeinek a magyarsághoz simulását megkönnyítette. A magyar nemzeti törekvések már Lipót korában nagy támogatásra találtak a német, tót és ruthén lakosság körében, most pedig a kezdődő érzelmi egység gyorsan megerősödött; a nemzeti kérdések erőteljesebb hangsúlyozása helyett rendi kérdések forogtak szőnyegen, melyek nemzetiségi különbség nélkül egyesítették az embereket. A következő korszak nemzeti gondolatai számára így alakult a befogadóképes, termékeny lelki talaj. A szellemi egyesítés művében előkelő szerepe volt a katholicizmusnak, mely a 17. század óta tulajdonképen államvallás volt és mint ilyen a magyar állameszmének egyik főképviselője. A magyar királynak egyházi koronázása magában véve is ország-világ előtt hirdette a magyar állam önállóságát, de a katholikus vallás egész államfelfogásának is önálló magyar állam volt az alapja a törvényes király, a Habsburg-uralkodó jogara alatt. Ha a magyar állam a török uralom megszűnése után nem süllyedt le az örökös tartományok sorába, hanem önállóságának tényleges megbénulása mellett is megőrizte független állami egyéniségét, az nem kis részben a katholikus egyháznak érdeme, mely energiáival az egész államterületet áthatotta és egybekapcsolta. A fejlődés e téren az ellenreformáció nemzeti vonatkozásaira támaszkodott: Pázmány Péter, Esterházy Miklós és Zrinyi

gondolataiból alakult ki a Regnum Marianum 18. századbeli fogalma, mely szerint az önálló magyar állam a Habsburg-házból származó apostoli királyával az Istenanya pártfogása alatt áll. Ezen konstrukcióban nyoma sincs a külföldtől függésnek: a Habsburg-király Szent-Istvánnak egyenes utóda, s így ami az állami szempontot illeti, a Regnum Marianum egyenes folytatását képezi a középkori teljesen szuverén magyar államnak. Vele a katholikus felfogás Szent-István önálló államát postulálván, a magyar nemzet állami fejlődésének hatásos tényezőjévé lőn.

Mindezen jelenségek leginkább Mária Terézia negyvenéves uralkodásának termékei és az ő bölcs mérsékletét dicsérik, melylyel minden egyenlősítő politika mellett is lehetőleg épségben tartván a rendi előjogokat, a magyarság rokonérzését mindjárt trónraléptekor megszerezte és mindvégig meg is őrizte. Az osztrák örökösödési háború szorongattatásában királynő létére asszonyi tapintattal fordult a magyarokhoz, segélykérő szavaira a rendi országgyűlés életét és vérét ajánlta fel, s a magyar csapatok ki is küzdötték az osztrák örökös tartományok további fennállását. Különösen bensővé alakult a viszony a királyi udvar és a magyar főnemesség közt. A mágnások Bécsbe költözvén, az ottani udvari követelményeknek alávetették magukat, műveltségük átalakult s nemsokára minden kapcsolatukat elvesztették a honi rögön visszamaradt nemességgel. Ez utóbbi Mária Terézia uralkodása végén körülbelül 65.000 családból állott, s így már számánál fogva is hivatottnak érezhette magát arra, hogy a főnemességtől függetlenül is vállain hordozza a rendi nemzet fejlődését. Első ilyen erőpró-

bájára II. József rövid, de viharos uralkodása nyujtott alkalmat. II. József császárt a 18. század legőszintébb humanitási eszméi vezették, mikor a magyar rendi államot gyökereiben megtámadta. Hogy egészen szabad keze legyen tervei megvalósításában, az alkotmányra nem tette le az esküt és magát nem koronáztatta meg. Már elméletben kitűzte magának, hogy a Habsburg-uralom alatt álló országok rendi alkotmányait megsemmisítse, a kivitelben pedig a theoretikus célhoz dogmatikus merevséggel ragaszkodván, élet-halálharcot kezdett úgy a belga rendek, mint a magyar állam, sőt még az erdélyi szász egyetem ellen is. A rendiségek romjain erősen centralizált abszolut államot kivánt alkotni, mely a felvilágosodás eszméi szerint élne a német elem uralma alatt. A Habsburgok területén eddig változatos összevisszaságban egy csomó rendi államegyéniség élt és virult, József most mindegyikre fejszét emelt és helyükre egyetlen, abszolut módon kormányzandó, német államot képzelt el magának. Bár egész életét ez eszme szolgálatára áldozta, akarata megtörött a rendi és nemzeti ellenálláson. Vármegyék és központi hatóságok egyaránt tiltakoztak, az udvari kancellár, egy Esterházy, „forró könyekkel szemében" kérte, álljon el az újításoktól. A vármegyék végre a török háborúban megtagadták a hadsereg élelmezését, az új rendszer Németalföldön és Magyarországon egyképen hajótörést szenvedett, mire a császár halálos ágyán megtörve, visszavonta intézkedéseit. Utóda, II. Lipót megerősítette a rendi alkotmányt, az 1790. országgyűlés X. törvénycikkében megigérvén, hogy „Magyarországot saját törvényei szerint, nem pedig más tartományok

mintájára" kellend kormányoznia. A vihar elültével az élet újra visszatért oda, ahonnan II. József mozgalmas évei elriasztották. A rendek teljes lelki nyugalommal tovább élvezték kiváltságaikat és a bécsi központi hivatalok befolyásának nem igen állták útját. Meg voltak nyugodva, hogy országuk belsejében változástól nem kell tartaniok, hisz az új társadalmi idcák előtt jól elzárták a határokat. Pedig ekkor már kitört a francia forradalom, mely az európai fejlődést s benne Magyarország sorsát is új irányokba volt terelendő.

VI.

A modern alkotmányos állam kialakulása.

Nyugateurópa alkotmányos államai a hűbéri rendi államokból fejlődtek ki, nagy szülési fájdalmak: forradalmak és államcsínyek, napoleoni háborúk és szentszövetségek árán. A haladás útjait mindenütt a városi lakosság készítette elő, melynek körében egynemű anyagi és szellemi műveltség uralkodván, ugyanazon eszmék ugyanazt a hatást gyakorolhatták. A városi lakosság ezen egységes szellemi reakcióképességének viszont előhaladt kapitalista pénzgazdaság, a falúsi lakosságnak a városba tódulása és ipari proletariatus kifejlődése voltak a feltételei, melyek az alkotmányos korszakot megelőzően az abszolutisztikus államokban mindenütt előálltak. Eddigi előadásunkból előre is tudjuk, hogy ezen feltételek Magyarországon *nem* alakultak ki. A magyar rendi állam nem ment át XIV. Lajos vagy Nagy Frigyes keserves iskoláján, akik országaikat korlátlan hatalommal átalakították és a modern korszak anyagi műveltségének alapjait megszerezték. Magyarország a 19. század elején közjogi és gazdasági szempontból ugyanaz az ál-

lam volt, mint a 16. században. Mária Terézia úrbéri rendeleteit az 1790. országgyülés becikkelyezte ugyan, s ezzel Magyarországon is megszünt a jobbágynak egyébként is lazán felfogott röghöz kötöttsége, de polgári középosztály és városi proletariatus még sem fejlődött ki. A török uralomnak és a bécsi kereskedelmi politikának eredményeként ipar és kereskedelem parlagon hevertek, a városok sehol sem rendelkeztek élénk élettel, az országban ipari központok sehol sem voltak. Az új fejlődési foknak nyugati tényezői hiányozván, vajjon mely tényezőre várt a haladás ügyének megindítása? A nemesség az európai államok modernizálását köztudomás szerint inkább akadályozta, sem mint elősegítette, a „junkerek" rendesen csak akkor egyeztek bele barátságos arccal előjogaik megszüntetésébe, mikor már egyebet nem tehettek. A rendi államból pedig csak a kiváltságok eltörlése csinálhatott modern alkotmányos államot. Bármily valószinűtlennek látszik is a külső szemlélőnek, Magyarországot mégis csak a kiváltságos osztályok emelték fel a fejlődés következő fokára.

A bécsi műveltség körében élő főnemességre ebben a tekintetben kevésbbé lehetett számítani, de egyelőre a vidéki nemesi tömegektől sem volt várható kezdeményező lépések tétele. A vármegyei urak vidéki birtokaikon kivánságoktól és gondolatoktól mentesen éltek jogaik élvezetének, látókörük megyéjük határain túl ritkán terjedvén. Az európai élet gazdag változatosságáról nem tudtak, abból maguknak semmit nem kivántak, hanem a saját mikrokozmoszukra büszkén sajnálkoztak az idegenen, akinek bizonyára nincs olyan jó dolga, mint nekik ez áldott Magyarországon.

„Extra Hungariam non est vita", — ez a felkiáltás hiven tükröztetí az akkori vidéki nemesség lelkiállapotát.

Magyarország átalakítására az első lökésnek egészen más irányból kellett jönnie, mint a nyugati országokban. Sem a nagybirtok gazdasági politikája, sem az abszolut kormány anyagi rendszabályai vagy pénzgazdasági előfeltételek nem hatottak a magyar lavina megindítására; hatott azonban néhány nagyobbára szegény, anyagiakkal meg nem áldott nemes ember műveltségszomja, akik véletlenül megizlelvén a nyugati műveltség gyümölcseit, felismerték, hogy Magyarország még sem az egész világ, hanem hogy határain kivül új és szebb, az emberi méltóságnak inkább megfelelő élet is lehető. Ez a felfedezés ugyan első pillanatban épen nem látszik fontosnak, hisz csak egy igen természetes, magától értetődő tény megállapítását foglalja magában, de kimondásával egyszerre új mozgalom született meg, új célok és irányok merültek fel, melyekért érdemes volt küzdeni, s melyek megvalósítása esetén az egész rendi állam, nemcsak az állam, de a nemzet is egészében át volt alakulandó. Az államiság és a nemzetiség ebben a korszakban is karöltve jelentkeznek: a modern Magyarország jövőjére semmi sem volt oly döntő befolyással, mint e két tényezőnek egymáshoz való viszonya a nagy krizis idején. A kettő közül az új nemzetiség korábban elkészült, mint az új államiság, a nemzetiség renaissance-a korábban beteljesedett, mint az alkotmány reformja, s így a magyar nemzet a 19. század nagy politikai és gazdasági munkájára már megújhodva indulhatott.

A magyarság műveltségbeli hátramaradását elő-

ször azok a fiatal nemesek ismerték fel, kik Mária Terézia udvarában testőri szolgálatban éltek, de katonai pályájukon is a magyar irodalom és nemzetiség megújítását választották életük céljául. A hazától távol működvén, törekvéseiknek mélyebb hatása nem lehetett. A testőrök gondolatát átvette és évtizedes munkában megvalósította egy szegény felsőtiszai nemesember, aki ezzel a magyarság irodalmi és nemzeti renaissance-ának megindítójává lőn. Ez volt Kazinczy Ferenc, ifjúi éveiben II. József emberi felvilágosodásának lelkes hive, ki később egy forradalmi káténak olvasásáért hatévi várfogságot szenvedett. A francia forradalmi eszmék azonban Kazinczy lelkületére alig gyakoroltak mélyebb benyomást, aminthogy ezek a magyar nemzeti renaissance indítékai kutatásánál nem is jöhetnek számba. Kazinczy első sorban a német irodalmat ismerte, olvasta és csodálta; ennek mintájára óhajtotta, hogy Magyarországon is hasonló előkelő tartalmú, de magyar irodalom jöjjön létre. A magyar nyelv a latinnak politikai uralma miatt fejlődésében hátramaradván, akkori állapotában nem volt képes modern irodalmi tartalom kifejezésére. Kazinczy jól látta ezt és azon nehézségeket, melyek vállalkozása elé tornyosultak. „Készületlen minden, mondá, lexikonunk szűk, szegény grammatikánk habozó, hiányos, stilisztikánk feszes, ügyetlen; s ami mindennél bajosabb, mi magunk, irók és olvasók, készületlenek vagyunk s egészen készületlenek. Nincsenek nyomtatóink, nincsenek könyvárusaink, könyveinket csak az irók olvassák, bennünket gátol minden, semmi nem segél. De ez így volt máshol is, s a dolog máshol is méne." Magyarországon is mennie kell, ez a meggyő-

ződés öntött gyönge testalkatába erőt, hogy életét a szó betű szerinti értelmében az ügynek, a nemzetiség nyelvi és irodalmi megújításának szentelje. Hatalmas tervének első részét a szókincs átalakítása képezte, hogy ezáltal a magyar nyelv a modern fogalmi körök finomságait és árnyalatait pontosan ki tudja fejezni. Izgató és lelkesítő munkája ebben az irányban rendkívüli sikereket ért el. Maga egész könyvtárra menő kötetet írt, bár tulajdonképen nem volt igazi alkotó művész, levelezését emberfeletti fáradsággal az egész országra kiterjesztő és a nemzet művelődésre képes tagjait mind izgatása körébe vonta. Hatásának mélységét csakhamar megmutatta a reakció, melyet ócsárlója ellen a rendi és nemzeti önszeretet indított. A konzervativok egész irodalmi hadjáratot szerveztek ellene, mint aki az ősi nyelvnek megvetője s az Extra Hungariam-nak az idegen kedvéért tagadója. Az irodalmi harcban felismerhetjük a magyar történet egyik alapjelenségét, mely Szent István óta a sorsforduló pontokon ujra meg ujra felmerül, s amely abban formulázható, hogy a magyar fejlődés hátramaradása és elmaradása esetén nyugati kultura beoltásával gyógyítandó. Ezt az elvet alkalmazta Szent István politikai működésében, ezt Kazinczy a nemzeti műveltség dolgában. Az első művek, miket Kazinczy magyar fordításban közölt olvasóközönségével, Klopstock, Gessner, Herder, Weber, Wieland, Lessing, Schiller és Goethe munkái voltak; a magyar közönség hadd vegye át a német tartalmat, hadd formálja azt magyarrá és kebelezze lelkének részévé. Mikor Kazinczynak hosszas kísérletezés után végre sikerült megírnia az első magyar szonetet, követői örömujjongásban törtek ki, mert ezzel

bebizonyítottnak vélték, hogy a magyar nyelv sem rosszabb a többinél, és hogy rejtett mélységeiben a kifejezésmódnak és fejlődésnek ép oly gazdag lehetőségei szunyadoznak, mint a nagy nyugati nyelvekben. Kazinczy működése mindezt teljes mértékben bebizonyította: a magyar nyelv, irodalom és nemzetiség jövőjén immár senkinek sem volt joga kételkednie.

A nemzeti mozgalom azonban bármennyire a műveltség talajából nőtt is ki, a dolog természete szerint előbb-utóbb át kellett csapnia a társadalom és alkotmány tereire. Magyarországon az állami fejlődésnek a magyar nemzet lévén a hordozója, a nemzeti irodalom renaissance-a magában véve is érintkezett a nemzet és állam múltja és jövője kérdéseivel. Kazinczynál a mozgalom még tisztán irodalmi érdekkel látszott bírni, ennélfogva olyanok is tétovázás nélkül hozzácsatlakoztak, kik a fennálló alkotmány hívei, sőt a nemesi előjogok heves védelmezői valának. A mozgalom terjedésével azonban az irodalmi renaissance politikai háttere is előtünt, mire a konzervativek előbb elégedetlenül visszavonultak, majd pedig nyiltan ellenzékbe mentek át. A mai alkotmány csodálata helyébe a régmúlt iránti lelkesedés lépett, Kazinczy után közvetlenül a romantikusok következnek, kiknek fellépése Magyarországon is a világfelfogás és az élet formáinak szenvedélyes átalakítását jelentette. Az első romantikusok, köztük a hatalmas költői lángész, Vörösmarty, még tisztelettel csoportosultak a „szent öreg" köré, aki maga ugyan mindvégig megőrizte fiatalkori ideáljai, Gessner és Matthisson iránti csodálatát, de az újabb irányoknak érdemeit is szivesen elismerte a nemzeti ügy érdekében. Az ő emberöltője folyamán

az irodalmi vitákból hatalmas nemzeti mozgalom keletkezett, melynek vezetését immár a politikának kellett kezébe vennie. Hogy az irodalom is mennyire a nemzeti ügy szerint igazodott, azt abból is észrevehetjük, hogy a magyar romantika, a németnek ifjabb nővére, mégis lényegesen különbözik emettől, mert a vallásos elem, a német romantikának egyik legfontosabb alkatrésze, nincs meg benne olyan mértékben, hogy jellemző lehetne reá. A magyar romantika olyannyira a nemzet múltjából és jelenéből fakadt, hogy az általános emberi és vallásos momentumokat szinte kizárta köréből. A romantikus előadások legkedveltebb hőse Árpád, a nemzet vezére, a magyar állami önállóság megalapítója volt. Amint az ő hatalmas alakja, Vörösmarty művészetével és fényes dikciójával felékesítve megjelent a félig halott rendi állam korlátolt viszonyai közt, egyszerre mindenki előtt megvilágosodott, hogy a magyarságnak egész más ideáljai is vannak, mint az eddig egyetlennek tartott rendi állam. Az a férfiú, aki a reformgondolatoknak társadalmi és politikai átültetésére hivatást nyert, jellemző módon az irodalmi mozgalomhoz kötötte működését. Az 1825. évi rendi országgyűlésen gróf Széchenyi István, akkor egyszerű huszárkapitány, egész évi jövedelmét ajánlá fel egy nemzeti irodalmi társaság alapítására. Az intézet csakugyan létrejött a kormány részvétele nélkül a nemzeti adományokból, mert a huszártiszt már akkor is a tett embere volt; később a „legnagyobb magyar" lőn belőle.

A magyar nemzeti államiság történetében Széchenyi alakjával egyedül Szent Istváné mérkőzhetik. Széchenyi telivér arisztokrata, a mágnási rend igazi

szülötte lévén, nyugateurópai műveltségben nőtt fel, de belsejében szinte kizárólag a nemzeti politika iránt volt fogékony, melynek behatásaira a lehető legmagasabb mértékben reagált. Gazdag lelki világának minden sarkát és rejtekét át meg átfonták ezen nemzeti politikai elemek, a magyar nemzet sorsa az ő lelkének állandó és kizárólagos élményét képezte annyira, mint senki másét sem azelőtt, sem azóta. A Nyugatnak, főként Francia- és Angolországnak műveltségét Kazinczynál alaposabban ismervén és többre becsülvén, a magyar rendi állam állapotát teljességgel vigasztalannak látta. Erre vonatkozó megfigyeléseit és tapasztalatait benne rendkívül fogékony és ingerlékeny szellem dolgozta fel: Széchenyi gondolatai hatalmas belső tusakodásban születtek meg és szakadozott, váratlan ugrásokkal, erkölcsi páthosszal és gyilkos iróniával telt beszédmodorban és stilusban jutottak kifejezésre. Ily szerkezetű lelkület igazán nem politikusnak való a szó közönséges, olyan értelemben, mint aki működését a viszonyokhoz kénytelen alkalmazni. Ilyen értelemben Széchenyi nem is volt politikus, hanem több annál: egy egész nemzet erkölcsi energiájának, önfegyelmének és lelkiismeretének megtestesülése. A magyar nemzetiség és államiság történetében az ő neve körülbelül olyan jelenséggel egyértelmű, mint Stein báróé a német viszonyok közt.

Széchenyi működésének kezdetén az Akadémia alapítása szimbólikus tényt jelentett: a nemzeti mozgalomnak irodalmi középpontot szerzett vele, s így további politikai működését a meglevő viszonyok, az irodalmi renaissance talajából vezette ki. Fellépésekor megesküdött, hogy nemzetét új életre ébreszti: a próba

megér egy emberéletet, írta barátjának, Wesselényi Miklósnak. Ez időtől kezdve eszméi szolgálatában megszakítatlan társadalmi és irodalmi működést fejtett ki. Egész sor könyvet írt magyar nyelven, melyet különösen eleinte nem is bírt tökéletesen, programmját bennük nem művészi formában, de közérthetően és meggyőző beszédességgel tárta fel. Nemzetének keserű igazságokat mondott, hogy felzavarja lelki nyugalmából és önelégedettségében kételyeket ébreszszen. A nemzeti hibák megjelölésére új, eddig hallatlan kifejezéseket talált ki: a „magyar constitutio hiányairól" merészelt beszélni, a „nemesség megnemesítését" tűzte ki céljául és azoknak „szaporítását, kik polgári erényekkel ékeskednek". A „hideg ész követelményei" szerint szándékozott eljárni és kerülgetés nélkül kijelenté, hogy „szelid és convulsio nélküli reformatióra" van szükség. Első könyvében írta: „Valóban nem gondolhatni át belső megilletődés nélkül más nemzetek reformatióinak philosophiáját" és „ki a külföld mai állapotját s némely vidéknek mostoha fekvése mellett mégis bámulatra méltó virágzását ismeri, s aztán hazánk szomorú állását tekinti, s hogy mindenekben századi távolságokban kullog más nemzetek után ezen föld, mely kimeríthetlen szendergő kincseket rejt ölében — akkor valóban a legéletrevalóbb is elszomorodik, a legerősb is elgyengül..." Ezeken az állapotokon csak a gyökeres reform segíthet, ehhez pedig elengedhetetlenül első lépés a hiányok kérlelhetetlen és kíméletlen feltárása.

Széchenyi nem elégedett meg a társadalmi, gazdasági és közjogi intézmények megjavításával, hanem a bajt gyökerénél kereste fel és nemzetének egész alka-

tát vette átalakító munkába. Nagyságának ez adja meg igazi mértékét. Az irodalmi mozgalom által megkezdett nemzeti renaissance-t ő hajtotta végre, ez az ő életének legnagyobb eredménye, míg a társadalmi, politikai és gazdasági reformok keresztülvitelére, a gyakorlati részletekre már nem maradván elég ideje, ezeket át kellett engednie részint a radikális pártnak, részint a katasztrófa után az abszolutistáknak. Népétől szigorú önismeretet és kemény önfegyelmezést várt, tükröt tartott elébe, melyben hibáit felismerje. Magyarország sem nem Eldorado, sem nem Utopia és „azt mondani, „Extra Hungariam non est vita", hiábavaló s kacagást vagy szánakozást okozó beszéd". A valóságban Magyarország hiába gazdag természeti kincsekben, mégis elmaradt ország, lakossága korlátoltan, szűk körben gondolkodik, műveletlen és megkötött életmódot folytat, az államot viszont a rendiség kötelékei tartják megláncolva. Széchenyi még a nemzeti hiúság megsértésétől sem riadt vissza. A nemzet hibái sorában irígységet és boszúállást, a lovagiasság hamis felfogását emlegette és ostorozta. A nemzeti szellem nem hagyható magára, mondá, művelésén tudatos munkával kell dolgozni, mert soha sem annyira magas fejlődésben, hogy ne kellene tovább is ápolni. „És ugyan mi az a nemzeti szellem, az a sajátság? az már készen jön a világra, mint valamely állat? egyszerre sül, mint a zsemlye? vagy pedig már érett korban kezd tüstént lehelni s élni, mint Pygmalion márványa? Avagy csak lassan ered, halkkal nő, növekedik s fejlődik ki?"

Ha egy modern kutatóval a nemzetiséget a népiség legmagasabb potentiájának tartjuk, a „legfinomabb és legbonyolultabb képződménynek, melyet csak a

történelmi fejlődés létre tud hozni, amely egyúttal a tényleg fennálló egységből tudatos, aktiv és alkotó akaratot" hoz létre, akkor ezen álláspontról teljességgel felfoghatjuk Széchenyinek a magyar nemzeti fejlődésre való jelentőségét. Az önelégült, terméketlen rendiség **korszakában** ő volt az egyetlen, akiben aktiv és tudatos **alkotó** akarat lakozott, s aki ezt az akaratot a merev rendi formák megváltoztatására, a hátramaradt népiség kiművelésére használta fel, hogy a hátramaradt magyarságból a nyugati nagy népekkel egyenlő rangú művelt nemzetiség legyen alakítható. Átható pillantással felkutatta mindazon finom kis gyökérszálakat, melyek a nemzetből az egyénekbe vezetnek, s melyek összesége a nemzetiség fogalmának tulajdonképen tartalmat ad. Szerinte a nemzetiség mélyebben tekintve nem egyéb, mint „az emberi lény minden ereibe s lelke legbelsőbb rejtekibe szőtt természeti tulajdon, melyet az önbecs megsemmisedése nélkül szinte oly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a szív kiszakíttatása után világunkon többé élni nem lehet". Hogy pedig ezen az egyesek lelkében élő természeti tulajdonnak tevékenynek kell lennie, hogy működésének terv szerint és öntudatosan és alkotó akarattal kell lefolynia, mert az egyesek ilyetén működésének szülötte maga a nemzet: ezt magyar földön egyesegyedül Széchenyi ismerte fel, ő gondolta át és ő próbálta tetté valósítani. A modern nemzetnek ő az igazi megalapítója, mert egyedül ő szakadt el tudatosan a régitől és minden reményét a jövendő munkájába helyezte. „A múlt elesett hatalmunkból, a jövendőnek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló

reminiscentiákkal, — sokan azt gondolják: Magyarország — volt; én azt szeretem hinni — lesz!"

A rendelkezésére álló eszközök a rendi viszonyok kötöttsége miatt meglehetősen korlátoltak voltak. Politikai ujságírásról a cenzura uralma alatt szó sem lehetett, Széchenyi tehát könyveket írt és társadalmi úton, országgyűléseken, megyei összejöveteleken, baráti körben iparkodott eszméinek híveket szerezni. Izgatásának legközelebbi céljai a korlátolt viszonyok közt szükségképen kicsinyeseknek tüntek fel azon lelki mélységhez képest, melyből az átalakítás művét megkezdte. A Nemzeti Kaszinó alapítása, bécsi és magyarországi lóversenyek rendezése angol mintára, a Duna és Tisza szabályozásának terve, gőzhajózás, mindezt első sorban nevelő célból hozta javaslatba. Különösen nagy lelkesedéssel izgatott az állandó Dunahíd, a mai budapesti Lánchíd építése mellett, mert ez lett volna az első híd, melyen a nemeseknek is hídpénzt kell fizetniök, aminek a régi rendi alkotmányt illetőleg elvi jelentősége volt. Honfitársaival mindezekben mint elkényeztetett kis fiúkkal bánt: bár megmondta nekik az igazat, de az egész perspektiva feltárásával mégsem akarta kedvüket metszeni, hanem inkább kisebb feladatokon, könnyebb problémákon szoktatta őket a nagy munkához. Programmjában ott szerepelt az adómentesség megszüntetése, a földbirtok felszabadítása az ősiség eltörlése által, modern váltójog, új kereskedelmi és közlekedési viszonyok alakítása, a magyar törvénykönyvnek átvizsgálása és megtisztítása, mert „a 11. és 14. század törvényei elégtelenek és hibásak voltak a 17. század szükségeire, s így a 17. századiak elégtelenek s hibásak a 19. századéira", s így feltétle-

nül szükséges az *egész* alkotmányt átalakítani s a jogokat az egész lakosságra kiterjeszteni. Széchenyi meleg szívvel szólalt fel a jobbágyok, azon kilenc milliónyi lakosság érdekében, mely az adó egész súlyát hordozta vállain és a nemesi felkelés megszünése óta a hont is egyedül, magára hagyva védelmezte. „Kilenc millióról forog kérdés, mondá, ki hű jobbágy, s mily hű! jó katona, s mily jó! szóval ki minden teher türelmes viselője, s melynek oly nagy része a magyarság utolsó záloga, reménye, fentartója. Honunk minden lakosinak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet terjesztend; a kilenc milliónak ezentúl is ebből kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre. Ez lelkiismereti vallomásom."

A reformeszmék megvalósításánál Széchenyi első sorban a kiváltságos osztályok közreműködésére számított. „Sorsunk legédesebb oldala pedig az, hogy mindent, amit hazánk előmenetelére tenni akarunk, *önkényesen* teszünk. S ezt hivom részemről legszebb privilegiumunknak." Az alkotmány átalakítását maguknak a kiváltságoltaknak kell kezükbe venniök, akik adó- és katonamentességet élveznek, s kiknek kiváltságos állásán fordul meg az egész kérdés. Széchenyi ezt is világosan megmondta: „S ime nyiltan azon vallást teszem: hogy hazánk előmenetele s magasabb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetősb birtokosok vagyunk." Az átalakításnál a kormány együttműködését is elvárja, királyhű érzülettel előre is kizárja a lehetőséget, hogy az alkotmány a királyság akarata ellenére revideáltassék. Ha minden az ő tervei szerint mehetett volna, Magyarország saját erejéből, rázkódtatások nélkül megújhodott volna nehány évtized leforgása alatt.

Széchenyi fellépése a magyar rendiség konzervativ világában óriási feltünést és nagy hatást keltett. Ismeretlen fogalmak merültek fel, soha nem sejtett összefüggések, egészen új felfogása a meglévőnek, melyről mindenki azt hitte, hogy csak egyféleképen, úgy, ahogyan eddig, értelmezhető; mindez a rendiség tetszhalott nyugalmát teljesen megzavarta. Az ősi alkotmány hívei bátran védekeztek, Széchenyit újítónak, rendháborítónak, a nemzet megrontójának szidalmazták, de az ő fáradhatatlan társadalmi és irodalmi izgatásának mégis sikerült elvei számára a birtokos nemesség műveltebb rétegeiben számos hívet és követőt szereznie. A Kazinczytól életre hitt irodalmi mozgalom örömujjongva fogadta Széchenyit, aki a romantikus-nemzeti irány élére állva, politikai és társadalmi reformeszméit szinte két évtizeden zavartalanul és versenytárs nélkül terjeszthette nemzete körében.

Ilyen viszonyok között nemcsak a nemzetre és királyságra, de az osztrák császárságra is végzetes hatással lőn az, hogy az új mozgalom és a kormány nem tudtak egymással megegyezni. Széchenyi programmja általában és részleteiben, főként alapvető pontjaiban semmi olyant nem foglalt magában, amit a kormány a Habsburg-monarchia szempontjából is el nem fogadhatott volna. Követeléseinek nem egy részlete, így a nemesi adómentesség megszüntetése, a gazdasági és hadi terhek igazságosabb megosztása, a nemesi birtokformák modernizálása, a parasztok jogainak birtokra és szabad munkára kiterjesztése, mindez Mária Terézia és József korában a bécsi kormánynak hivatalos programmját alkotta. Széchenyi a 18. század abszolu-

tisztikus kormányaitól egyetlenegy fontos kérdésben tért el, ez volt a nemzeti kérdés; de ezt is, a magyar nemzetiség kifejlesztését, a király közreműködésével akarta megoldani, s így ezen egyetlen ellentét is jóakarattal könnyen megszüntethető lett volna.

A Széchenyi-féle reformmozgalomnak úgy lényege, mint formája kezdettől fogva arisztokratikus és loyalisan királyhű lévén, ha tehát a kormánnyal való együttműködés mégis meghiusult, ezért a felelősség nem őt, hanem az akkori kormányt terheli. Bécsben ekkor tényleg egészen más kormányelvek uralkodtak, mint a 18. században. Bennünket itt a március előtti kormányrendszer csak annyiban érdekel, minő állást foglalt el ez a magyar reformtörekvésekkel szemben. A patriarchalis abszolutizmus jellemzése közben már megismertük azon modus vivendit, mely úgy a magyar rendiséget, mint a kormányt kielégítve, az ügyeknek nyugodt, zavartalan lefolyást biztosított: forma szerint, a magyar törvénykönyv betűjének megfelelően független rendi alkotmány, valóságban pedig szinte gyarmati függés, kereskedelmi-politikai alárendeltség és az államélet legfontosabb terein: had- és külügy és gazdaság terén az önrendelkezésnek ha nem is jogszerinti, de tényleges korlátozása.

Ez a kétértelmű rendszer azóta, hogy a rendek végkép visszautasították az alkotmányreform gondolatát, állandóan érvényben volt és a kormányzat tulajdonképen rajta mint alapkövön nyugodott. Közben a napoleoni háborúk, különösen 1809 a nemesi előjogok létjogosultságát külsőleg is megsemmisítették: a nemesi felkelés tanulatlan és rosszul felfegyverzett tömegeivel szomorú nevezetességhez ju-

tott és immár végkép kiderült, hogy a kiváltságok egyetlen alapja, a nemesi hadkötelezettség nem illik be a világ új rendjébe. Vele egyidejűleg roppant össze a szent római birodalom is. Ferenc császár 1804-ben örököstartományaiból új államot alakított, az osztrák császárságot és 1806-ban letette a tartalmatlanná vált német-római császári méltóságot. Az ezen alkalomból a magyar hatóságokhoz intézett pátensek világosan biztosították az országot, hogy az új császárság semmiben nem érinti a magyar királyság szuverenitását, ami azonban kifelé épen nem lőn hangsúlyozva, sőt ellenkezőleg: a most már osztrák császárinak nevezett bécsi hatóságok továbbra is kezükben tartották a Magyarországgal közös ügyek vezetését s ezzel feltétlenül azt a látszatot keltették, mintha Magyarország, Erdély és a határőrvidék is az új osztrák császárság alkotó részei volnának. A bécsi kormánykörök felfogása csakugyan az volt, hogy az 1804. évben új szuverenitás született meg, az osztrák császári szuverenitás és hogy ennek a magyar királyi szuverenitás tényleg alárendeltetett. Mindennek a rendi alkotmány fennállása, az 1790. évi X. törvénycikk s ennek újabb megerősítése nyiltan ellene mondottak ugyan, de a bécsi felfogáson ez nem változtatott. Amikor pedig az országgyűlés a hadi kiadások fedezésére tett pénzügyi rendszabályokat nem volt hajlandó elfogadni, ezeket a kormány rendeleti úton, a vármegyék tiltakozásával nem törődve, léptette érvénybe, sőt országgyűlés beleegyezése nélkül adót szedett és katonát sorozott, a vármegyéket pedig királyi biztosokkal kényszerítette hallgatásra. Mindez békés időben történt, anélkül, hogy különösebb

zavarok keletkeztek volna, mivel a nép széles rétegei nem mozdították kezüket olyan alkotmány védelmére, mely létjogosultsággal immár csak papiroson bírt.

A bécsi hatóságoknak tehát elég okuk volt a magyar rendi alkotmány iránt hálával viseltetniök, amely zavaroktól és izgatottságtól mentes kormányzást és nyugodt egyforma napokat szerzett nékik. Demokrata mozgalmaktól és forradalmaktól nem kellett tartaniok Magyarországon, ha a rendi kiváltságokat épségben megőrzik és az alkotmányt formálisan fentartják. Ez a felfogás Ferenc császárnak egész magyar uralkodásán végigvonúl, s egyúttal az úgynevezett Metternich-féle kormányzati rendszernek is gerincét képezi. Metternich annyiban kiemelkedett a bécsi kormányférfiak köréből, hogy fiatalabb korában a magyar viszonyokat komolyan mérlegelte és igen sok kérdésben a hagyományos bécsi konzervativ álláspontól eltérő nézetekhez jutott. A magyar rendek 1811-ben a kormány pénzügyi programmját visszavetették, mire a korona egyes tanácsadói a magyar alkotmány megdöntésével akartak felelni, de Metternich határozott fellépésén megtörött javaslatuk. Metternich a rendi alkotmány fentartása, de egyúttal reformja mellett nyilatkozott. „Magyarország civilizációjának lehetőségét" nagy munkának nevezte, mely „alkalmas időben, hideg meggondolás után elfogulatlan nyugalommal" volna végrehajtandó. Civilizáció alatt nem annyira az elavúlt rendi alkotmány modernizálását értette, mint az általános műveltség emelését. A Széchenyivel való együttműködés tehát épenséggel nem látszott kizárt dolognak. A herceg azonban első sorban

diplomata volt, s mint ilyen a belügyi kérdésekben alkotó szellemmel nem rendelkezett. Ez az egyik oka annak, hogy reformeszméit Magyarországra nézve nem valósította meg, a másik pedig az a körülmény, hogy Ferenc császárra épen nem rendelkezett olyan döntő befolyással, ahogyan ezt a 19. század polgári-liberális történetírása olyan szívesen szeretné feltüntetni. Ferenc császár életének egész irányára a francia forradalom gyakorolt elhatározó hatást: soha nem tudta elfelejteni azon szerencsétlenséget és csapásokat, melyek a forradalom nyomán országaira nehezedtek, s ezekre emlékezve, minden haladás és minden reformmű ellenségévé lett. A magyar alkotmány azonban évezredes időnek terméke volt, konzervatív képződmény, melyet tehát szerinte is fenn kellett tartani és a forradalmi idők befolyásától függetleníteni. Ez pedig annál kevésbbé eshetett nehezére, mert a közös ügyeknek a 18. században kifejlődött kétértelmű kezelése ekkor is a kormányzati eszközök közé tartozott. Egy alkalommal Metternich Napoleonnal beszélgetvén, ez utóbbi azt tanácsolta neki, hogy Magyarországot meg kell reformálni, mert „Magyarország reformja nélkül soha sem fogtok igazán megerősödni" mire Metternich Ferenc császárra hivatkozott, mint aki ilyen mélyreható szabályozást az eszközök és módok körültekintő mérlegelése nélkül soha sem fog elhatározni. A kormányzás pedig a meglévő viszonyok közt is aránylag nyugodtan folyt, s ezért a kilátásba helyezett mérlegelés Ferencnek egész uralkodása alatt mindvégig elmaradt: a kormánykörök nem vették komolyan szemügyre a reform lehetőségeit.

Annál komolyabban vette Széchenyi a dolgot.

Mindjárt működése kezdetén megkisérelte Metternich érdeklődését felkelteni. Mint maga is főnemes szabadon és őszintén beszélhetett a kancellárral, kinek feljegyzései szerint Széchenyi szóbelileg közölte vele, mennyi gondot okoz neki már évek óta a magyar mágnások felületessége és langyos volta; a fiatal főurakban semmi erdeklődés nem látható, s ezért ő feladatává tette, hogy ez ifjúságba életet öntsön és a jó útra vezesse, mert vezetés nélkül cél hiányában tévelyeg; a vezetőnek állása pedig szerinte igen nehéz és sok minden feltételhez van kötve, első sorban az *igazi* jót kell céljának tartania és mint hű alattvalónak a *patrióta* hirét keli magának megszereznie. Ez az egész terminologia meglehetősen távol állott Metternich rendes gondolatkörétől, de Széchenyi szavaiból rögtön látjuk, hogy ő élete művének erkölcsi alapjait minden tekintet nélkül feltárta Metternich előtt. Nézete szerint a nemzet született vezéreit a valódi jóra külön nevelni kell, a valódi jó pedig a király és haza iránti kötelességek teljesítésében áll, s egyúttal kiindulópontja a „szelid és convulsió nélküli reformatiónak". Széchenyi személyében egy egész nemzetnek erkölcsi komolysága és megújhodási akarata lépett Metternich elé és szivesen meghitta a kormányt a nagy munkában való részvételre. „Teljes három órai beszélgetés után mélyen megindulva és igen levert hangulatban távozott tőlem" — irja Metternich, aki feleletében figyelmeztette az ifjú főnemest, hogy vesztébe rohan, ha ilyen és hasonló céljaihoz ragaszkodik: mindez hiábavaló és haszontalan dolog, a fő az, hogy az eddigi kurzus ezután is erélyesen megtartassék. „Eddig is ment a dolog, s azután is fog menni, ha a kormány erélyes lesz és bátran kimondja

az igazat. Az igazság már egyéb dolgokat is legyőzött, mint a pozsonyi követek mámoros támolyát." Európa legelső diplomatája ezen szavaknál élete legnagyobb győzelmére, Napoleon tönkretételére gondolt és nem vette észre az erőket, melyek most Széchenyiben megtestesülve, élete művét porba valának döntendők. Széchenyi írásban előterjesztett programmjára hasonlóképen tagadó választ nyert a kancellártól, aki a rendi alkotmány változatlan fentartását egyenesen kormányköteleségnek jelenté ki. „A magyar alkotmánynak fentartása az állam szolgáinak minden tekintetben szigorú kötelessége, s egyúttal úgy a jognak, mint az okosságnak határozott követelménye és én egész politikai múltamat megsemmisíteném, ha csak egy pillanatra is megnyitnám fülemet az ellenkező vélemény szavának." Metternich nézete szerint az alkotmányt nem az uralkodótól és a kormánytól kellene félteni, hanem a „kor jelenségeitől", amik alatt ő tulajdonképen a Széchenyitől képviselt nemzeti erőket értette.

Metternich elutasító állásfoglalása rendkívül mély hatással volt a további fejleményekre. A nemzet most már törekvései számára nem várhatott a kormánytól támogatást, sőt el kellett készülnie a kormány támadására. A reformmozgalom ily módon ellenzéki szerepre szorult, s az 1711 óta kormány és nemzet közt nagynehezen helyreállt megegyezés ismét megzavartatott, sőt az események során tökéletesen megsemmisült. Pedig a magyar mozgalmat ép oly kevéssé lehetett erőszakos eszközökkel és diplomáciai mesterséggel elfojtani, mint nem lehetett a vele egyidőben fellángolt német és olasz egységi és kulturális törekvéseket sem. Már fönnebb alkalmunk volt azon különleges magyar

alapokat megismerni, melyekből most a magyar mozgalom forrása felbuzogott: egyrészt a nyelvi és irodalmi renaissance volt ez, másrészt a magyarság erkölcsi erői, melyek már ezer év óta hordozták vállaikon a magyar államot és most Széchenyi személyében valósággal megtestesültek. Ezek az alapok teljesen és kizárólag a magyar fejlődés termékei lévén, a mozgalomnak speciális magyar jelleget kölcsönöztek, úgy, hogy ez úgy a német, mint az olasz mozgalomtól élesen megkülönböztethető. Az olasz államegységre törekvő mozgalom régi római emlékekből és modern francia demokrata eszmékből táplálkozott, a német pedig az államtalan világpolgári fogalmaktól megszabadulva, 1814 óta a nemzeti élet minden terén gyüjtötte erőit a Bismarck-féle korszak előkészítésére. De származásra bármennyire különbözött is a magyar mozgalom német és olasz testvéreitől, most, hogy a kormány ellenzéki sorsra kárhoztatta, velük hasonló utakon kényszerült járni, mert mindahárom mozgalomra ugyanazon kormány nehezedett az abszolutista állam egész rendőri nyomásával. Széchenyi terveinek, a kiváltságos osztályek műveltjeitől munkába véve, csak akkor lehetett kilátásuk a megvalósulásra, ha kezdeményezőjük a kormány támogatására valóban számíthatott. Célja lassú és zavartalan átalakulás volt, melyben az alsóbb néposztályok akarattalan és befolyástalan tényezőkként szerepeltek, s a fejlődés folyamán szabadság, műveltség és jólét birtokába valának jutandók, de olyan terv értelmében, melyre nekik semmiféle beleszólás nem engedtetett. Az átalakulás a rendek munkája lett volna, hogy tehát zavar nélkül végbemehessen, ahhoz a rendi tényezők összességének,

tehát a királyságnak közreműködése is szükséges volt. Emellett még számbaveendő, hogy Széchenyi programmjának megvalósítása sokkal hosszabb időt igényelt, semhogy ez a március előtti, viharokkal telített politikai légkörben a kormányhatalom támogatása nélkül képzelhető volt: csak a kormány tényleg látható és tapasztalható jóakarata biztosíthatta évtizedeken át az izgató és váratlan fordulatoktól ment békés fejlődést, melyre szükség volt, hogy egy egész állam nemzetiségének gyökereitől kezdve bonyodalmak nélkül szervesen átalakuljon. A reformnak eleinte türelmetlen támogatói előreláthatólag ki voltak válandók, hogy radikálisabb ellenzék szerepében úgy a kormányt, mint Széchenyit gyorsabb haladásra ösztökéljék. Széchenyi a kormány támogatásától megfosztva, pozitiv terveiben anyag és eszközök nélkül magára hagyatva, csakugyan nem tudta a vezetést megtartani és csakhamar látnia kellett, hogy reformterveit a radikálisok követeléseikkel túlszárnyalják.

Az események körülbelül 1840 óta ilyen irányban igen gyorsan tolultak egymásra. Jellegüket a nemzeti mozgalom ellenzéki volta adja meg. A régi konzervativok, Széchenyi fellépésekor a rendi alkotmány védelmezői, szinte nyom nélkül eltüntek, a régi alkotmányt most már a kormányon kívül alig akarta valaki változatlanul fentartani. A kormánynak időnként és vidékenként a kisnemesség müveletlen, szegény rétegei álltak rendelkezésére. A mozgalom ellenzéki jellege folytán mindinkább áthasonult a nagy nyugati ellenzéki mozgalmakhoz, s azok fegyvertárából átvette a liberális és demokrata eszméket. Az eredetileg arisztokrata származású reformművet így

maga Metternich változtatta át visszautasításával demokrata-liberálissá. Ez új eszméket Széchenyi környezetének legtehetségesebb tagjai vették át, kik elhagyván eddigi vezérüket, a kormány ellenzékének radikálisabb árnyalataihoz csatlakoztak. Az akkori francia demokrácia ideálja, a parlamentáris képviseleti forma és a miniszteri felelősség követelménye is csakhamar megjelent magyar földön, első képviselője a fiatal báró Eötvös József volt, A falu jegyzőjének, a rendiségtől oly sokra tartott vármegyei rendszer e tragikus szatirájának szerzője. Arról azonban immár szó sem volt, hogy a Bécsben székelő hatóságok, az államtanács vagy az udvari haditanács legyenek az országgyűlésnek felelősek, — végkép elmulván azok az idők, mikor a rendek a bécsi központi hatóságokra befolyást akartak gyakorolni. A nemzeti mozgalom folyamán mindenki előtt magától értetődő ténnyé vált, hogy az új állam kormányának épen úgy az ország határain *belül* kell székelnie, mint az 1526 előtti egységes nemzetállam idején. A rendi ellenzék vezérétől, Deák Ferenctől az egész ellenzék egyesítése céljából megszövegezett programmpontok is a magyar állam tökéletes szuverenitása alapján készültek el, általában pedig a nyugati liberális-demokrata elveket foglalták magukban.

A bécsi kormány és a magyar ellenzék harca egészben véve a német és olasz mozgalomhoz hasonlóan folyt le. A kormány mindahárom országban ugyanazon eszközökkel próbálta a lángot elfojtani: felségárulási pörök és várfogságra ítélések, rendőri felügyelet és cenzura a politikai lapoktól kezdve egész a szini előadásokig és a tudós társulatok

munkásságáig, mindez Magyarországon is működésbe hozatott. Ilyen körülmények közt Széchenyinek és a nemzettől patriarchaként tisztelt József főherceg nádornak közbenjárása eleve is sikertelenségre volt kárhoztatva. Metternich következetesen ragaszkodott az eddigi rendszerhez, bár nem kerülhette ki figyelmét a demokrata mozgalom folytonos erőgyarapodása, melynek hatásos eszközeként nemsokára megjelent a küzdőtéren a politikai hirlapirodalom is. Az első nyugati minta szerint dolgozó lapszerkesztő, ki olvasóközönségének szivét és akaratát egyaránt hatalmába tudta keríteni, Kossuth Lajos volt, egyúttal a magyar liberális korszaknak legragyogóbb szónoka.

A döntésnek ezen éveiben több olyan különös jelenséget figyelhetünk meg, melyek az állam és nemzet jövendőjére egyaránt mély hatást gyakoroltak. Legfontosabb közöttük a rendi nemzetnek a magyarság minden rétegét magában foglaló képződménynyé bővülése. Az új alakulat a 18. század eredményein épült fel, amikor is a korábbi kuruc és labanc, erdélyi protestáns és katholikus habsburgi ellentét helyén általános, Keletet és Nyugatot egybekapcsoló rendi érzület fejlődött ki. Széchenyi tervezgetéseiben már az egész országban egyformán kiterjedt és hasonló lelki alkatú néposztályra támaszkodhatott: a vagyonos nemesekre, kik közép és nagy kiterjedésű földek birtokában kedvező anyagi viszonyok közt élvén, kultúrhatások iránt is fogékonyabbak voltak. Nékik a reformmunka nem volt kenyérkereset, vállalkoztak rá és dolgoztak rajta, mert Széchenyi jó példával járt előttük és saját műveltségi szükségleteik is ezt tanácsolták nekik. Nem szabad itt elfelejtenünk, hogy az

egész mozgalomnak irodalmi, tehát kulturális volt az eredete, s nemzeti a színezete. Ez a nemzeti irány hozta magával, hogy a mozgalomnak előbb vagy utóbb kivétel nélkül mindenkit meg kellett hódítania, aki magyarul beszélt, vallás és rangbeli különbség nélkül. A rendi nemzet kibővülésére bizonyára nagy hatással volt az új eszmék demokrata tartalma is, hogy azonban az egész átalakulás békés úton végbemehetett, az a mozgalom kulturális eredetének köszönhető. A középkori alakulatokkal leszámolás Európa majd minden államában gazdasági és társadalmi szirteket hozott felszínre, melyeket az államhajók forradalmak veszedelme nélkül alig tudtak többé körülevezni: e pár évtized alatt a nagy párisi forradalmak mellett egy csomó kis olasz és német felkeléssel is találkozunk, a magyar fejlődés azonban ilyetén mozgalmaktól mindvégig mentes maradt. A magyar paraszt Mária Terézia urbéri szabályozása óta rendezett viszonyokat élvezett, s gazdasági biztosságában fogékonyabb volt a kiváltságos osztályokból eredő nemzeti hatásra, mivel földesurától kenyérirígység és gyűlölet nem választotta el. A rendi nemzet tehát forradalmi zavarok nélkül alakult át modern nemzetté s ezt a tényt a bécsi államférfiak nem egykönnyen tudták megérteni. Maga Metternich is folyton parasztlázadástól tartott: „Ha pedig Magyarországon forradalomra kerül a sor, az alsóbb néposztályok fellázadnak a vagyonosok ellen és a vér patakokban fog folyni." Példáért nem is kellett messze fáradnia: ott voltak szemei előtt az északnémet parasztlázadások és a véres lengyel osztályharcok. Magyarország mindamellett baj nélkül átélte a kritikus korszakot: a modern liberális lelkületű

felső osztályok és a még középkori gazdasági formákban élő parasztság ahelyett, hogy egymás ellen fordultak volna, egységes nemzeti tömeggé egyesültek. Ezen egybeolvadásnál igen hatásos szerep jutott a köznemesség alsóbb osztályának, melynek tagjai egész faluközségeket alkotva, paraszti sorban éltek, emellett azonban a nemesi jogokat élvezték; az ifjabb nemzedék közülök nagyrészt már az értelmiség köreibe emelkedvén fel, különösen nagy sikerrel működhetett közre a gazdagabb nemesség és a jobbágyság szellemi egyesítésén.

De minél több sikert ért el a nemesi középosztály a nemzetiség terjesztésében, annál kevésbbé tarthatta meg a vezetést, melyet mindinkább meg kellett osztania a felébresztett néposztályokkal. A mozgalom egyes területein a vezetés csakhamar a nem nemesek kezébe került, kik rendi felfogástól mentes nézeteiket a kiváltságos osztályok körében is sikerrel terjesztették. Leggyorsabban rohant az *irodalmi* fejlődés sodra: alig mult húsz éve, hogy Kazinczy követői a nemzeti ujjászületés mellett még egyúttal a kiváltságos osztályok uralmáért is lelkesedtek, s már megjelentek a klaszszikusok, Petőfi és Arany, mindkettő alsó osztályok szülötte és a modern, rendiségtől megszabadult nemzetnek emberileg is, művészileg is legértékesebb képviselője. Kilencszáz évvel ezelőtt még a nemzetnek minden politikai és kulturális értéke egyetlenegy emberben, az uralkodó személyében összpontosult, míg most Arany az ő nemzetét Toldiban, a tiszai vidék magyar parasztjának költői alakjában testesíti meg. Ebből a szempontból a negyvenes években a magyar fejlődés valóban elérte legmagasabb pontját: ha a magyar-

nak is állami keretek nélkül kellett volna életét élnie, mint pl. a provençal népnek, úgy ez a kor az idők telje volna rá nézve, melyen túl emelkedés és haladás nem képzelhető. A modern nemzet megalakulása befejeződött, de hátra volt még a nagy probléma, a rendi házat az új lakó számára lakályossá tenni, másrészt pedig az új állam viszonyát a központi közösséghez végkép megrendezni.

Ezen politikai kérdések az akkori nemzedéket élénken foglalkoztatták. A Széchenyi mellett nagyranőtt vezető politikusokat nem elégítette ki Széchenyi tartózkodó állásfoglalása, melylyel az alkotmányos kérdések megoldását mindegyre halasztani törekedett. A magyar problémák megoldására az új vezetők a francia parlamentárizmus liberális-demokrata eszméit vették át, s a negyvenes években Magyarország csakugyan belejut a nagy nyugati liberális folyamatba, melynek sodra a középeurópai országokat is gyorsan ragadta a kibontakozás felé. Németországban és Itáliában egyképen forrott minden és az ellenerők nyomása nem kisebbedvén, csak forradalmi kitörés oldhatta meg a problemát. Az idők lázas rohanását csak Széchenyi vette észre: éber álmaiban és álomszerű jóslásaiban előre látta a katasztrófát, vért és vért mindenütt, szemei előtt a forradalom árnyai emelkedtek fel, hogy élete munkáját, az új magyar nemzetet megsemmisítsék. Minden erejét megfeszíté, hogy a haladás rohanó menetét lassúbbá szorítsa: ő, az újítás atyja, nyiltan útjába állott a továbbhaladásnak, megtámadta az ő pártjából kiágazott liberális demokráciát, melynek tagjai, vidéki nemesek és ügyvédek, országgyűléseken és megyei tárgyalásokon a francia parlamentárizmus

módszereivel harcoltak. Az új küzdelemben Széchenyi a régi álláspont, egy gyorsan elmúlt korszak képviselője volt, sorsa ehhez képest a legyőzetés: az új nemzedék vezérévé Kossuth lőn, a liberális ellenzék legnagyobb tehetsége, akinek megadatott, hogy Magyarországot a nyugati alkotmányfejlődés utolsó fázisán is keresztülvezesse, melyben a parlamentáris testületekké összpontosult nemzeti erők feltartózhatlan lendülettel liquidálták a középkori rendiség és az újkori abszolutizmus hagyatékát.

Ilyen erők munkájával szemben minden kormánynak, a bécsinek is, erőtlennek kellett lennie. Ez utóbbinak különben is egyszerre három mozgalommal volt dolga, Német-, Magyar- és Olaszországban. Most igazán elérkezett volna az ideje, hogy a reális körülményekkel számoljon és a német-olasz nagyhatalmi koncepcióról végképen lemondjon: e helyett azonban továbbra is azt látjuk, hogy az olasz tartományok művelődési céljaira számolatlanul folyik a német tartományok és Magyarország anyagi ereje, a magyar viszonyok továbbra is elhanyagoltan hagyatnak, Németországban pedig egyre folyik a harc a hegemóniáért. I. Ferenc halála óta azonban egyik téren sem jelentkeznek többé sikerek. I. Ferdinánd császár nevében az államtanács és az államkonferencia kormányoznak, mindkettő többször újjá szervezve, aszerint, ahogyan az egymással versenyző főminiszterek, Kollowrat és Metternich erőviszonyai pillanatnyilag megkívánták. A központi kormány időszerű reformok hiányában meglazult, amit ugyan Metternich maga igen jól látott, de öregkorában már nem rendelkezett alkotó munkához szükséges energiával. A tulajdonképeni kormány az

államkonferencia lett volna, de „ez — egyik tagjának szavai szerint — csak rendőri ügyekkel foglalkozott és aggódva zárkózott el minden elől, ami az igazi szükségletekről, nehézségekről és eszközökről tájékoztathatta volna". Igy aztán érthető, hogy a Széchenyitől követelt rendszabályok az ellenzéki mozgalom visszaszorítására későn jöttek. Mikor végre Bécsben lemondtak a rendi alkotmány merev fentartásáról és a haladó érzelmű Apponyi György grófot és Dessewffy Emilt bizták meg a hivatalos reformmunkálat kidolgozásával, mikor a magyar helytartótanácsban Széchenyinek külön osztályt, a közlekedési ügyekét, bocsátották rendelkezésére: már feltámadt a februári forradalom szele és az ellenzéket nem elégíthették ki ilyen engedmények.

Mielőtt tovább haladnánk, legalább egy pillantást kell vetnünk a magyar renaissance ellenképére, Magyarország nem magyar népeinek ébredésére. Közöttük itt a horvátok, szerbek, tótok és románok jönnek tekintetbe, mivel a németeknek nem volt szükségük felébredésre. Az erdélyi szászok történeti intézményeik kereteiben mindenkor biztosan érezték magukat és akadálytalanul résztvettek a nagynémetség minden szellemi mozgalmában, elkezdve a reformációtól. A német nyelvű városi polgárság viszont a magyarsághoz simult, ennek küzdelmeiben vett részt, mióta a modern eszmékkel együtt a nemzetiséget is átvette tőle. A nagyrészt német városok ilymódon szinte észrevétlenül megmagyarosodtak; és a magyar liberális mozgalomnak nem egy tehetséges vezetőférfia került ki ezen német polgárság köréből.

Egészen más fejlődési képet látunk a szláv és

román népeknél. Mozgalmuk a napoleoni háborúk óta egész Európában elterjedt nemzeti eszme kifolyása volt, sem ezeréves állami fejlődés, sem egy Széchenyinek hősi kurája elő nem készítette azt. A folyamatra legmélyebb hatással az a tény volt, hogy mindegyik népfaj elemei egyszerre több állam területén szétszórva lakoztak: a horvátok a horvát-szlavon-dalmát hármas királyságon kívül az osztrák örökös tartományokban és a török uralom alatt levő Boszniában, a szerbek Magyarországon kívül az új szerb fejedelemségben, a románok pedig Erdélyben és a dunai oláh fejedelemségekben, a későbbi román királyságban. Északmagyarország tótjairól viszont azt hitték, hogy a csehekkel egy törzsből származnak. A magyar állam határai tehát nem estek össze ezen népfajok nemzetiségi határaival: ez a földrajzi elhelyezkedés idővel igen súlyos következéseket hozott létre, melyek azonban akkoriban kevésbbé jöttek számításba, mivel mindegyik népfaj műveltségi gócpontja a magyar államhatáron *innen* esvén, a magyarországi területek gyakoroltak vonzóerőt a határokon kívül levőkre. A szerb mozgalom a magyar nemzeti renaissancetól vette át formáit és céljait, s vele állandóan összeköttetésben állott. A román mozgalom központja hasonlóképen a magyar határon innen volt, de bár alapítói magyar és erdélyi oláhok, a mozgalom mégis kezdettől fogva a magyar államiság ellen irányult. Forrását illetőleg hasonlított az olasz mozgalomhoz, melylyel együtt ez is történeti emlékekből táplálkozott, csakhogy valódi történeti alapok helyett hamis konstrukciókból, melyek szerint az oláhok Erdély őslakói lettek volna, akik ott jóval a magyarok megérkezése

előtt hatalmas dákoromán birodalom szervezetében éltek volna. Erdély tehát, mint a román nemzetiség bölcsője, őket illeti és az ő történeti jogukkal szemben a fennálló magyar és szász politikai intézményeknek pusztulniok kellene. Mindezen törekvéseknek biztos támaszául szolgált az erdélyi román nemzeti egyház, aminthogy a szerb mozgalom szintén a karlócai gazdag orthodox-szerb patriarchatus pártfogását élvezte.

Míg tehát a románok kívánságai a történeti álmodozás zavaros forrásaiból folytak, addig a horvátok több joggal hivatkoztak történeti múltjukra. Ők már a 11. századbeli magyar hódítás előtt önálló államot alkottak, s azóta is mint a szent korona melléktartományai kiterjedt autonómiát élveztek. Nemzeti törekvéseik tehát történeti alapon könnyen össze voltak egyeztethetők a magyar állameszmével. Csakhogy a nemzeti gondolat ezen ifjú korában igen kevéssé hagyta magát a történeti múlttól korlátozni. A horvát kulturmozgalom sem elégedett meg azzal, hogy — horvát legyen, és a magyar állam keretei közt megmaradjon, hanem tovább menve, az úgynevezett „illyreket", azaz a délszlávokat akarta egyelőre műveltségi, aztán pedig, előbb-utóbb, politikai egységgé összeforrasztani. Mintául Napoleon illyr királysága szolgált, mely rövid időre csakugyan egy államban egyesítette a német és olasz nyelvhatártól délre és keletre, az osztrák császárság és a magyar szent korona területén lakó szlávokat. Az illyr mozgalom tehát célját csak a magyar államtest szétszakítása árán érhette el.

Könnyen megérthetjük, minő fontossággal birt mindezen kérdésekben a bécsi kormány állásfoglalása.

Választania kellett a magyar renaissance-tól hordozott állameszme és a nemmagyar népeknek — a nemzetiségeknek — ezzel ellenkező külön törekvései közt. Mióta azonban a kormány a Széchenyi-féle ajánlatot visszautasította és a magyar nemzeti mozgalom ellen nyilatkozott: nem volt többé kétséges, melyik félhez fog állani. Ehhez képest tényleg érintkezésbe lépett az illyr mozgalom fejével, Gaj Lajossal és a horvát mozgalmat hathatós támogatásban részesítette. Mikor a magyar országgyűlés a latin nyelv helyébe a magyart jelenté ki államnyelvnek és ezen a kérdésen magyarok és horvátok összekülönböztek: a bécsi kormány a horvátokat vette pártfogásába, bármily rosszul is állott neki Metternich idején egy nemzeti mozgalom segélyezése. A horvátoknak Bécshez csatlakozását elősegítette az a tevékeny támogatás, melyben a szláv tudomány úttörőit a bécsi tudományos intézetek: udvari könyvtár és egyetem, ez időben részesítették. Ez a két intézet a szerb-horvát és tót nyelv- és régiségtudomány bölcsőjévé lőn. Leginkább hátramaradtak a mozgalomban Észak-Magyarország tótjai, kik csak nagynehezen jutottak el tót irodalmi nyelv alkotásáig, de vezetőik máris élénk érintkezésben állottak a bécsi tudósokkal és cseh nemzeti politikusokkal.

Az egész mozgalom centrifugális hajlandósága akkoriban épen nem keltett nagyobb nyugtalanságot. A magyar állam határain a szerb és román államegyéniségek még gyermekkorukat élték és szó sem lehetett arról, hogy bárminemű vonzó erőt gyakoroljanak a magyar határokon innen élő testvéreikre. A kérdés külpolitikai vonatkozásait tehát sem Bécsben, sem Magyarországon meg nem érthették. Belpolitikai szempont-

ból a bécsi kormány a magyar mozgalommal szemben rövidlátás és lekicsinylés vádja alól fel nem menthető, viszont a magyar ellenzéki politikusok is hasonló hibába estek főként a horvát mozgalommal szemben. Nem egyszer hallatszottak ugyan mindkét részről békés megegyezésre intő szózatok, erőteljes kezdeményezésre azonban egyik félen sem került a sor. A magyar reformmozgalomnak több tekintélyes vezetője felemelte ugyan szavát a magyarországi nemzetiségek liberális kezelése érdekében, de Eötvös és Wesselényi nézetei megvalósítására a közbejött februári forradalom miatt nem maradt többé idő, a legnagyobb magyar pedig egy ugyanilyen irányú beszédével csak népszerűtlenséget vont magára.

Igy köszöntött be az 1848. év, mely a nemmagyar népeket még kifejlődésük legkezdetein, a magyarságot azonban megujhodása teljes virágában találta. A magyar nép rétegei forró vágygyal áhítoztak a magyar állameszmének liberális irányú megvalósítására, törekvéseikben joggal számíthattak a német városi polgárság és falusi nép, a szerbek müveltebb osztályai és a tót és ruthén tömegek támogatására. A februári forradalom viharában az abszolutista kormányok Európaszerte megrendültek, Prágában és Bécsben forradalom ütött ki, Metternich menekült és Ausztriában a parlamentáris kormány elve jutott diadalra. Ezzel egyidejüleg a nemzetnek is ölébe hullott az alkotmányos állam érett gyümölcse. A bécsi események hirére Pesten a márciusi ifjuság Petőfi vezetésével a sajtószabadságot proklamálta, az egész átalakulás vér nélkül és a liberális alkotmányszerzésnek Nyugaton szokásos formáiban, viharos lelkese-

déssel folyt le. Az utolsó rendi országgyűlés Pozsonyban belga mintára kidolgozott új alkotmányt fogadott el, melyet V. Ferdinánd király április 11-ikén szentesített. A magyar állam áprilisi törvényei parlamentáris kormányformát hoztak be népképviseleti alapon és miniszteri felelősséggel, megszüntették az ősiséget, a nemesség adó- és hadmentességét, kimondották tehát a birtokjog és a közteher egyenlőségét, továbbá a vallás- és sajtószabadságot. Erdély mint külön rendi állam megszünt, ismét bekebeleztetvén Magyarországba, amivel az 1526 előtti állapot helyreállott. Az első magyar miniszterium elnökévé Batthyányi Lajos gróf, az utolsó rendi országgyűlés liberális ellenzékének feje neveztetett ki. Kabinetjében Széchenyi, Deák, Kossuth, Eötvös személyében az ellenzék minden árnyalata képviseletet nyert. A reformmozgalom tehát célhoz ért, mert sikerült neki királyt és nemzetet a közös munkára, a nemzetállam kiépítésére egyesítenie. Az 1848-iki törvényhozás magasztos céljai az Előbeszédben mondatnak ki: „az összes magyar népnek jogban és érdekben egyesítése, az ország törvényes önállása és függetlensége; a pragmatica sanctio által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai" és végül a „nemzet alkotmányos életének a kor igényei, s a körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése". Ezek szerint az új törvény az államélet önállóságának helyreállítását, valamint annak a liberálizmus szellemében való modernizálását tartá feladatának, melylyel együtt a pragmatica sanctio alapján állva, az Ausztriához való viszonyt is véglegesen rendezni óhajtotta. A miniszterium ehhez képest hajlandónak nyilatkozott a közös ügyek-

nek a pragmatica sanctio alapján való rendezésére és felszólítá a Pillersdorf-miniszteriumot, hogy az Ausztria és Magyarország érdekeit közösen érintő ügyek kölcsönös megállapítására közös bizottság küldessék ki. A nagy változás tehát ezzel már tényleg megtörtént: a Bécsben koncentrált rendi államok helyébe új képződmény lépett: két egymástól független, de közös érdekeiknek tudatában lévő államegyéniség közös uralkodó alatt. A monarchia már 1848 nyarán dualisztikus formát nyert, a két állam pedig békés úton próbálta a közös érdekek kiegyenlítését.

Közbejött azonban az ellenforradalom, melyet magas katonatisztek támogattak és nem kevésbbé a bécsi demokraták, kik még nem is olyan régen Metternich uralmának megdöntői valának. A beteg Ferdinánd császár 1848 december 2-án lemondott, s utódának, a gyermekkorból alig kinőtt I. Ferenc Józsefnek tanácsosai most szokatlan energiával próbálták meg a dolgokat visszafejleszteni és az áprilisi törvényeket Magyarországon, Ausztriában pedig a Pillersdorf-féle alkotmányt hatályon kívül helyezni. Emelőrúdnak a munkához a nemzetiségi kérdés kínálkozott, melyet Magyarországon az áprilisi törvényhozás még egyelőre megoldatlanul hagyott. A szláv nemzetiségek most a reakciónak abszolutista és centralista céljai szolgálatába állottak a magyar alkotmányos állam ellenében. A románok Erdély visszacsatolásával elégedetlenkedtek, ők és horvátok támadtak először az áprilisi törvények ellen. A horvát bán, Jellasics, csapataival az új magyar kormány székhelye, Budapest felé közeledett, s István főherceg nádortól, mint a király és nemzet közt

törvényes közvetítőtől, parancsot kapván a visszavonulásra, nem habozott a főhercegnek értésére adni, hogy magasabb, bécsi parancsra cselekszik. A magyar ezredek nagyrésze épen akkor a forradalom leverésére Olaszországban küzdött Radetzky hadseregében, a kormánynak tehát csak csekély hadierő állott rendelkezésére, de ez is elég volt arra, hogy Jellasicsot visszaverje, aki erre hadával Bécs felé menekült. A horvát támadás idején ért a magyar kormányhoz az osztrák miniszterium felszólítása, hogy az olasz felkelés leverésére Magyarország újabb csapatokat küldjön. Jellasicsnak a bécsi körökkel való szoros összeköttetése azonban teljesen megvilágítá az osztrák alkotmány belső felbomlási processusát és az abszolutisztikus törekvések újabb megerősödését; ily körülmények között tehát maga a nemzeti önfentartás kívánta, hogy az új csapatokat ahelyett, hogy Olaszországba küldenék, a határokon belül, a belső ellenség: horvátok és szerbek ellen használják fel. Mikor pedig Jellasics futó serege Windisch-Graetz herceg császári főparancsnok táborával egyesült és a herceg főparancsnoksága alatt részt vett a bécsi felkelők leverésében, immár semmi kétség sem lehetett abban, hogy az alkotmány ügye Ausztriában elveszett, valamint hogy az új abszolutizmus Bécs után csakhamar Magyarország ellen fog fordulni. A magyar nép tehát ismét kénytelen volt szabadsága, nemzeti léte védelmére harcra kelni, Széchenyi életcélja, a békés reformmunka 1848 őszének véres eseményei közt megsemmisült, ő maga, a fejlődés megindítója, elborult elmével tébolydában várta a véget, az önkezétől irányított golyót.

Mintha a Lipót-féle korszak támadt volna új

életre, ismét kockán forgott a magyar nemzet és állam sorsa egyaránt. Mivel Ferdinánd lemondásánál a magyar államiságra semmi tekintettel nem voltak, a magyar kormány egyelőre V. Ferdinánd nevében tovább kormányzott, de állandóan még sem volt lehetséges király nélkül királyhűen intézkedni. A minden oldalról megtámadott nemzet életének védelmét egy külön „honvédelmi bizottmány" kezébe adta, melynek elnökévé Kossuth választatott. A véletlenül az országban tartózkodó magyar ezredek felhasználásával nemzeti hadsereget állítottak fel, a honvéd csapatokat; az egész védelem szervezésében Kossuthé volt a legnagyobb érdem, ki körútjain beszédeivel lángra lobbantá a magyar alföld parasztlakosságát, melynek lelkébe nevét ekkor irá be kitörölhetetlenül. Bécsben ezalatt Metternich rendszerével ellentétben leplezetlenül jelentkezett a centralizmus. Az 1849-iki márciusi alkotmány egységes osztrák császárságot proklamált, melynek Magyarország is mint „koronatartomány" részét képezte. Az egész államtest nem rendi, de egyelőre még modern alkotmányos alapokon épült volna fel. Közben azonban az ifjú honvédsereg Görgey Arthur vezetésével döntő győzelmeket aratott az osztrák vezéreken és a katonai helyzet javulásával a magyar országgyűlés nem késett az osztrák márciusi alkotmányra feleletet adni: a bécsi kormánytól szétfoszlatott áprilisi alkotmányt most a magyarok is elhagyták és Kossuth kívánságára, kinek életében bizonyára ez volt a legvégzetesebb lépés, kimondták a Habsburg-ház trónvesztését. Magyarország kormányzójává Kossuth Lajos választatott. A küzdelem békés megoldása lehetetlenné vált, Ausztria elfogadta az I. Miklós cártól felajánlott segít-

séget, és a magyar szabadságharcot másfélév után orosz és osztrák seregek egyesült erővel leverték. Az osztrák fővezér, Haynau, az aradi vesztőhelyen tizenhárom honvédtábornokot végeztetett ki; hasonló sors érte Magyarország első miniszterelnökét, Batthyányi Lajost. A politikailag kompromittált hazafiak egy része, köztük Kossuth is, külföldre menekült. A márciusi alkotmány rendelkezése életbe léphetett tehát: az önálló magyar állam eltünt, Erdély és a katonai határőrvidék ismét külön területi egységekké alakultak, a Bánságból és Bácskából „szerb nagyvajdaságot" alakítottak, Magyarország többi területe pedig mint „koronatartomány" az osztrák császári állam alkotó részévé lőn.

A magyar államiság romjain az 1849-iki márciusi alkotmány nem sokáig ülte diadalát. A Schwarzenberg-miniszterium már 1851 augusztus 20-ikán kilátásba helyezte eltörlését, melyet aztán az úgynevezett Szilveszteri-patensek, 1851. év utolsó napján megvalósítottak. A miniszterium ettől kezdve egyedül az uralkodónak tartozott felelősséggel, aki miniszterei mellett még egy tőle kinevezett tanácsadó testületre, a birodalmi tanácsra (Reichsrat) is támaszkodott. Hivatalos kifejezés szerint a magyar korona országai az osztrák tartományokkal együtt az „osztrák császári örökös monarchiának elválhatatlan alkatrészei" voltak, s mint ilyenek kisérleti anyagul szolgáltak a hivatalnoki abszolutizmus semmitől nem korlátozott ténykedésének. A belügyi igazgatás feje Bach volt, korábban bécsi demokrata ügyvéd. Vállaira súlyos és nagy feladatok nehezedtek: egyrészt a forradalom, másrészt a rendi állam hagyatékát kellett rendeznie, miután az 1848-iki törvény-

hozás a rendi viszonyokra nézve csak általános irányelveket mondott ki, melyeknek megvalósítására már nem maradt ideje. Bachnak az egész munkában egyetlenegy szempontja volt: az új egységes osztrák császárság érdeke, a magyar érdekeket ezzel szemben tudatosan elhanyagolta, mivel nézete szerint Magyarország a 49-es események miatt elvesztette államiságához való jogát. Ezt a „Verwirkungstheoriát" fejezi ki az az indokolás, melyet Bach az új tartományi statutumokhoz készített: „Magyarország alkotmányos intézményeit nyilt lázadás és forradalom által elvesztvén, a területén létesített öt közigazgatási kerületben csak császári kegyelemből és a császár teljhatalmából állíttatnak fel képviseleti intézmények." Bach felfogásában még a legloyalisabb magyarok sem láthattak jogi alapot, hanem egyszerüen ügyvédi fogást, ezek nézetét világosan kifejezte Szögyény-Marich László, a volt alkancellár, most a birodalmi tanács tagja: szerinte képtelenség azt feltenni, hogy a törvényes uralkodó országát meghódíthatja, holott legfölebb megbüntetheti, de a büntetési idő leteltével továbbra is a törvények értelmében köteles azt kormányozni. A hatalom mégis Bach kezében maradt 1849-től 1859-ig. Kormányzásának előnyös oldalait és sikereit osztrák történetírók szívesen kiemelik, bár azok közelebbi megtekintésre, főként Magyarországot illetőleg, nagyon összezsugorodnak. Bach szisztemája sem a magyarokat, sem a megjutalmazandó nemzetiségeket nem elégítette ki. A szerb nagyvajdaság, melyet a magyar állam testéből kihasított, még a szerb lakosság kívánságainak sem felelt meg, pedig az új tartomány területén 407.000 szerb mellett még 325.000 német, 395.000 oláh

és 241.000 magyar élt, akiket természetesen még kevésbbé nyugtatott meg az új beosztás. A nagyvajdaság külpolitikai hátterét Szögyény-Marich tartózkodóan, de találó szavakkal rajzolja: „Hogy ez az új alkotás általános európai diplomáciai szempontból, a szomszédos dunai fejedelemségekre való tekintettel szerencsésnek mondható-e az összbirodalomra, ennek mérlegelését az arra hivatott államférfiak ítéletére kell bíznom." Bach koncepciója tényleg nemcsak Magyarországra, hanem az egész Habsburg-monarchiára is épen oly hátrányos volt, mint 150 évvel előbb Hocher és Abele tervei: a reális politikai érzék tehát ismét nem az abszolutistákban, hanem a háttérbe szorított magyar államférfiakban nyilatkozott meg.

A szerb nagyvajdaság mellett Erdély is külön koronatartomány lett, Magyarország többi területe pedig öt közigazgatási kerületre osztatott. Vármegyei önkormányzat, magyar és erdélyi kancellária, helytartótanács megszüntek, illetőleg a parlamentáris kormány megsemmisítése után sem állíttattak többé vissza. Az új közigazgatás legfőbb szerve a budai kormányzóság (General-Gouvernement) volt, a hivatalos nyelv a közigazgatás minden fokán német, melyet az idegen, többnyire Csehországból behelyezett hivatalnokok a más anyanyelvű lakosságra való tekintet nélkül kezeltek. Az új közigazgatást egészben véve idegen hivatalnokok intézték, drágán és rosszul. 1847-ben egy vármegyei hatóság egész aktaforgalma 5000 darabot tett ki: a vármegye helyére lépő Bach-féle vidéki hivatal már 11.000 aktát intézett el; a szaporulat könnyen érthető, ha tudjuk, hogy egy-egy ilyen új vármegyei hivatalnak évenkint nem kevesebb, mint 232 periodikus

jelentést kellett felettes hatóságai elé terjesztenie! Az egész vármegyei igazgatás 1847-ben 2,600.000 forintba, 1858-ban már 13 millióba került; az állami igazgatás minden költsége négy és fél milliót tett ki 1847-ben, míg az 1857/8-iki költségvetés ugyanezen célra csak a magyar koronatartományt illetőleg 20 milliót volt kénytelen beállítani, nem is számítva ide a szerb vajdaság igazgatásának 3,600.000 forint költségét.

Magyarország a modern fejlődés kezdetén álló, természettől gazdag ország lévén, hatalmas segédforrásai most mind a Bach-miniszterium kezében összpontosultak, melynek valóban nem kellett egyebet tennie, mint a nyugati állampolitika és államgazdaság kipróbált elveit erre a beláthatatlan fejlődéssel kecsegtető, elmaradt országra alkalmazni. A Bach-kormány legértékesebb alkotásai: az új polgári és büntetőtörvény, a középiskolák és az egyetemi oktatás reformja tulajdonképen az akkori államélet inventariumához tartoztak, melyeket minden kormánynak meg *kellett* csinálnia ott, ahol még nem voltak meg. Többre azután nem is volt képes a Bach-miniszterium, melyben ép oly kevés igazi államférfiúi tehetség lakozott, akárcsak a Lipót-féle abszolutista kormányban. Emlékezzünk vissza, hányszor kellett Lipótnak abszolut-centralista tanácsosait elküldenie és monarchiáját a végveszedelemből a magyar történeti alkotmány helyreállításával megmentenie. I. Ferenc József, az alattvalói javáért élő ifjú császár még keserűbb tapasztalatok árán szerezte meg politikai iskolázottságát. Az 1849—51-es alapokon Bach képtelen volt a monarchiát megerősíteni; tizenegy évig tartó korlátlan uralma végén mindenütt az összeomlás jelei mutatkoztak: belül az államgazdaság csődje és

telkelésbe átcsapni készülő elégedetlenség, kívül a hadsereg minden bátorsága mellett diplomáciai és hadi vereségek, melyek a monarchiát megalázással fenyegették. Mindezen bajok és nehézségek Bach kormányzásának objektiv következései lévén, csak természetes volt, hogy okozójuk állását előbb-utóbb mégis megrendítették. Bach utódai, a fiatal uralkodónak új tanácsosai, újabb kísérletezéssel és provizóriumok segélyével próbáltak a monarchia helyzetén javítani, de az egyetlen célravezető tanács, melyet uroknak adhattak volna, nem jutott eszükbe: a császárt senki sem figyelmeztette felelős miniszterei közül az országaiban élő, eleven történeti erők felhasználására. Az új alkotmány, melyet az októberi diploma (1860 okt. 20.) és a februári pátens (1861 febr. 26.) állapítottak meg, az egyes országok és tartományok rendi szervezetéhez tért vissza, amint ez 1848 márciusa előtt érvényben volt. Magyarországon ismét felállították a rendi hatóságokat: a magyar és erdélyi udvari kancelláriát, a királyi kuriát mint legfőbb bíróságot, sőt a császári kézirat az országgyűlést is egybehívta, még pedig kifejezetten az 1608. évi első törvénycikk értelmében, tehát teljesen rendi alapon. Bach korlátlan abszolutizmusának nem volt tehát egyéb eredménye, minthogy a fejlődés körben mozogva visszatért kiindulópontjához, az 1847-iki intézményekhez. Az új országgyűlés azonban nem volt hajlandó ezen márciuselőtti, rendi alapokra helyezkedni; tárgyalásai során a magyarság kívánságát a nemzet új vezére, Deák Ferenc fejezte ki, egyenesen és félre nem érthetően követelvén az 1848-iki áprilisi törvények helyreállítását. Annyi bizonyos, hogy már ekkor megtette mind-

két fél az első lépést, mely a kibéküléshez szükséges volt: az uralkodó lemondott az abszolutisztikus kormányformáról, a magyarság pedig a 49-iki debreceni parlament forradalmi ténykedését tekinté érvénytelennek. Kibékülés ekkor még nem jött létre, mivel az októberi diploma a Habsburg-monarchia centralisztikus, egységes felfogását vallotta, s ehhez képest Bécsben központi birodalmi tanácsot kívánt létesíteni, azaz összbirodalmi parlamentet, melynek 343 tagja közül Magyarország 85, a horvátok pedig 9 tagot választottak volna. Ez természetesen egyértelmű volt a magyar történeti állam feláldozásával, önállóságának megsemmisülésével, amire a magyarok most ép oly kevéssé voltak hajlandók, akárcsak Lipót korszakában. A központi parlament megnyílt ugyan, de a magyarok és horvátok padjai üresen maradtak, mire a kormány a magyar országgyűlést is feloszlatta.

Az országot most ismét a rendi hatóságok: kancellária és helytartó kormányozták. Az országgyűlés feloszlatásával újból megnőtt az elégedetlenség, melyet a 49-ben külföldre menekült emigránsok hathatósan szítogattak. Kossuth Cavourtól és III. Napoleontól várt segítséget arra az esetre, ha a magyar nép kibontaná a felkelés zászlaját. A magyar emigráció Bismarcknak politikai számításaiban is ott szerepelt mint használható eszköz Ausztria gyöngítésére. Az országban mindenki belátta, hogy az októberi diploma alapján lehetetlen a megegyezés útjára jutni, még az úgynevezett ó-konzervativ főurak is, kiknek támogatására a rendi alkotmány helyreállításakor Bécsben leginkább számítottak. Az októberi diploma kereteiben Magyarország semmi esetre sem szerezhette vissza önálló álla-

miságát, melynek még a rendi korszakban is, 1848 előtt, birtokában volt. Az ó-konzervativok csalódottan magára hagyták a kormányt, nagytehetségű vezérük, a rendi korszak udvari kancellárja, gróf Apponyi György pedig már 1863-ban az 1848-as törvények helyreállítását, valamint az Ausztriával közös ügyekre való tekintettel azok revizióját javasolta a császárnak. Beadványának gerince a két fél, az osztrák örökös tartományok és Magyarország közt létesítendő „koordinált dualizmus", melynek egyensúlyozására a két állam törvényhozó testületei saját kebelükből „delegatiót" választanak, ahol a közös ügyek a „szavazatok számának paritása" alapján oly módon tárgyaltatnának, hogy a két fél közül egyik sem majorizálhassa a másikat. A további tárgyalások Apponyi ezen memorandumán alapultak, az ó-konzervativ kezdeményezést a császár kifejezett óhajtására csakhamar a nemzet vezéreivel folytatott tárgyalások követték. Deák Ferenc, a nemzet bizalmának letéteményese, valamint gróf Andrássy Gyula, a magyarság legfényesebb politikai tehetsége, aki egykoron forradalmi szerepléséért in contumaciam halálra ítéltetett, most csakhamar alkalmat találtak, hogy a kiegyezés feltételeit szóbelileg is a császár elé terjesszék. A magyar országgyűlés 1865 szeptember 17-én ismét egybehivatott, s szeptember 20-ikán a februári pátens érvénye felfüggesztetett. Az uralkodó trónbeszédében 1865 december 14-én nyiltan lemondott a jogvesztés Bach-féle formulájáról, kizárólag a pragmatica sanctio jogalapjára helyezkedvén. Az országgyűlés most komolyan hozzáfogott a munkához, Deák javaslatára az Ausztriával közös ügyek rendezésére bizottságot küldvén ki, mely feladatával még az

1866-iki háború kitörése előtt elkészült. Mire a custozzai győzelem, majd a königgraetzi vereség hire Magyarországra ért, a tizenötös bizottság javaslata, a kiegyezési törvény egész komplexuma már kinyomatva várta, hogy az országgyűlés tárgyalás alá vegye.

A 67-iki „kiegyezés" logikusan következett annak felismeréséből, hogy Magyarországot és Ausztriát Bécsből mint egységes állami centrumból sem abszolutisztikusan, sem rendi vagy képviseleti alapon sikerrel nem lehet igazgatni, amely lehetetlenséget legutóbb Bach és társai 1849 és 1865 között eléggé világosan bebizonyítottak. A kiegyezésben egyúttal azon kettős történeti processus is nyugvóponthoz és befejezéshez jutott, melynek folyását Magyarország államiságában és a nyugati németséggel való összeköttetésében Szent István kora óta megszakítás nélkül figyelemmel kisértük. Egymást felváltó nemzedékek két évszázadon át hiába keresték az utat, melyen kimenekülhetnének a Lipót-féle abszolutizmustól teremtett helyzetből s mindegyre csak arra az eredményre jutottak, hogy a magyar nemzet államisága Ausztriának, mint német-olasz nagyhatalomnak fogalmával soha nem lesz kiegyeztethető. A helyzetből folyó ellentétek hosszú időkön át lappangtak, csak itt-ott, nagyníha törtek elő nyíltan és borították lángba a fejlődés békéjét. A leghevesebb kitörés 1848-tól 1866-ig tartott, lecsillapodásával egyidejűleg a probléma végre maga is megoldásra talált. A Bach-korszakban elgyengült Ausztria 1859-ben és 1866-ban olasz tartományait, 1866-ban német birodalmi hatalmi állását veszté, ezzel a Lipót-féle abszolutizmus német-olasz nagyhatalmi konstrukciója végkép elmerült és a

múlté lett, Középeurópának széles térségein pedig a történeti és nemzeti erők felszabadulván, a hosszú fejlődés újabb lépcsőjén három önálló államegyéniségnek adtak életet: 1871-ben a németnek, 1867-ben az osztráknak és a magyarnak. A középeurópai államtörténet egységes jellegét mi sem bizonyíthatja inkább, mint az, hogy ezen három államnak ujjáalakulása nem több, mint öt év alatt, tehát történeti távlatból nézve *egyszerre*, egyidejüleg ment végbe. A hatalmas, egységes Német-birodalomnak és a lombard-velencei tartományaitól megszabadult és megerősödött Ausztriának természetes kiegészítése kellett hogy legyen a független magyar állam, a kiegyezés teremtménye.

A király és nemzet kibékülésének pontjait az 1867. évi XII. törvénycikk tartalmazza. A kiegyezés kettős fejlődés eredménye lévén, a törvény is kettős alapeszmén nyugszik. Az egyik a pragmatica sanctio, ez „ünnepélyes alapszerződés", melyből a „közös és viszonyos kötelezettség: a közös biztosság együttes erővel leendő védelme és fentartása" származik. A másik alapeszmét részletesen kifejezi a törvénycikk 3. és 4. §-a, melyeket szószerint idejegyezni nagyon érdemesnek tartom. Az első alapeszméből, a „közös és viszonyos kötelezettségből" kiindulva így szól tovább a törvény: „De ezen megállapított kötelezettség mellett határozottan kikötötte a pragmatica sanctio azon föltételt is, hogy Magyarország alkotmányos és belkormányzati önállása sértetlenül fentartassék. E két alapeszmét tartotta szem előtt a magyar országgyűlés azon viszonyok meghatározásánál, melyek Magyarországot a közös fejedelem uralkodása alatt álló többi országokkal közösen érdeklik. S valamint egyrészről

kész volt Magyarország a multban s kész leend jövendőben is mindenkor teljesíteni mindazt, amit a pragmatica sanctio szerint a közös biztosságnak együttes erővel védelme és fentartása mulhatlanul megkiván: úgy másrészről oly kötelezettségeket, melyek e célon túlterjednek, s annak elérésére nem elkerülhetlenül szükségesek, magára nem vállalhat."

A modern kodifikációs stylus szempontjából ez a körülményes magyarázat bizonyára ósdinak, a rendi korszakra emlékeztetőnek tünik fel, aminthogy a törvény valóban nélkülözi is a rövid, pontos kifejezésmódot, de ami tartalmát illeti, annál értékesebb. A kiegyezési törvény alkotásánál az a ritka eset állott elő, hogy a nemzet hivatott törvényhozói a sorsdöntő órában teljes világossággal felismerték nemzeti történetük lényegét és alapgondolatait, s törvényhozó munkájukban minden egyéb mellékes szempontot félretéve, a történeti alapok megerősítésén fáradoztak. A kiegyezés alkotói, köztük első sorban Deák Ferenc, mélyen meg voltak győződve arról, hogy munkájuk eredménye nemcsak egy törvény szövegének megállapítása, hanem hogy e törvénykönyvben egyúttal nemzetük százados történeti fejlődésére teszik le a zárókövet. Erről az álláspontról Deák és társai érdemére valóban mellékes, hogy idők folyamán törvényhozó munkájukon különböző pártállások és világnézetek szerint nem egy hiányt észlelt az utókor; a hiányok mellett is lehetetlen a magyar államtörténet objektiv vizsgálójának el nem ismernie, hogy a kiegyezés hosszú folyamát olyan formában zárja be, amint akkoriban, az 1848—65. évek tapasztalatai után egyedül volt lehetséges.

A két említett alapeszméből kiindulva, az 1867-iki törvény a 48-as áprilisi törvényhozás liberális rendelkezéseit visszaállította, egyúttal pedig a közös ügyeket és azoknak tárgyalási módját is végkép szabályozta. A pragmatica sanctióból folyó közös védelem elvét a 11. §. valósítja meg: „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el." A magyar hadsereg időnkinti kiegészítése, úgyszintén az ujoncok megajánlásának joga és a megajánlás feltételeinek és a szolgálati időnek meghatározása továbbra is az országgyűlés hatáskörében maradnak. A közös védelmen kívül még a külügyek, valamint a közös költségekre vonatkozó pénzügyek is közösnek ismertettek el, kezelésükkel három közös miniszterium bizatván meg: a kül- és hadügy-, továbbá a közös pénzügyminiszterium, melyeknek székhelye Bécs, hivatalnokai pedig vegyesen osztrák és magyar állampolgárok. A közös minisztereket a magyar és osztrák törvényhozó testületek külön bizottságok, az ú. n. delegációk által vonják felelősségre; az illető parlament saját kebeléből választja meg delegációját, s ez a másik parlament bizottságától teljesen függetlenül működik; ha azonban a két delegáció egymástól eltérő határozatot hoz, tagjaik közös ülésre gyülnek egybe, hogy ott a kérdést vita nélkül, egyszerü szavazással elintézzék. A berendezés ezen formájában mindkét állam szuverenitását tökéletesen biztosítá, az ügyek nyugodt folyását és a két fél békés megegyezé-

sét lehetővé tette, s egyúttal — ami a delegációk megalkotásánál Deáknak és Andrássynak célja volt, — a magyar és osztrák parlament felett álló központi testületnek még árnyékát is eltávolítá. A közös hadsereg mellett külön osztrák és külön magyar sereget állítottak fel, ez utóbbit az 1848-iki nemzeti védelem emlékére honvédseregnek nevezték el. Az egész kiegyezésnek pedig előfeltétele volt, hogy Ausztria is miniszteri felelősségen alapuló parlamentáris kormányformát kapjon, a XII. törvénycikk ehhez képest annak megállapításával kezdődik, hogy „O császári és apostoli királyi Felsége többi országait és tartományait alkotmányos jogokkal ruházta fel". Igy vált azután lehetővé, hogy a kérdések összeségét és részleteit a két, osztrák és magyar parlamentáris kormány a két államegyéniség szuverenitásának épségben tartásával megegyezéssel intézte el. A horvát kérdést 1868-ban külön kiegyezéssel oldották meg az érdekelt felek: Magyarország és Horvát-Tótország. Végül a magyar államiság fejlődését szerencsésen betetőzte I. Ferenc Józsefnek a szent koronával magyar királylyá koronázása, amikor is a régi szokás szerint a koronázási hitlevelet kiadta és az alkotmányra esküt tett. A kiegyezés európai jelentőségét gróf Andrássy Gyula, az első miniszterelnök, juttatta kifejezésre: az uralkodó nemes lelkületének és politikai érettségének felhasználásával eltüntette a Habsburgok és Hohenzollernek közti félreértés utolsó nyomait, s mint külügyminiszter, Bismarckkal megkötvén a kettős szövetséget, a középeurópai államokat békés működésben egyesítette. A régi keresztény-germán kulturközösség modern utódai, a Német-birodalom és az osztrák császárság bizonyára

nem látták kárát, hogy az egyesülésnél Magyarország mint önálló államegyéniség és teljes jogú szerződő fél állott közéjük.

De másrészről a kiegyezés Magyarországnak is nagy történeti sikere volt, mert állami önállóságát és a közös ügyekre való befolyását az új berendezés hasonlíthatatlanul tökéletesebben biztosítá, mint a rendi alkotmány 1526-tól kezdve bármikor. A két állam teljes paritásán nyugvó dualizmus Magyarországra nem kevesebbet jelent, mint 1526 *előtt* meglévő állami önállóságának egyenes folytatását, ami különbség pedig az 1526 előtti és 1867-es viszonyok közt van, az jogilag a pragmatica sanctióból folyik és alapjában véve azon érdekközösségen alapul, mely Magyarországot az osztrák tartományokkal 1526 óta a dinasztia közössége folytán egybekapcsolja. Történeti szempontból a kiegyezésben Ausztria lemondott mindazon abszolutisztikus és centralizáló hajlandóságról, melyek I. Lipót kora óta az osztrák nagyhatalmi pszichológiában felismerhetők voltak. Ezen letűnt nagyhatalmi konstrukciónak egy lelkes híve, Arneth osztrák történetíró írta a kiegyezés napjaiban a következő jellemző sorokat naplójába: „Nem tagadom, szerettem volna, ha a kormány és birodalmi tanács a magyarok követeléseivel szemben kevesebb engedékenységet tanusított volna. Mivel azonban a kiegyezés mégis törvényes módon létrejött a dualizmus és Magyarország állami függetlensége alapján, most mindkét résznek kötelessége azt lelkiismeretesen megtartani."

Az akkori nemzedék egész életén át élénken emlékezett a nehézségekre, melyeknek egyetlen lehető megoldását a kiegyezésben találták meg; ennélfogva

míg ez a nemzedék élt, Arneth intelmére nem is volt szükség. Azóta elmult egy félszázad, mely alatt az újabb és legújabb nemzedékek a kiegyezéstől biztosított békés fejlődésnek örvendvén, elég idejük és érkezésük volt a fennálló alkotmánynak hiányait és hibáit felismerni. A német-olasz nagyhatalmi emlékek Ausztriában nem tüntek le végleg, belőlük az osztrák államiság minden energikusabb nekilendülése idején óhajok és kívánságok születtek, melyek az erős és még erősebb Ausztria érdekében a kiegyezés megváltoztatását és a magyar államnak egy összbirodalomba beolvasztását célozták. A kiegyezés ily módon a napi politika küzdelmeibe bevonatván, egyes pártok részéről természetszerint támadásoknak lőn kitéve; államfentartó jellegét sokan félreismerték és nem egyszer akadályozó és félretolandó elemnek tekintették, amely felfogás a kiegyezés történetének osztrák tudományos előadásaiba is bejutott. Hasonló helyzet állott elő Magyarországon, amikor Kossuth Lajos önkéntes számüzetésében Deák Ferenc alkotását visszautasitá és az ő változatlan eszméi mellett való kitartást politikai programmá tevé. A nemzet többsége híven állott Deák mögé, de a kisebbségi programm sem hullott terméketlen talajra, megmunkálta azt a közelmúlt, melynek emlékeit a kiegyezés sem tudta eltemetni: a 49-iki év véres eseményei, Haynau áldozatainak emléke mélyen rezgett a nemzet széles rétegeiben, és hatása alatt sokáig nem fejlődött ki melegebb érintkezés az osztrák szövetségessel. További nézeteltérésnek, sőt heves tárgyalásoknak és küzdelmeknek is szolgált alapjául a kiegyezési törvény azon rendelkezése, mely szerint a közös költségek, a kvóta, valamint több más

kérdés is időnkint újabb és újabb szerződések útján intéztetnek el, mindez hozzájárult ahhoz, hogy a két állam az utóbbi félszázad alatt nem egyszer heves politikai küzdelem képét nyujtotta, de a tényleg felmerült nehézségeket csak felületes vagy a napi politikában érdekelt gondolkodásmód tüntetheti fel a monarchia dualisztikus berendezése folyományának: az okok a valóságban sokkal mélyebben és sokkal általánosabb érvényű, alkotmány- és gazdaságtörténeti tényekben keresendők.

A mai alkotmányos állam a 19. századi polgári-liberális eszméinek megtestesülése; bár mindnyájan vele és benne és alatta élünk, mégis elmondhatjuk, hogy a bennünket körülvevő modern állammal szemben sikerült bizonyos történeti távlatra szert tennünk. Az államformák viszonylagosságáról szóló tan ma már széltében elterjedt; ma már tudjuk, hogy a modern alkotmányos állam épen úgy történeti fejlődés produktuma, akárcsak a rendi vagy az abszolutisztikus állam, következésképen a születés, növekvés és halál törvényeinek ép úgy alá van vetve, mint letűnt elődei. Ezen történeti távlatból világosabban láthatjuk előnyeit, de egyúttal hiányait is. Az osztrák és magyar politikai életnek 1867 óta felmerült nehézségei tehát legalább részben a modern államforma hiányaira vezethetők vissza: a modern alkotmányos állam is csak emberi találmány, s mint ilyennek, szükségkép vannak fogyatkozásai. A parlamentáris kormányforma elvileg demokrata alapokon nyugszik, gyakorlatbeli működésénél azonban nagy szerepet enged a politikai pártoknak, melyek tagjaikat oly erős fegyelemben tartják, hogy kívülálló, nem érdekelt emberek szemében külön éle-

tet élő egyéniségeknek, nem pedig *egy* összesség részeinek tünnek fel. Magyarország és Ausztria párt-életének objektiv, tudományos vizsgálata rendkivül értékes adatokkal fogja a modern alkotmányos államról birt ismereteinket gyarapítani, itt csak azt a megfigyelést említhetjük fel, hogy a pártok önálló életének intenzitását a nemzeti kérdés mindkét államban rendkivül megnövelte és látszólag erkölcsi jogot is szerez nekik az államcélok alól való függetlenítésükre. Ehhez képest a modern alkotmányos kormányforma a specifikus osztrák viszonyok közé helyezve nem működhetett mindjárt tökéletes gépezetként, hanem lassankint kell hozzászoktatni az új éghajlathoz. De a magyar alkotmányos államnak is eddig ép oly kevéssé sikerült a nemzetiségi kérdést megoldania, akárcsak a poroszoknak, mindkét államban ugyanazon problema várván megoldásra: olyan nemzetiségi kisebbségeket kielégíteni, melyek politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglaltak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett. Békés kiegyenlítés csak ezen tagadó álláspont feladása árán remélhető. Ami a magyar viszonyokat illeti: a magyar nemzet évszázados fejlődése során törekvéseit mindenkor az állam élete biztosítására irányitá; igy volt ez a régmúlt századokban, igy az utóbbi félszázadban. A magyarságnak ezen speciális állampolitikai érdeklődésével szemben a nemzetiségek, köztük főként a románok és szerbek, egyházi szervezetükre támaszkodva, külön román és szerb gazdasági tevékenységet fejtettek ki. A román és szerb nyelvű orthodox egyházak Magyarországon oly kiterjedt autonomia és oly hatalmas birtoktest felett rendelkez-

nek, hogy az államtól függetlenül nemzeti-politikai működést folytathatnak. Saját nép- és középiskoláik, tanítóképző intézeteik a magyartól különböző kulturát ápolhatnak, a román pénzintézetek saját román birtokpolitikát űzhetnek, melylyel az utóbbi évtizedekben csakugyan sikerült is nekik Erdélyben és a Maros vidékén nem csekély magyar és szász területet a specifikus román fejlődés számára elhódítaniok. Ezzel szemben a magyar nemzeti kormányok intézkedéseiben 1867 óta nem találunk nagyobb arányú ellenintézkedésekre, a magyarságot erősítő határozott birtok- és telepítő politikára, a magyar parasztság általános anyagi emelésére; ez is egyik bizonyítéka annak, hogy az alkotmányos állam mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni, hanem munkája feltétlenül kiegészítendő a nemzeti erőknek társadalmi és gazdasági szervezkedése által.

A fejlődésbeli nehézségeknek másik szülőoka nem kevésbbé egyetemes természetű és jelentőségű: ez az egész Európában uralkodó kapitalisztikus gazdasági forma. Míg a nyugati országok, köztük Ausztria is, a merkantil irányú abszolut kormányok alatt nyugodtan előkészültek a kapitalisztikus korszakra, addig ez Magyarországon átmenet nélkül következett a rendi-középkori gazdasági viszonyokra. Ezen tény szemelőtt tartásával megérthetjük az utóbbi évtizedek hihetetlen gyors gazdasági fellendülését, de egyúttal beláthatjuk, hogy a rohamos fejlődés során természetszerűen nehézségeknek, surlódásoknak és hiányoknak kellett jelentkezniök. A rendi alkotmány és birtokjog megszüntetésével a nyugati társadalmi és kulturális erők

tárt ajtót találtak Magyarországon, amint ez a liberális elvek, de a dolog természete szerint is másként nem is lehetett. A földbirtok felszabadult, de e hatalmas processusból a magyar nemesi osztály, az abszolut kormány intézkedései folytán, sokkal inkább meggyengülten került ki, semmint arra objektive szükség lett volna. Az új társadalmi viszonyok közt új magyar középosztálynak kellett volna kifejlődnie, de ennek mindjárt a fejlődés küszöbén súlyosan kellett éreznie a hirtelen bekövetkező kapitalizmus nyomását, s így nem is tudott jómódú polgári osztálylyá összesűrűsödni. Mindezen bajok folytán a nemzeti kultura ápolása tulajdonképen gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik: a kisnemességnek és az intelligenciába felemelkedett paraszti családoknak sarjaira, valamint a korábban német nyelvű városi polgárok magyarrá vált utódaira. Alattuk széles rétegben terül el a földhöz ragaszkodó és abból élő magyar parasztosztály, a nemzeti államnak tulajdonképeni hordozója. A nemzeti érzésű és politikailag igen tevékeny nagybirtok, valamint a nagytőke egészben véve ugyanoly belső szervezetet mutatnak, mint a kapitalisztikus gazdasági formában élő egyéb államoknak megfelelő néposztályai. Ezen általános keretekben is feltünő, hogy a kapitalisztikus korszak új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták és kikezdték, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú történeti fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban. Így érthető, hogy a gazdaság és szellemi kultura a Nyugathoz hasonló legszélesebb alapokon épült fel,

de az új társadalmi épületben itt is, ott is repedés és hasadék észlelhető, mind jele annak, hogy itt heterogén erőknek egy időben kellett működniök. Vannak szerencsésebb államok, melyeknek nem volt annyi és oly gyorsan pótolni valójuk, mint a magyar államnak, ilyen Németország, hol a szellemi és gazdasági erők természetes egymásutánban és lassan működhettek, s nem zavarták egymást munkájukban. A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg; hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése nemcsak Magyarországra, de az egész széttépett európai közösség minden államára nézve.

KÚTFŐK ÉS IRODALOM.

A nomád korszak történetének elbeszélő kútfőit *Pauler Gyula* és *Szilágyi Sándor* adták ki a Magy. Tudományos Akadémia megbizásából: „A Magyar Honfoglalás Kútfői, a honfoglalás ezeréves emlékére" címmel. E töredékes és zavaros kútfők magyarázatára történetírók és nyelvészek egyképen sok önfeláldozó munkát fordítottak anélkül azonban, hogy fáradozásuk árán a magyar nép őskorának viszonyait részletesebben megismerhettük volna. Az elbeszélő, szorosan vett történeti kútfők szűkszavúsága miatt csakis a nyelvtudománytól remélhetjük, hogy az őskori állapotokra világot fog deríteni. A *Gombocz Zoltán* és *Melich János* szerkesztésében megjelenő „Magyar Etymologiai Szótár" eddigi cikkeivel is kezességet nyújt e reményünk beteljesedésére. A dolgok ily állásához képest az első fejezetet leginkább a nyelvtudománytól szolgáltatott adatok alapján kellett megírnom. A nyelvészet körében egymással küzködő finn-ugor és török irányoknak a modern tudomány álláspontjához mért kiegyenlítése található *Szinnyey József* művében: „A magyarság eredete, nyelve és honfoglalási műveltsége". (Olcsó könyvtár 1569—71.) Fontos továbbá *Gombocz Zoltán:* „Régi török jövevényszavaink", megjelent németül Helsingforsban, magyarúl Magy. Nyelv 1907. és a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 7. sz. Budapest, 1908. és *Melich János* „Szláv jövevényszavaink", I. kötet 1. rész, „Az ó-bolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai", Budapest, 1903., I. kötet 2. rész, „A magyar nyelv keresztény terminologiája", Budapest, 1905.

A honfoglalás korának politikai történetét megbizható szövegkritikával dolgozták fel *Pauler Gyula:* „A magyar nemzet története Szent Istvánig", Budapest, 1900. és *Marczali*

Henrik, a *Szilágyi*-féle milleniumi Magyar Nemzet Története első kötetében, Budapest, 1895. Hogy művem első és második fejezetében a társadalmi és gazdasági viszonyok rajzára is kiterjeszkedhettem, ezt *Tagányi Károly* tudományos munkássága tette számomra lehetővé. A magyar társadalom- és alkotmánytörténet terén mindnyájunknak ő a mesterünk, mindenütt az ő élte művének gyümölcseit kell felhasználnunk, melyek nélkül egy lépést sem tehetnénk előre. Tagányi cikkeit a középkori oklevelesanyag teljes ismerete alapján, modern diplomatikai és philologiai kritika birtokában készítvén el, bennük a középkori magyar alkotmány-, gazdaság- és jogtörténet legfontosabb kérdéseit a tudomány álláspontjához képest megoldotta. Figyelmét nagy sikerrel terjesztette ki a magyar viszonyok német és szláv analogiáinak vizsgálatára. V. ö. a földközösségről szóló alapvető munkája mellett cikkeit a Közgazdasági Lexikonban, továbbá „Megyei önkormányzatunk keletkezése", (Értekezések a tört. tudományok köréből, kiadja a M. Tud. Akadémia, 18. kötet, VI.); „A honfoglalás és a királyi vármegyék". „A nemesi önkormányzatú vármegyék megalakulása" (e két utóbbi Szolnok-Doboka vármegye monografiájában, I. kötet, Dés 1901.); az Árpádkori társadalomtörténet minden vitás kérdésének összefoglaló elintézése található nagy polemikus cikksorozatában: Történelmi Szemle, 1916., 296., 409., 543. s köv. ll. Tagányi mellett, a tőle megkezdett irányban, s részben az ő vezetése alatt, modern tudományos alapon művelik a középkori alkotmány- és gazdaságtörténetet *Hóman Bálint*, *Illés József*, *Auner Mihály*, *Eckhart Ferenc*, továbbá *Erdélyi László*, aki a bencés apátságok okleveles anyagának hozzáférhetővé tételével a további kutatást megkönnyítette, egyébként egyes kérdésekben Tagányitól eltérő álláspontot foglal el. A modern német társadalomtörténet elveit alkalmazta a magyar középkorra *Károlyi Árpád* magas szempontokból összefoglaló művében: „Az Árpádok mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői", megjelent a *Csánki Dezsőtől* szerkesztett „Árpád és az Árpádok" c. díszműben. A Tagányi-féle irány előzője és a modern magyar alkotmány- és jogtörténet megalapítója *Hajnik Imre*, kinek legszebb műve: „A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok

alatt", Budapest, 1899. V. ö. még *Békefi Remig* publikációit a cisztercita-rendnek birtoktörténetéről, továbbá *Hóman Bálint* alapvető munkáját: „Magyar pénztörténet 1000—1325.", Budapest, 1916., benne különösen a királyi jövedelmeket illető számításokat.

Tagányi, *Károlyi*, sőt *Erdélyi* történetfelfogásától is lényegesen különbözik az a rendszer, melyet *Timon Ákos* németül is megjelent nagy művében, „Magyar alkotmány- és jogtörténet", eddig öt kiadásban foglalt össze. Timon iránya Tagányiéhoz körülbelül olyan viszonyban van, mint a német tudományban az úgynevezett történeti jogiskola a modern alkotmány- és gazdaságtörténet mai képviselőihez, Below-hoz és Rachfahl-hoz. Timon a késői középkornak viszonyait, amint ezek Verbőczy Hármas könyvében szemlélhetők, egyszerűen visszavetíti a megelőző századokra, melyekben demokratikus intézményeket: alkotmányjogilag megkötött királyi hatalmat, többségi elven alapuló rendi országgyüléseket vél feltalálni, holott ilyenek azon időkben már a dolog természete szerint sem kereshetők. Egészben véve Timon az alkotmánytörténetben egy korábbi, ma már túlhaladott álláspontot foglal el; működése már a Tagányi-iránynak a legutóbbi évtizedben bekövetkezett felvirágzása *előtt* is visszautasításra talált a jogtörténet művelői körében, lásd *Balogh Jenő* éles bírálatát: Budapesti Szemle, 1905., 121. köt. 171—197. l. Nincs tehát igaza Timon osztrák kritikusának, *Steinacker Haroldnak*, mikor Timont bírálva, nemcsak őt, de az egész magyar jog- és alkotmánytörténetet a nyugati, modern módszerek nem ismerésével vádolja. (Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 28. kötet, 276. l. és Historische Zeitschrift, 113. köt. 395. l.). Steinacker vádja csak azt bizonyítja, hogy ő nem tudta felfogni a Hajnik—Tagányi-féle új irány jelentőségét a magyar történetírásban, melyben Timon könyve elszigetelt jelenség, aminek felismerése nem akadályozhat bennünket abban, hogy a szerzőnek munkaerejét, egyes fejezeteinek tanulságos voltát és egész könyvének, mint segéd- és tankönyvnek használhatóságát el ne ismerjük. A történeti jogiskolának Timonnal párhuzamos álláspontjára v. ö. *Hans Spangenberg*, „Vom Lehnstaat zum Ständestaat", Historische Bibliothek 29. köt., 4—5. l. jegyzet, továbbá *G. v. Below*, „Die

deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen", 1916., 96. l., ahol e tartalmas kifejezés: „valamely demokráciának stilizálása és kanonizálása" nemcsak az illető letűnt német iskolára, de Timon rendszerére is igen jól illik.

Az Árpádkor politikai történetére l. *Pauler Gyula* könyvét: „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt", 2 kötet, Budapest, 1893., második kiadás 1899. A Szent István korabeli határokra és általában a határvédelem kérdésére *Karácsonyi János* „Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól", Századok, 1901., 1039. l. Az egész kérdéstömeget összefoglalta és elmélyítette *Tagányi Károly* cikke: „Gyepü és gyepüelve" a Magyar Nyelv 1913. évfolyamában; v. ö. még a kérdés egyes részleteire *Pauler Gyula*, *Thallóczy Lajos*, *Holub József* kutatásait. A gyarmatosítást illetőleg megbízható adatok *Pauler* id. munkájában. Az osztrák *Kaindl*nak könyve: „Geschichte der Deutschen in Ungarn". Gotha, 1912. főként a régebbi korokra hibás és inkább másodkézből vett forrásokon épül fel s egészben véve egyoldalú előadást nyújt. Az erdélyi szászokra *G. D.* és *Fr. Teutsch* „Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk", 3 kötet, az utolsóban kútfő- és irodalomjegyzékkel. A szlávok és románok történetére l. *Karácsonyi János* több értekezését, melyeket ő legutóbb „A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez", Nagyvárad, 1916. c. műben foglalt össze V. ö. még *Melich János* „Három helynévről", Századok, 1907., 327. l.

A magyar nagybirtok politikai kifejlődését *én* tárgyaltam „Servicnsek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből" címen, megjelent a M. Tud. Akadémia történettud. Értekezései közt, 23. kötet, 3. szám, Budapest, 1912. Az Anjouknak kormánytevékenységére, valamint az egész fejlődési részletre, mely a német territorialitáshoz hasonlítható, l. ugyanezen munkámat. A trónöröksödés kérdésére *Fraknói Vilmos* „A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában", Katholikus Szemle, 1913., 3. l., továbbá *Ferdinándy Gejza* és *Domanovszky Sándor* polemikus cikkei a Budapesti Szemlében, 1913., 154. köt., 356. l., illetőleg 156. köt., 367. l. Az Anjou-kor politikai történetének

legmegbízhatóbb előadását *Huber Alfonz* nyújtja: „Geschichte Österreichs", 2. kötet, Gotha, 1885. (Huber művének a Magy. Tud. Akadémiától eszközölt magyar fordításából a magyar történetről szóló részek mind hiányoznak.) A szent korona régebbi felfogására bizonyítékok *Tagányi*nál, Történelmi Szemle, 1916., 593. l., mint pl. Imre király szavai 1197-ből: pro corona nostra dimicavit, 1199-ből: ob fidelitatis constantiam coronae nostrae, II. András szavai 1206-ból: ad honorem coronae et regni utilitatem. V. ö. még a szebeni provincia legrégibb, valószínüleg II. Andrásra visszavezethető pecsétjét „ad retinendam coronam" körirattal. A későbbi, Verbőczytől formulázott felfogást *Timon* id. művében részletesen ismertette. A korona szerepére a korai középkor egyéb államaiban *Fritz Kern* „Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter", Leipzig, 1914. A birtokviszonyokra *Karácsonyi János* „A magyar nemzetségek a 14. század közepéig", 4 kötet, Budapest, 1900—1903., a 4. kötetben *Csoma József* munkája a nemzetiségi címerekről. A nemesi vármegye kifejlődésére l. első sorban *Tagányi Károly* id. műveit, továbbá *Török Pál* „A nemesi vármegye megalakulása", Kolozsvár, 1907. és *Gábor Gyula* „A megyei intézmény kialakulása és működése Nagy Lajos alatt", Bpest, 1911. *Ferdinándy Gejza* „A rendi elemek a magyar alkotmányban", Bpest, 1907. aránylag szükkörüen megvont határok közt értékes útbaigazítást nyújt. Zsigmond király kora, e legnevezetesebb átmeneti időszak, tudományunk mai állásában még nem ismeretes eléggé. Feldolgozásához hiányzik a kiadott okleveles anyag, valamint diplomatikai előmunkálatok. A történetirodalom ezen sajnálatos állapota miatt sem a Zsigmond halálakor beálló rendi ellenhatást, sem az erre következő monarchikus reakciót (Hunyadi Mátyás intézkedéseiben) nem tudtam művemben oly részletesen méltányolni, ahogy ezt az érintett jelenségek megérdemelnék. Még homályosabbak a városok viszonyai, melyek úgy látszik szintén Zsigmond korában kezdenek a rendiségben politikai szerepet játszani: a magyar várostörténet még a kezdet legkezdetére is alig ért eddig el. Sok értékes adat szunnyad a városi számadáskönyvekben, melyekből egy kötetet *Fejérpataky László* adott, Budapest, 1885.; l. még a nagyszebeni, kassai, főként a brassói számadáskönyvek kiadásait.

Mátyás király korát *Fraknói Vilmos* dolgozta fel számtalan értekezésben és könyvben. Mátyás király külső politikájára l. ugyancsak *Fraknói*tól kiadott politikai levelezését. Felhasználtam továbbá *Fraknói* két értekezését: „Mátyás király és a Hohenzollernek diplomatiai érintkezése", Történelmi Szemle, 1914., 61. és 212. l. és „Mátyás törekvései a császári trónra" (Akad. Értek. a tört. tud. köréből, 23. köt.). A magyar-német-török érintkezést érdekesen világította meg gr. *Andrássy Gyula* „A magyarság és németség érdekszolidaritása", Budapest, 1916. (Olcsó Könyvtár, 1814—16. sz.); a Hunyadiak államának részletes jellemzése ugyancsak gr. Andrássy nagy, háromkötetes könyvében „A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai", Budapest, 1901—1911., melynek a korai középkorra vonatkozó részei ugyan Tagányi kutatásai óta nem aktuálisak többé, de egyébként sok új szempont meríthető belőle. *Csánki Dezső* „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában", 1890. óta, eddig 4 kötet, a középkori társadalom- és gazdaságtörténetnek kimeríthetlen kincsesbányája. L. még a *Thallóczy Lajos* vezetése alatt megjelent Magyarország melléktartományainak oklevéltárát: *Thallóczy L.—Hodinka Antal* „A horvát véghelyek oklevéltára", 1903., *Thallóczy L.—Áldássy Antal* „A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára", 1907., *Thallóczy L.—Horváth Sándor* „Alsó-szlavóniai oklevéltár" (Dubica, Orbász és Szana vármegyék), 1912. és „Jajca (bánság, vár és város) oklevéltára", 1915.

Az egységes rendi állam hanyatlására l. elsősorban a magyar országgyülések aktáit, melyek a Corpus jurisban és *Kovachich*, Vestigia comitiorum c. művében jelentek meg, továbbá *Fraknói* munkáit és *Szabó Dezső*, A magyar országgyülések története II. Lajos korában, Budapest, 1909.; a népszuverenitásnak Verbőczy-féle felfogására l. id. munkámat. 113—121. l., s Timon rendszerének egyes helyrepótlásait *Illés József* könyvében: Bevezetés a magyar jogtörténetbe, Budapest, 1910.

A török korszakra: *J. Ursu* „La politique orientale de Francois Ier (1515—47.)", Páris, 1908. Magyarország török korszakának alapvető s máig legjobb feldolgozása *Salamon Ferenc* műve: „Magyarország a török hódítás korában", Pest,

1864. Salamon történeti felfogásának közepét az állami szempont foglalja el, ehhez méri itéleteit, s mivel a török hódítás Magyarországra mint államegyéniségre tagadhatatlanul katasztrofális hatással volt, ezért oly sötétek a Salamon festette kép színei. Széleskörű kútfői, okleveles tanulmányai azonban megmentik őt az egyoldalúságtól: a török birtok- és gazdaságpolitikának több jó oldalát felismeri, az ő kutatásainak köszönjük pl. a szövegemben körvonalazott viszonyoknak ismeretét a császári kamarai jószágokon. Salamon felfogását a magyar kutatás idővel mindinkább kiszélesítette, legtöbb érdemet e téren a hódoltság legkitünőbb ismerője *Takáts Sándor* szerzett, aki élete munkájával a török korszak műveltségtörténetét teljesen újból megalapozta. Jelen munkám tárgya Salamonéhoz hasonlóan az állami fejlődés lévén, Takáts kulturtörténeti eredményeinek felhasználása munkám kereteit túlhaladta volna. Kútfők: kilenc kötet irat és okmány A török-magyar államokmánytárban, a török történetírók magyar fordításai öt kötetben, két kötet defter (török adólajstrom) *Velics* és *Kammerer* fordításában; „A budai basák magyar nyelvű levelezése", I. kötet, kiadta *Takáts S., Eckhart F.* és *én;* a konstantinápolyi levéltárak 400 darab magyar közigazgatás- és gazdaságtörténeti vonatkozású okmányának magyar fordítása néhai *Karácson Imre* hagyatékából, Budapest, 1914. *J. G. Jacob* „Aus Ungarns Türkenzeit", Frankfurt a. M., 1917. kis munkája minden jóakarata mellett is hiányos kútfőismereten nyugodván, sok hibát és tévedést tartalmaz. A török földesuraknak szerb és oláh telepítéseire l. a *Karácson Imre* id. hagyatékából közölt iratokat.

Az erdélyi történet feldolgozása hosszú és szép múltra tekinthet vissza. Igen jó tájékozást nyújt már *Benkő József* latin munkája: „Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus", 2. kiadás két kötetben, Claudiopoli, 1834. Martinuzzi működésére l. a *Szilágyi Sándor* kiadásában megjelent „Erdélyi Országgyülési Emlékek", 21 kötet az 1540—1699. terjedő időszakra, Budapest, 1875—98., ahol egyúttal a vallási tárgyalások aktái is megtalálhatók. *Szilágyi Sándor* „Erdélyország története", két kötetben, Pest, 1866., ma is használható államtörténet, melynek különösen művelődéstörténeti részei értékesek. A protestáns hatalmakkal folytatott diplo-

máciai tárgyalásokat hasonlóképen *Szilágyi Sándor* nagy aktakiadásai világították meg, melyek közül itt csak a következőket említjük: „Bethlen Gábor politikai levelei", Budapest, 1879., valamint a Történelmi Tár 1885. évfolyamában; „Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez", Budapest, 1883.; „Okmánytár I. Rákóczi György svéd és francia szövetkezései történetéhez", Budapest, 1873.; „Erdély és az északkeleti háború", két kötet, Budapest, 1890—91.; továbbá a *Veress Endre* kiadásában megjelenő „Fontes Rerum Transsylvanicarum" kötetei, köztük az erdélyi jezsuiták levelezése. *Rod. Gooss* „Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690.)", Wien, 1911., a külpolitikai viszonyok kitünő előadását tartalmazza. A román kulturviszonyokra Sztripszky Hiador és Alexics György: „Szegedi Gergely énekeskönyve 16. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra", Budapest, 1911. A Bethlen Gábort jellemző török mondás *Pecsevi* török történetíró krónikájából való, melyet *Karácson Imre* fordításában, az ő hagyatékából *én* adtam ki, mint a „Török történetírók" 3. kötetét. Budapest, 1917.

A Habsburgok örökösödési szerződésének jó szövege olvasható *Kollár Ádám Ferenc* Ursinus Velius kiadásának (Bécs, 1762.) okleveles függelékében. I. Ferdinánd trónralépésére l. *St. Smolka* „Ferdinand des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn" (Archiv für österr. Geschichte, 57. kötet), továbbá *Jászay Pál* „A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után", Pest, 1846., aki e művében a bécsi udv. és állami levéltár döntő fontosságú aktáit kimerítően feldolgozta. I. Ferdinándnak a szövegben idézett francia mondására l. *W. Bauer* „Die Korrespondenz Ferdinand I." Bd. 1.: Familienkorrespondenz bis 1526.", Wien, 1912., 32., 36., 40., 58., 63., 89., 130., 145. stb ll. Azon okmányok, melyeket Ferdinánd mint magyar király magyarországi tartózkodása alatt adott ki, teljesen a régi magyar királyi kancelláriai gyakorlatot tüntetik fel, amint erről a budapesti Országos Levéltárban és a Nemzeti Muzeumban fenmaradt eredetiek megvizsgálása útján meggyőződhettem. A későbbi kormányzási módra fontosak az alsóausztriai udvari tanácsnak és kormánynak a bécsi udv. és állami levéltárban őrzött fogalmazványai és kiadványai. A Ferdi-

nánd-féle közigazgatási reformra fontos tudvalevőleg *Ed. Rosenthal* „Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I." (Archiv für österr. Geschichte, 69. köt.). A bécsi központi kormányszervek magyar hatáskörének kérdése egész a legújabb időkig kiválóan politikai fontossággal birt, ami persze a tudós kutatásnak épen nem vált előnyére. A közigazgatási ágak közül még a pénzügyigazgatásról tudunk legtöbbet, főként *Acsády Ignác* kutatásai nyomán, v. ö. az ő műveit: „Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt", Budapest, 1888., továbbá „A magyar adózás története 1598—1604-ben" (a M. Tud. Akad. tört. tud. Értekezései, 20 kötet, 6. szám). *Theodor Mayer:* „Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer" (megjelent Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 9. Erg.-Band, 178. l.) és *Kérészy Zoltán* „Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez", Bpest, 1916., mindketten az egykorú hivatalos instrukciók alapján készítették munkájukat, anélkül, hogy az utasítások és rendeletek valóságos végrehajtásának módjáról a meglevő igen nagy aktatömeg segélyével meggyőződtek volna. Pedig ez feltétlenül szükséges a kérdés tudományos megoldásához, amely munkára azonban mindeddig sem az osztrák, sem a magyar történetírás nem vállalkozott. Szövegbeli előadásomhoz első sorban a „Magyar Országgyülési Emlékek" köteteit használtam fel, melyeket *Fraknói Vilmos* és *Károlyi Árpád* adtak ki az 1526—1606. évekből, eddig tizenkét kötetben, Budapest, 1874—1917.; v. ö. a negotia mere hungarica és mixta dolgában 6. köt., 195., 203., 206., 279., 288. stb. ll., a magyar tanács háttérbe szorulásáról 4. kötet., 441., valamint 181., 187., 394. ll., a magyar országgyülésnek a magyar tanács és a bécsi hivatalok hatáskörét illetőleg tanúsított következetlen magatartásáról 11. köt., 323—326. ll. Egyes kérdéseknél kénytelen voltam a bécsi udv. és állami levéltár aktáihoz folyamodni, így használtam a titkos tanács fenmaradt jegyzőkönyveit 1565—69. évekből, továbbá a magyar akták közül: 1598. kelet nélkül: a magyar tanács votumát felülvizsgálja a titkos tanács; 1598. nov. 4. egy erdélyi ügy a titkos tanácsban praesentibus Horsteinio, Corraducio, Meccero, Pezzio (tehát csupa nemmagyar által) intéztetik el; a titkos tanácsnak 1602. október 7-iki ülése egész csomó magyar ügyről határoz, köztük olyanokról, melyek a királyi birtokot és

a magyar király kegyelmi jogát érintik. A magyar országgyülésnek jogilag csorbítatlan hatáskörét a törvények alapján megállapította *Deák Ferenc:* „Adalék a magyar közjoghoz", Pest, 1865. A hadügyre l. *Takáts Sándor:* „A magyar gyalogság megalakulása", Budapest, 1908. A külügyi politika terén a magyar államiság tényleges háttérbe szorítását már *Deák Ferenc,* id. m. felismerte. A magyar rendiséggel és a bécsi kormányszervek magyarországi hatáskörével *Tezner Frigyes* is több munkában foglalkozott, melyek azonban kevésbbé történettudományi, mint inkább politikai és publicisztikai érdeklődés szüleményei. „Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts" (Schmollers Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, Leipzig, 1901.) c. művében az osztrák örököstartománybeli és a magyar fejlődés alapján a középeurópai rendiséget illetőleg általános érvényű szabályokat próbált felállítani, de a német-osztrák területre vonatkozó nézeteit a német történettudósok (Below, Rachfahl) visszautasították, ami pedig könyvének magyar részeit illeti, ezek teljességgel hiányos kútfői ismereteken alapulnak — még a Magyar Országgyülési Emlékek köteteit sem ismeri, minélfogva Tezner nézetei mindennemü tudományos tekintélyt nélkülöznek. V. ö. értekezésemet: „Az osztrák központi kormányszervek történetének irodalma" (Történelmi Szemle, 1912., 185. l.), ahol a kérdés történettudományi oldala s *Wlassics Gyula* cikkét: „Alkotmányjogunk védelme Tezner és Turba ellen" (Budapesti Szemle, 1912., 150. köt., 346. l.), ahol ugyanazon kérdés politikai oldala van megvilágítva. A német birodalom 1542. hadi vállalatára l. *Károlyi Árpád* publikációját: Történelmi Tár, 1880., 490. l.

Budavár visszafoglalására l. *Károlyi Árpád* nagyszabású munkáját: „Buda és Pest visszavívása 1686-ban", Budapest, 1886., továbbá a brandenburgi lovasság parancsnokának, szász-weissenfelsi Henrik hercegnek naplóját (kiadta *Károlyi Árpád,* Történelmi Tár, 1886.), valamint Károly Gusztáv, baden-durlachi őrgróf leveleit (kiadva id. folyóirat, 1887.). A francia és török együttműködésre és a császárnak két oldalról is fenyegetett helyzetére tanulságos adatokat szolgáltat *A. Pribram:* „Österreich und Brandenburg 1685—86.", Innsbruck, 1884.; 1688—1700., Prag, 1885., melyekből látható, hogy a spanyol követ Lipótot a török háborútól mindegyre vissza akarta

tartani azért, hogy a császárság erejét Spanyolország ellensége, a francia ellen használhassa fel. A császár lelkiállapotára a Wesselényi-összeesküvés idején rövid, de jellemző részletek találhatók a következő műben: „Privatbriefe Kaiser Leopold I. an den Grafen F. E. Pötting 1662—73.", kiadta *A. Pribram* és *M. Landwehr v. Pragenau* (Fontes Rerum Austriacarum, 56. és 57. kötet, Wien, 1903., 1904.). A bécsi abszolutisták politikai nézeteire l. *A. Wolf* „Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rat Kaiser Leopolds I.", Wien, 1869.; *Oswald Redlich* „Ein angebliches Gutachten des Hofkanzlers Hocher über die ungarische Magnatenverschwörumg (1670 bis 1671.)", megjelent a „Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs" 4. füzetében, Wien, 1908. (— a memorandum szerzőjének belső okokból Abelét tartom —); *F. Racki* „Acta conjurationem Bani P. a Zrinio et Com. Fr. Frangepani illustrantia", Zagrabiae, 1873., amely munka Hochernek és Abelének a magyarsággal szemben elfoglalt álláspontjára fontos irományokat tartalmaz; *Pauler Gyula* „Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664—1671.", két kötet, Budapest, 1876. Montecuccolitól: Ausgewählte Schriften, kiadta *Al. Veltzé*, 4 kötet, Wien-Leipzig, 1899—1900., főként 3. kötet, 449. l. és Történelmi Tár, 1887., 644. l.; felfogására a gyarmatosítást, mint politikai eszközt illetőleg l. köt. 386. l. A 3. kötet 400. lapján Montecuccoli a bécsi udvari kamarának szemére veti, hogy ez okozta „a magyar felkelést, az éhinséget, valamint a császári tekintély lehanyatlását". A háború folytatását illető magyar közvéleményre l. a velencei követjelentéseket Bécsből és Montecuccoli megjegyzéseit, 4. kötet 81. l. Zrinyi Hadtudományi munkáit kiadta *Rónai-Horváth Jenő*, Nádasdy Ferenc Orációját *Veress Endre* (Történelmi Tár, 1896., 101. l.). Az alsó-ausztriai rendi viszonyokra l. *A. F. Pribram* „Die niederösterreichischen Stände und die Krone in der Zeit Kaiser Leopolds I." (Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 14. kötet, 589. l.). Hogy az osztrák örökös tartományok mennyire ragaszkodtak tartományi és rendi különállásukhoz és hogy az egységes „lajtáninneni" állam mily lassan nőtt össze, arra jellemző egy Mária Terézia korabeli jogi kézikönyv: F. F. Schrötter: „Grundriss des österreichischen Staatsrechtes", Wien, 1775., mely a 125. lapon még ezt

állítja: „In Ansehung der Landsässigkeit ist nichts weiters zu bemerken, als dass Böheim ein souveränes Königreich sei." A nemzeti harcok korszakára l. *Takáts Sándor:* „Kisérletek a magyar haderő feloszlatására" (Századok, 1904., 177. l.), továbbá Thökölyi életrajzát *Angyal Dávidtól*, II. Rákóczi Ferencét *Márki Sándortól*. *Frh. v. Hengelmüller:* „Franz Rákóczi und sein Kampf für Ungarns Freiheit 1703—11.", I. kötet, Stuttgart und Berlin, 1913. igen világos áttekintést nyújt a nemzeti küzdelem előzményeiről 1526 óta. A Rákóczi korabeli magyar-francia szövetségi gondolat hibás voltát kimutattam a nagy Rákóczi-kutató, Thaly Kálmán hagyományos felfogásával szemben „A száműzött Rákóczi (1715—35.)" c. munkámban, Budapest, 1913. E munka sorsára l. ugyancsak tőlem: „Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?" Budapest, 1916., a német tudományos közönséget ugyanerről *L. Bittner* (Historische Zeitschrift, 115. kötet, 686. l.), *Fr. Eckhart* (Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung, 36. köt., 378. l.) világosították fel, v. ö. még *J. Peisner* (Ung. Rundschau, 1914. 413. l.). A „németgyülöletről" hasonló nézetek *gróf Andrássy Gyulánál:* „A magyarság és németség érdekszolidaritása". A pragmatica sanctióra *G. Turba* „Die pragmatische Sanktion, mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskrone", Wien, 1906., *ugyanaz:* „Die Grundlagen der pragmatischen Sanktion I. Ungarn", Leipzig und Wien, 1911., a szerző azonban a bécsi kormány óhajait és nézeteit a magyar törvények szövegébe belemagyarázni iparkodik, (így különösen az úgynevezett „reviziós záradék" dolgában). V. ö. *Csekey István* művét: „A magyar trónöröklési jog", Budapest, 1917., ahol a szerző Turbának nézeteit részleteiben is helyreigazítja.

Mária Terézia korára: *Marczali Henrik* a Szilágyi-féle „Magyar Nemzet Története" 8. kötetében, továbbá *ugyanattól:* „Magyarország története II. József korában", 3 kötetben, Budapest, 1881—88., az első kötetben a Mária Terézia korabeli Magyarországnak részletes jellemzése. Felhasználtam még a következő műveket: *Hock* „Der österreichische Staatsrath 1760—1848.", kiadta *J. Bidermann*, Wien, 1879., *Alfons Huber* „Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts", Innsbruck, 1884., (kitünő összefoglalás), *J. Beidtel* „Geschichte der österreichischen

Staatsverwaltung 1740 bis 1848.", kiadta *Alfons Huber*, 2 kötet, Innsbruck, 1896—1897. A különböző udvari bizottságok hatáskörére l. *Tagányi Károly* „A magyar udvari kancellária" levéltár" (A magyar kir. Országos Levéltár ismertetése, II.), Budapest, 1898. *J. H. Schwicker* „Geschichte der Serben in Ungarn", Budapest, 1880.; *ugyanaz:* „Geschichte der österreichischen Militärgrenze", Wien und Teschen, 1883. A 18. századbeli gyarmatosítás még nincs kellő világításba helyezve. *Kaindl* művét l. fennebb. Kollowrat előterjesztése közölve *Rud. Sieghart* művében: „Zolltrennung und Zolleinheit, die Geschichte der österreichisch-ungarischen Zwischenzollinie", Wien, 1915., 11. l., v. ö. *Eckhart Ferenc* „A közös vámterület történetéről" Századok, 1915., 465. l. A statisztikai adatokat, köztük a hivatalnokok számára vonatkozókat *M. Schwartner* megbizható munkájából „Statistik des Königreichs Ungarn", két kötet, 2. kiadás, Ofen, 1809—11. vettem.

A március előtti korszakra minden polgári-liberális egyoldalúsága mellett is leghasználhatóbb mű *A. Springer* „Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden", 2 kötet, Leipzig, 1863—65. L. továbbá *Ed. Wertheimer* „Geschichte Österreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des neunzehnten Jahrhunderts", 2 kötet, Leipzig, 1884., 1890. Magyarország újjászületésére l. *Grünwald Béla* könyveit: „A régi Magyarország 1711—1825.", Budapest, 1888. és „Az új Magyarország, gróf Széchenyi István", Budapest, 1890., ez utóbbiban olvasható Széchenyi működésének mai napig legjobb méltatása. Metternich beszélgetése Napoleonnal: „Aus Metternichs nachgelassenen Papieren", kiadta *R. Fürst von Metternich*, 2. köt., 334. l. Az irodalmi viszonyokra: a magyar irodalomtörténeti kutatás eredményeinek legújabb összefoglalása *Pintér Jenő*nek négy kötetes kézikönyve. Kazinczy levelezését huszonegy kötetben kiadta *Váczy János*. *Metternich* nyilatkozata „Magyarország civilizációjáról" a Nachgelassene Papiere 3. kötet, 64. l., továbbá érdekes részletek id. m. 66. l., Metternich későbbi reformgondolataira id. m. 6. kötet, 210., 228., 301., 368., 673. l.; beszélgetése Széchenyivel id. m. 4. kötet, 239., 246. l.; Széchenyi saját feljegyzései ugyanezen beszélgetésről kiadva *Graf Melchior Lónyay* „Graf Stefan Széchenyi und seine hinterlassenen Schriften", Bpest, 1875. Az osztrák császárság ala-

pításával összefüggő kérdésekre l. a teljes magyar bizonyító anyagot, mely az osztrák közjogászok egyoldalú kútfőismeretre alapított nézeteit megcáfolja, *Illés Józsefnél*: „A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve" (Ért. a tört. tud. köréből, 24. kötet, Budapest, 1916.). Az államkonferenciára l. *Karl Friedr. Frh. Kübeck von Kübau* „Tagebücher", Wien, 1909—10., 1. kötet, 357. l., továbbá *H. Sybel* értekezése „Historische Zeitschrift", 38. kötet, 385. l. *A. Fournier* „Graf Kolowrat und die österreichische Staatskonferenz von 1836." (a „Historische Studien és Skizze"-ben, Wien-Leipzig, 1912., 3. Reihe, 263. l.), főkép pedig *Ed. von Wertheimer* „Fürst Metternich und die Staatskonferenz" (az Österreichische Rundschau-ban, 1907., 41. l.), A Batthyányi-miniszteriumnak a közös ügyek dolgában az osztrák miniszteriummal folytatott tárgyalásaira l. a *Rud. Sieghart* id. művében, 174. és 298. lapokon közölt hivatalos iratokat. Az osztrák márciusi alkotmány, a Szilveszteri patensek, az októberi diploma és a februári patens szövegét l. *E. Bernatzik* kiadásában: „Die österreichischen Verfassungsgesetze" Leipzig, 1906. *Szögyény*nek a Bach-korszakról táplált nézetei Rechberghez intézett memorandumában olvashatók, *fiai*tól kiadott Naplójának függelékében, 2. kötet, Budapest, 1917. A kiegyezés történetére *Deák Ferenc* beszédei, *Kónyi Manó* hatkötetes kiadásában, Budapest, 1882—1898., ahol a teljes irományanyag, közte *gróf Apponyi György* memoranduma, valamint értékes naplók is találhatók. Apponyi működésének méltatása *Halász Imre* könyvében: „Egy letűnt nemzedék", Budapest, 1911., 197. l. V. ö. még *Wertheimer Ede* cikkeit az ó-konzervativokról. A kiegyezésnek legmodernebb történeti feldolgozását, részben kiadatlan kútfők alapján, ugyancsak *Wertheimer Ede* nyújtotta: „Gróf Andrássy Gyula és kora" c. háromkötetes művében. A munkám végső lapjain közölt megállapításokhoz közismert tények alapján jutottam el.

Utószó

A RÉGI MAGYAR ÁLLAM TÖRTÉNETE

Kiknek íródott?

Nagyapáinknak, dédapáinknak íródott ez a könyv. *Annak a generációnak,* amelyik e térségben beleszületett a „békevilág"-ba, háborúról csak az újságokban olvasott (az 1910. amerikai–spanyol vagy az 1912–13. évi balkánháborúkról) vagy apjától, nagyapjától hallott az 1848/49. évi magyar szabadságharcról. Már azt a háborút is, amely 1866-ban a poroszok és osztrákok között folyt, s a Habsburgok königrätzi vereségével, a német birodalomból való kiszorulásával zárult – történelemként fogta fel. Annak a generációnak íródott a könyv, amelyik a térség igen gyors technikai-kulturális haladását érte meg: az ezredforduló után egyik évtizedről a másikra megjelent környezetében a rendezett városok egész sora (a világváros Budapest mellett az ország peremvidékeinek szép, szecessziós városközpontjával – Arad, Temesvár, Kolozsvár, Kassa, Pozsony stb.), csodálta a tömegközlekedés gyorsulását (a városok villamosvasutai mellett ekkor épült ki a Kárpát-medence impozáns szárnyvasútrendszere, behálózva az ország egészét). Ha vidéken élt, az út-vasútrendszer építkezései mellett egy családon belül – akár a *Pesti Hírlap* kalendáriuma, akár a *Kincses Kalendárium* erre fenntartott oldalaira bejegyezve – lemérhette a mezőgazdasági népesség eszköztárának gyarapodását: a permetezőszerek, a németföldről beszármazott modern ekék, egyszóval a technikai környezet modernizálódását, az állatorvosi rendszer megyei szintű kiépülését.

Történészeink ma azt mondják: mióta megtelepedett társadalom él a Kárpát-medencében, a századforduló évtizedei a leggyorsabb technikai-életmódbeli gyarapodást hozták; az ipari forradalom tömegcikkgyártásának, eszköz- és életmódkultúrájának szabad beáramlását Nyugat-Európából, mindenekelőtt a világ technikai élvonalában álló német és osztrák területről. A korabeli generációk a világ technikai-polgári optimizmusának jegyében tekintettek a világ fejlődésére, természetes életkeretnek fogták fel a *társadalmat együtt-tartó intézményeket. Az államot,* a helyi igazgatási autonómiákat, a polgári parlamentet, a politikai pártokat, azok választási harcait éppúgy, mint az új technikai-termelési rend magával hozta társadalmi feszültségeket: a városi szegénység, a munkanélküliség megjelenését, a szervezett munkásság politikai tömegtüntetéseit (a politizálás merőben új formáját). Mint ahogy azt is tudomásul vette: az államon belül a nem magyar népek mind több kollektív jogot követelnek maguknak (mindenekelőtt a magyar nyelvű iskoláztatás kiterjesztése ellen tiltakozva), míg a magyar politikai vezetés a „magyarság érdekeit" igyekszik ezekkel szemben „érvényre juttatni". Az összecsapások, politikai háborgások ugyanúgy, mint a szociális elégedetlenség a világ szükséges tartozékát jelentették. Minden korabeli kormányzat – újságjaiból, kalendáriumaiból értesülhetett róla – ilyen jellegű nehézségekkel birkózott. S legrosszabb esetben megbuktatják a kormányt, jön egy újabb miniszteregyüttes, egy más többségű parlament. De az „emberemlékezet" óta tartó „békevilág rend"-je sokat nem változhat.

Azoknak íródott ez a könyv, akik a polgári társadalom politikai-kulturális és termelési-kereskedelmi fellendülésének irányítói, szervezői voltak. Annak az *új polgári középosztálynak,* amelyik az 1870-es évektől a mind kifi-

nomultabb államigazgatást, megyei, városi hivatalokat, a vasútrendszert, közlekedést, kifejlődő egészségügyi hálózatot üzemeltette, s ehhez szakszerű képzettségénél fogva „értett" is. A magyarországi kötelező népiskolai oktatás (1868), majd a modern középiskolai képzés (1883) kiépítése, a fejlődő egyetemi képzéssel biztosította is a szakszerű technikai-társadalomirányítás közép- és felső rétegének, az új polgári középosztálynak kiformálódását. A századelő helyi városi-megyei társasági életében ők viszik már a vezető szerepet: életvitelükhöz, sőt szakmájukhoz tartozik, hogy tudják, mi történik a világban, a politikában, a gazdasági életben, ezzel foglalkoznak mindennapi hivatali vagy magánkapcsolataikban, ezért olvassák az országos és helyi lapokat.

A kor nagy kulturális-politikai információrobbanásának letéteményese és szervezője a modern tömegsajtó. Megrendelik az induló tömegkönyvkiadás szépen kötött sorozatait, amelyben a legnépszerűbb magyar költőkön, írókon kívül (Jókai, Petőfi, Arany) ott találhatóak a világirodalom remekei, sőt természettudományi ismeretterjesztő darabjai is, díszhelyen a századforduló legnagyobb közművelődési eredményével, a *Pallas Lexikon*nal.

És nem utolsó helyen áll a bútoripar új típusú lakberendezési darabjaiban, a polcszerű, üveges könyvszekrényekben a történelmi irodalom egy-egy összegző sorozata (legismertebb a Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* tíz kötete), vagy a kisebb lélegzetű nemzeti történeti összefoglalók valamelyike, netán a középiskolából még megtartott tankönyvek vagy a 48–49-es szabadságharc díszes feldolgozása: a „Gracza". Ez a *képzettségéből élő*, az állami vagy a magángazdaságban, kulturális (oktatási) szférában dolgozó új tisztviselő értelmiségi középréteg *kitermelte az új polgári tömegkultú-*

rát, és mint vásárló, *el is tartotta azt*. Közönsége volt a kor bontakozó zenei, színházi kultúrájának éppen úgy, mint irodalomnak, politikának.

A kor legnagyszerűbb *politikai találmányának* az *államot* tartotta. Mind az *állami alkalmazott tisztviselő*, mind a *magántisztviselő*. Az állam a maga apparátusával megszervezi a modern polgári élet kereteit, az egyén ügyeinek szakszerű intézését a közigazgatás biztosítja; a társas érintkezések, a gazdasági élet biztonságára felvigyáz a polgári igazságszolgáltatás, a vasút, a kereskedelem; sőt az olyan „apróságok", mint köztisztaság, közvilágítás is előkelő helyre kerül az „összehasonlításban". A viszonyítás alapja a néhány évtizeddel korábbi feudális Magyarország (ne felejtsük: a századfordulón 1867 nem volt távolabb, mint a mai embereknek 1945, a világháború vége) és az ország határán túl élő, elsősorban szláv környezet. Természetesnek gondolta, hogy a polgári államrendszer az *emberiség közösségszerveződésében a fejlődés csúcspontja*, ezt közvetítették számára nyugat-európai információi is, magát ezen közösségszerveződés letéteményesének tartotta. A politikát, a pártpolitikát, ha részt is vett benne, másodlagosnak tekintette. A kormányok, politikai pártok jönnek-mennek, de az állami gazdasági életet működtető tisztviselő-polgári réteg marad – így foglalhatnánk össze felfogását társadalomról, államról, politikáról. De természetesnek vette azt is, hogy a térségben a magyar államszerveződés jelenti és hozta az itt lakó népeknek mindazt az áldást, amit eddig az európai polgári kultúra kitermelt. Ezért is büszkén tekintett a *„magyar állam"*-ra, mint amelyik a nyugati típusú alkotmányos polgári államszerveződés keleti végvárának tűnt, s amelyik biztosította a köznapi kultúrában a *nyugati termelési és eszközkultúra*, életformák helyi kibontakozását. Természetesnek vette, hogy a modern polgári államot, a

termelési-közlekedési rendszert csak egy nyelven lehet működtetni (ezért nem is tartotta „értelmesnek" a horvátok nyelvi törekvéseit a vasutak kérdésében); az állam „magyar jellege" – és a hozzá kapcsolódó jelszavak, történelmi drapériák – a szakszerű üzemeltetés egyik feltétele is volt számára. Tapasztalta a nem magyar népek ellenérzését a magyar nyelvű kultúra megkövetelésével szemben (különösen az iskoláztatással kapcsolatban), de mindezt a magyar állam kultúrájához való asszimilálódás egyik zavaró melléktermékének fogta fel. (Mint ahogy e társadalmi réteg maga is nagyrészt németből, szlovákból, horvátból, illetve a zsidóságból asszimilálódott elemekből állott.) Állam és nemzetfelfogása is – ugyanúgy, mint a nyugat-európai korabeli polgári gondolkodásban is – eszerint alakult: az államot *egy államnemzet,* a magyar alkotja, ennek tagja lehet mindenki, aki polgára a magyar államnak, emellett *egyénileg* mindenki ahhoz a „nemzetiség"-hez (a mi kategóriánk szerint nemzeti kisebbséghez) *tartozónak* vallhatja magát, amelyikhez óhajtja; a *hivatalban,* vasúton természetesen a magyar nyelvet használja, de *magánemberként,* társadalmi-egyesületi életében anyanyelvén beszélhet.

Nagyapáink, dédapáink közül nem a *mester-* vagy *parasztemberek*nek íródott e könyv. Nem azoknak, akik például a városi építkezések csemperakó mesterei, az első óriásüzemek szakmunkásai voltak. Nemcsak azért, mert ők már felfigyeltek a modern polgári állam „hiányosságaira", és az első helyi építőmunkás szakszervezetekben, vagy a nagy politikai tényezőt jelentő vasasoknál alapító, szervező, vagy dalárdista tagok voltak, tehát társadalomszemléletük is szemben állott e polgári középosztályéval. De azért sem íródhatott nekik e könyv, mert a korabeli társadalmi kulturáltság e rétegekre a történelmi monográfiák szintjén még nem terjedt ki. A munkásság e jól

szervezett része olvasta a *Népszavát*, azonkívül egy-egy városi újság kalendáriumát, esetleg részletre vásárolt egy-egy könyvsorozatot (például történelemből a legelterjedtebbet, Endrei Zalán *Képes történetét* vagy Marczali *Képes Világtörténet*ének egy-egy kötetét). Ugyancsak emiatt is nem íródhatott e könyv a paraszttársadalomnak sem, amely a korabeli világítási és lakásviszonyok – no és az otthoni termelési rend – miatt sem érhetett fel a történelmi monográfiák olvasási szintjére. Szekfű Gyula könyvét hozzávetőlegesen 4-500 példányban nyomhatták ki Magyarországon (pontos adataink nincsenek). Ma – a harmadára zsugorodott államterületen – az ilyen terjedelmű történelmi összefoglalók az 50 000 körüli példányszámot is elérik. (A *História* c. folyóirat például 55 000 példányban jelenik meg.) Vagyis *A magyar állam életrajza* az akkori *művelt középosztály* olvasmánya volt.

Aktuális indíttatások

Ez a könyv *1916 folyamán* íródott (Szekfű a német kiadótól a megrendelést 1915 november végén kapta). *Mindaz, ami a középosztály számára biztosnak látszott* – politikában, gazdaságban, társadalmi mozgalmakban – *megrendült*. Az első világháború harmadik esztendejében már elmúlt a kezdeti optimizmus, látszott, hogy a háború megnyerése nagyon is kétes, látszott, hogy ez a háború minden addiginál – ha egyáltalán volt emlékük egy korábbi korszak háborúiról – sokkal nagyobb gazdasági és társadalmi erőfeszítéseket kíván. Felszínre törtek az állami-politikai életet szétziláló erők, növekedett a szociális elégedetlenség. (Emlékezhetünk: Szekfű az utolsó oldalakon – anélkül, hogy külön fejezetet kezdene – hirtelen feltárja „a mai alkotmányos állam"-ra, „a 19. század

polgári-liberális megtestesülésé"-re vonatkozó kritikai szempontjait: „történeti távlatból világosabban láthatjuk előnyeit, de egyúttal hiányait is.")

A *háborús gazdaság terhei* természetesen az egész társadalom vállait nyomták. De a budapesti vicclapok ekkor már karikatúrákon is megrajzolták, hogy a háborúval egyedül a hadiszállítók járnak jól. A képes hetilapok fényképeket, riportokat közöltek a hadirokkantak társadalmi beilleszkedésének nehézségeiről, a napilapok szóltak az áruhiányról, amit minden bevásárlásnál is érzékelhetett a kor polgára.

A középosztályon belül elsősorban az állami tisztviselőréteg *féltette egzisztenciáját.* A magánszféra, akár a magánügyvéd, magánorvos (azaz a társadalmi-egészségügyi infrastruktúra), akár a magánvállalatokról volt is szó, mozgékonyan követhették az árváltozásokat, a drágulást. De az állami alkalmazott fizetésbesorolása kötött, s ha a költségvetési deficit nő, a következmények az állami alkalmazottat fenyegetik elsősorban. Ez a tisztviselő réteg most kezdi megfogalmazni a háború végére majd harsogóan ismételt alaptézisét: bár ő biztosítja az állam működését, az *állam* nem avatkozik bele a gazdasági életbe az ő érdekében, tehát éppen arról a rétegről *nem gondoskodik,* amelyik azonosítja magát – mert azonosítania kell – a hatalom célkitűzéseivel. (Figyeljünk fel az *Életrajz* utolsó fejezetében az állam hiányosságairól szóló mondatokra: a „gazdaságilag gyenge néposztály" a középosztály, amelyik, „nem... tudott jómódú polgári osztállyá összesűrűsödni..." Nincs „állami szociális előrelátás" stb. Mint ahogy az is figyelemre méltó, hogy e „gyenge néposztály" tagjaiként felsorolja a korábbi nemesi középréteg gyermekeit, a felemelkedett parasztgyermekeket, a német városi polgárság szülötteit, de kihagyja a legdinamikusabban erősödő polgári elemet: az elsősorban a magánszférában tevékeny zsidóságot. Egy mon-

dattal beveszi ugyan a parasztságot – mint „a nemzeti államnak tulajdonképpeni hordozóját" – de hallgat a szociálisan leginkább megviselt osztályról – a korban „nemzetietlennek" tartott – munkásságról).

De ezt az állami tisztviselői réteget elsősorban az nyugtalanította, hogy felrémlett magának az annyira biztosnak látszó *magyar államnak az esetleges szétesése.* (1916 februárjában a Monarchia nem magyar népei már az ellenségtől, az antanthatalmaktól kaptak biztatást az önállósodásra.) S a Magyarországgal határos Románia már a magyarországi (erdélyi) román mozgalom támogatója, a háború kirobbantásakor a „főellenség"-nek címzett Szerbiában pedig a délszlávizmus mozgalma a magyarországi szerbek és minden délszlávok állami-területi egyesülését kívánja. Terjeszteni kezdik a cseh nemzeti mozgalom propaganda-térképeit, amelyik egy cseh-szlovák állam határait nemcsak a magyar Felvidékre, de a dunántúli területekre kívánta kitolni. (Ismét emlékeztetünk: Szekfű kora alkotmányos államát, mint politikai szervezetet éppen azért bírálja, mert az nem képes a nemzeti ellentéteket politikailag feloldani. Az alkotmányos rendszer politikai pártjai részben a nemzeti kérdésre hivatkozva függetlenítik magukat az „államcéloktól", részben maga az államrendszer nem képes a soknemzetiségű társadalmat egybetartani. Feladata volna pedig: „...olyan nemzeti kisebbségeket kielégíteni, melyek politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglaltak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett. Békés kiegyenlítés csak ezen tagadó álláspont feladása árán remélhető." – 223. l.) A történeti Magyarország területének nemzetiségi megoszlását ekkor még nem ábrázolta térkép, így még a művelt középosztálybeliek sem gondolták, hogy az 1910-es évekre *a mégannyira egységesen nem magyarnak látszó peremterületeken is kimutatható egy vékony magyar (vagy el-*

magyarosodott) réteg. De az 1910. évi statisztikai felmérés eredményei már ismertek voltak, s ezek az adatsorok először adtak az ország területének nemzetiségi-vallási megoszlásáról minden tekintetben (még foglalkozás-vallás-etnikum viszonylatában is) teljes képet. Így nem kellett sok elemző készség ahhoz, hogy a magyar állam területének etnikai megoszlását gondolkodó értelmiségiek (majd politikusok is) felmérjék: az állami-kulturális-gazdasági adminisztráció kiépülése 1867 után magával hozta az *állam peremterületein a magyar középosztály kialakulását,* éppen mert az egész állam „hivatalos" nyelve és kultúrája a magyar volt. Egy esetleges területi összeomlás, vagy a Monarchia többnemzeti központú átalakítása tehát nemcsak nemzeti érzésében, hanem társadalmilag is sújthatta ezt a réteget. (Szekfű kritikája az állam nemzetiségi politikájáról így folytatódik: a nemzetiségek közül a szerbek és románok – a liberális állami elvnek megfelelően – egyházi különállást élveztek, s az egyház itt komoly birtokokkal rendelkezhetett. Ez a körülmény nemcsak egyházi, de nemzeti különállást is jelentett: az egyház volt az alapja a magyartól elütő kultúra, a saját nép- és középiskola, a tanítóképezdék támogatásának. Ugyanígy a gazdasági liberalizmus eredményezte a románok benyomulását a pénzintézeti életbe, miközben a magyar állam – a „magyarok állama" – nem tesz „ellenintézkedéseket". S Szekfű nem a nemzetiségiek emelkedésének letörését kívánja az államtól, hanem a „magyarságot erősítő határozott birtok- és telepítőpolitikát". Amilyet – mi tegyük hozzá – az 1910-es években éppen a fiatal gr. Bethlen István sürgetett, gr. Klebelsberg Kuno pedig szervezni is próbált – a peremterületekre települt vagy telepített magyar paraszt-birtokos és hivatalnok középrétegek megsegítésére.) Mint ahogy a későbbi évek történetéből tudjuk: valóban a legnagyobb sokkhatást e társadalmi elemben váltotta

ki Trianon, hiszen tisztviselői-értelmiségi létének alapja, kultúrájának magyar – vagy magyarosodott – volta omlott össze az állam területi szétesésével.

Nem, szó sincs arról, hogy 1916-ban – e könyv írásakor – a magyar középosztály komolyan számolt volna a történeti Magyarország szétesésével, vagy akár egy államrendszert összetörő szociális forradalommal. Legérzékenyebb gondolkodói – és mint e könyv is tanúsítja, a fiatal Szekfű Gyula ezek közé tartozott – azonban már felfigyeltek ezekre a lehetőségekre.

Vagyis: ez a könyv a magyar középosztálynak íródott, és egyben azoktól az aggodalmaktól is kapta indíttatását, amelyeket a világháború hozta gondok súlyosbodása a polgári Magyarország tisztviselő-értelmiségeiben előidézett.

A szerző szellemi környezete

Szekfű Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérvárott, köztisztviselői családból. (Már tekintélyes, országos hírű történészprofesszor, amikor még mindig adatokat kerestet a levéltárban felmenőire, akik állítólag a királyi [Habsburg] magyar adminisztrációban szolgáltak.) Neveltetése erősen katolikus, jó színvonalú. A ciszterci gimnázium elvégzése után a budapesti elitképző intézet, az Eötvös kollégium tagja lesz. A kollégisták társadalma elsősorban a magyarországi középosztály – kollégiumról lévén szó: a vidéki középosztály – gyermekeiből áll össze. A budapesti egyetem európai szintű professzoraihoz jár előadásokra, szemináriumokra. Történettudományos olvasmányanyaga a francia és mindenekelőtt az akkori történettudomány csúcsának számító német történetírók munkái. Kötődése a német történetíráshoz és a német kultúrához tovább erősödik, amikor az országos levéltári tisztviselői évek után a bécsi közös (osztrák–magyar)

pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó levéltárba kerül Thallóczy Lajos keze alá (1908). Innen 1910-ben átveszik a Monarchia központi levéltárába (Haus-Hof- und Statsarchiv), amely – a neve is mutatja – egyszerre volt az uralkodó család házi levéltára és állami levéltár. (Az *Életrajz* magyar bevezetőjében Szekfű hosszan részletezi szakmai és gondolati kapcsolódását a német történetíráshoz. A bécsi magyar történészek benne éltek a német nyelvű kultúrában, egyszerre voltak a magyar és a német történelmi társulat tagjai, ugyanúgy olvasták a Birodalom történeti, sőt helytörténeti irodalmát, mint a magyart. Szakmai kötődése a német kultúrához csak erősíti Szekfűben az általános középosztálybeli felfogást: a magyar kultúra a nyugati keresztény kultúra szerves része, és e szervesség a német „keresztény-germán" közösséghez tartozásunk révén valósul meg.)

Témáit és felfogását a bécsi magyar történetírók körének történetszemlélete szabja meg. E kör vezéregyéniségei: Thallóczy Lajos – egyben ekkor a Történelmi Társulat elnöke, a császár politikai bizalmasának hírében álló hivatalnok – és Károlyi Árpád, aki – református létére – a „legkatolikusabb" uralkodó levéltárának igazgatója, a XV–XVII. század Habsburg-ellenes magyar „alkotmányos" rendi mozgalmak tekintélyes történetírója. E bécsi „kör" éppen a Szekfű odakerülésének éveiben áll virágzásában. (Szekfű Thallóczy Lajos tágas bécsi lakásában lakik.) A kör bázisa, a bécsi „közösügyis" – elsősorban külügyminisztériumi – magyar tisztviselők és a bécsi levéltárakba felhozott magyar levéltárosok.

E tisztviselő-levéltárosok csoportosulása a századelőn újragondolta a magyar történelem menetét, kiindulva azokból a magyar érdekekből, amelyek szerintük a Monarchián belül megszabták a magyarság érdekeit. Lexikonszerűen összefoglalni talán a következő módon lehetne e nézeteket (azért szükséges, mert az olvasó ez esetben

is, mint a magyar tisztviselőréteg gondolkodásának rekonstruálásakor, könnyen felfedezheti a most kézbentatott Szekfű-könyv gondolatainak eredőit): *a magyarság „történelmi küldetése"* a Kárpát-medence különböző etnikumú népeinek szervezésében áll. Mint láthattuk, a magyarság ezen „államalkotó" szerepére különösen azért kellett hivatkozni, mert a 19. század második felében a magyar állam szomszédságában megjelent a szerb és a román állam, vagyis olyan etnikumok államai, akiknek jelentős része a magyar állam fennhatóságán belül élt, s akikben a nemzeti önállóság vágya az állami önállóság iránti vággyal is kezdett párosulni. (Emlékeztetünk Szekfű *Bevezetés*ének soraira: „Történeti tény, hogy a magyar államegyéniség... egész élete folyásán át egyetlenegy nemzet: a *magyar* nemzet produktuma volt;... [Kiemelés eredetiben.]) A magyarságnak követzet volt mindig, amelyik biztosította az együttélés lehetőségeit. Nem a nemzetiségeket kell elmagyarosítani, hanem magyarságukat kell erősíteni. (Ezért fordul figyelmük – mindenekelőtt Thallóczyé – a magyarhű délszláv családok története felé. És ezzel is magyarázható a korábban idézett Szekfű-kritika az állam nemzetiségi politikájáról: nem letörni a nemzetiségeket, hanem a magyarságot erősíteni a peremterületeken.)

A magyaroknak *el kell fordulniok a hagyományos osztrák–magyar közjogi harcok problémájától;* a közös államalakulat előnye: kapcsolódásunk a nyugati, a kereszténygermán kultúrához. (Emlékezhetünk: Szekfű a magyar történelem bemutatásakor ezt a „tényt" gondolatmenete egyik vezérfonalának tekinti.) A magyarságnak az államközösség erejét arra kell felhasználnia, hogy kereskedelmi-kulturális expanziót hajtson végre a Balkánon. Magyarország ebben a szerepkörben kihasználhatja azt az adott helyzetet, hogy a *németséggel összekötött Monarchia része,* a nyugati kultúra

keleti végpontja. Főiskolai-egyetemi szinten kell a keleti országok felé használható kereskedő-politikus gárdát kialakítani. Magyarország erejét tehát nem kis részben az adja, hogy a közép-európai államszövetségek (Német Birodalom, Osztrák–Magyar Monarchia) történelmi része.

Szekfű témái – Bécsbe kerülése után – az osztrák–magyar viszony, az államrendszer problémái körül mozognak. A központosított abszolút uralkodói akarat intézményes kiépülése a királyi Magyarországon 1541 után; vagyis: miként kerülnek szembe a „modern", nyugat-európai normákban gondolkodó szakszerű hivatalnokállam eszméjét követő Habsburgok a helyi, partikuláris érdekeket védő magyar rendekkel, a megyei nemességgel. De témája ugyanakkor annak az osztrák történeti irodalomnak a kritikája is, amelyik a magyar rendi törekvésekben csak a „visszahúzó" erőt látta és a Habsburg adminisztrációt, mint a központosított abszolút monarchia gondolatának érvényrejuttatóját állítja be, mint amely a korszerűt, a XVI–XVII. század európai államszervezés ideálját képviselte. A bécsi magyar történetírók-politikusok gondolatmenetébe illeszkedik mindez: a magyarság megmarad a Monarchia keretében, „cserében" az osztrákok is vegyék tudomásul önálló államalkotó voltunkat. (Emlékezhetünk: ez a tétel alaptézise az *Életrajz*-nak is.)

Az állami önállóságról, az osztrák–magyar viszonyról szóló fejtegetéseket tehát a szakmai-környezetbéli indítások is magyarázzák. Az olvasó azonban nyilván felfigyelt arra is, hogy Szekfű mennyi gondot fordít annak hangsúlyozására: ő – az addigi nemzetfelfogásokkal szemben – függetleníteni akarja magát az 1867. évi államkonstrukció állandó közjogi vitáitól. Az ő magyarsága nem „kuruc" és nem „labanc", hanem „magyar". (Az *Életrajz* magyar közönséghez szóló *Előszavá*ban Szekfű részletesen ír a magyar és a német történetírás összehasonlításá-

ról. Mintájának a német történetírás századfordulós generációját tekinti, azt a generációt, amelyik a nemzetállam – azaz az egységes Németország – születését (1871) tartja a német történelem csúcspontjának. Ez a generáció már nem porosz, nem délnémet, „hanem német, nagynémet" érzelmű. Szekfű velük vállal szellemi rokonságot. Ahogy neki, Szekfűnek sem a kuruc vagy a labanc, a 16–17. században a Habsburg vagy erdélyi magyar állam az ideálja, hanem az *egységes* magyar állam helyreállítása. Azaz az 1867. évi kiegyezéses Magyarország.) Ha lenne terünk, itt szívesen bocsátkoznánk az 1918 előtti történetírás legnagyobb „nemzetvitájának", Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* (1913) című könyve körüli többéves szenvedélyes harcnak az ismertetésébe. (Még az *Életrajz* írásának idején is foglalkoztatta a szakmai és a szélesebb közönséget.) A vád: Szekfű azzal, hogy rámutat a franciaországi kuruc emigráció szétesésére, eltávolodására az itthoni valós problémáktól, valójában gyalázza Rákóczit és a kuruc mozgalmat. S ezzel áttételesen az 1910-es évek bécsi, magyarellenes osztrák körök politikáját szolgálja. További vád: *A száműzött Rákóczi* politikájának kilátástalansága mögött valójában a száműzött és nemrég meghalt Kossuth (függetlenségi) politikájának támadása húzódik. A könyvégetésig menő hajszában Szekfű válasza: nem az emigrációba vonult kurucokat kívánta bántani, hanem elmondani: *ő a fegyvert lerakó és itthon békés munkával országot építő magyarokat is jó magyarnak tartja.* Vagyis: lehet valaki hűséges Habsburg-alattvalóként is a magyar nemzeti ügy képviselője. (Reméljük, a sokszor szidalmazott, egyoldalúsága mellett is remekműnek számító könyvet hamarosan szintén a mai olvasó kezébe adhatjuk.)

Az állam: a nemzet önállóságának alapja

A könyvet Szekfű német megrendelésre készítette, mint azt a magyar olvasóhoz szóló Előszóban írja is. Célja: bemutatni a németeknek a világháborúban szövetséges magyarság történetét. Joggal merül fel az olvasóban: vajon a szerző a magyarság történetének tengelyébe miért az államot helyezte. Miért államtörténetet ír 1916-ban? A választandó magyarázat több okot is felsorakoztathat.

Először is magyarázható e megközelítés korának uralkodó történetírói felfogásával, amely szerint az állam intézményrendszere biztosítja egy nemzet kifejlődésének lehetőségeit. A nemzet akkor erős, ha mind kül-, mind belpolitikailag hatékony államszervezetet képes kiépíteni. (Mint láthattuk, ezen uralkodó történetírói felfogás teljesen megfelelt a századfordulóra kifejlődött polgári tisztviselő-értelmiségi réteg általános társadalomlátásának, amely réteghez Szekfű magát is odasorolta.)

Másodszor: kézenfekvő lehet Szekfű összefoglalásának államközpontúsága azért is, mivel ténykérdés, hogy a Kárpát-medencében valóban a magyarság az államszervező etnikum volt – megtelepedése óta. A közép-európai térség más keresztény állam szerveződésével egy időben alapított államot, uralkodó és társadalomszervező ereje (a nemesség) korán kialakult, s így a középkorban a németség és a szlávság lakta területek között egy erős keresztény államot hozott létre.

Harmadszor: magyarázza az államtörténeti megközelítést az, hogy a munka német megrendelésre készült. Szekfűnek igazodnia kellett a német közönség történeti olvasmányaihoz, ugyanakkor figyelnie kellett a német nyelvű (jórészt ausztriai) közönség magyarellenes beidegződöttségeire is.

E magyarellenes beidegződöttségekről talán érdemes részletesebben is szólni. Szekfű ekkor már nyolc éve élt

Bécsben, pontosan látja – és bécsi magyar kollégáitól naponta hallja –, miként igyekeznek az osztrák vezető körök visszaszorítani az erősödő magyar államterület önálló gazdasági és politikai törekvéseit. S pontosan ismeri a vitákban használt történeti érveket: a magyar állam a 16. századtól csak mint az egyik Habsburg-ország volt képes magát megtartani, államiságának önállóságát többször is eljátszotta, mindenekelőtt a király-(Habsburg) ellenes felkelések révén. Ezt az önállóságát csak 1867-ben az új államalakulat, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttének jóvoltából nyerte vissza. Szekfű most azt igyekszik könyvével – és annak államtörténeti szempontjával – bizonyítani: a magyar nemzet joga az önállóságra éppen abban rejlik, hogy a Kárpát-medencében a 10. századtól folyamatosan fennállott az önálló magyar állam, és a terület államalakulatának magyar jellege megmaradt akkor is, amikor a trónra Habsburg uralkodót hívtak a rendek. Ezzel is magyarázható, hogy Szekfű *három államegyéniségről* beszél a térségben: a Német Birodalomról, Ausztriáról és Magyarországról. 1916-ban mindez persze a magyar önállóság valótlan *felnagyítását* is jelentette, hiszen a Német Birodalom az Osztrák–Magyar Monarchiával, mint egyetlen közös államalakulattal kötött háborús szövetséget. De ugyanilyen túlzás a magyar állami önállóság történelmi folyamatossága is, hiszen – mint ismeretes – 1541–1699 között az ország területe szervezetileg három részre szakadt, nem is szólva arról, hogy az 1544-től önálló erdélyi fejedelemség területe csak 1848-ban, illetve 1867-ben tért vissza az államtesthez.

A német olvasóközönséghez való igazodást mutatja az is, hogy Szekfű miként fogja fel az „államot" a történelemben. Nem egyszerűen államról, hanem „államegyéniség"-ről beszél. A német történetírásban e fogalomhasználat – az államról, mint önálló személyiségről beszélni – azt jelenti: az államiság tudata benne él a nemzet

történelmében, s különböző formában, területi szerveződésben jelenik meg. Azokban az időkben, amikor nem létezett a német állami egység, hanem a németség területi széttagoltságban élt (1871 előtt), akkor is létezett a németségben az „egyállamiságra" törekvés gondolata. Vagyis az „állam-egyéniség" folyamatosan jelen van a német történelemben. Betetőzése, hogy 1871 után létrejön a nemzetállam, a Német Birodalom. Az „államegyéniség" tehát a konkrét területi tagoltságtól és a szervezeti-intézményi keretektől független, elvonatkoztatott fogalom. (Mai értelmezésben jelenthet „államiság"-ot, „államiság gondolatá"-t, amelyet egy adott korszakban egy-egy politikus, vagy politikai irányzat is képviselhet. A lényeg a folyamatosan élő eszme.)

Szekfű éppen a magyarság folyamatos állami önállóságának kimutatásához használja, sőt felhasználja ezt a fogalmat. A magyar és a német nép egyaránt átélt olyan időszakot, amikor állama területileg szétesett. A területi széteséstől függetlenül azonban az államszervezet gondolata folyamatosan tovább élt, és betetőzést nyert 1867-ben, az önálló magyar államegyéniség újraszületésével. (Erdély a királyi Magyarország mellett „önálló államegyéniséggé nőtt" – mondja Szekfű (95. l.) – de a „magyar fejlődésnek integráns része", azaz magyar maradt mindig. (97. l.)

Sok idézhető részlet bizonyíthatja: a magyarság történetének ilyen fogalmi keretek közötti bemutatása elsősorban arra szolgál Szekfű munkájában, hogy a magyar államot és a magyarságot a németekkel azonos állású partnernek mutassa be. Gondosan vigyáz a szerző, hogy már az államalapítás elemzésekor hangsúlyozza: noha az államszervezésnél német földről származó intézményeket vett át Szent István (hűbériség, területi szervezet stb.) mindezt „öntudatos kölcsönzési szándékkal" tette, azért is nem a császártól kért koronát

– emeli ki (35. l.) –, hanem a minden keresztény uralkodó felett álló pápától. (Vagyis, mint a császárral egyenrangú „nemzeti uralkodó" – uo.) A bécsi udvar minden olyan törekvését elítéli, amelyik abszolutista, központosító módon ezt a magyar államegyéniséget nem akarta figyelembe venni. És a magyar nemességről, a rendiségről addig és annyiban szól pozitívan, amennyiben és amíg a rendi alkotmány védte az abszolutista uralkodói törekvésekkel szemben az állami önállóságot 1526–1867 között. És végül: a kiegyezés – mondja Szekfű – azért pozitív a magyarság számára, mert ugyanolyan szinten biztosítja az állami önállóságot, mint az 1526 előtti királyság, s csak a közös uralkodó „ténye" az, amivel különbözik a Mohács előtti állapotoktól. Ausztriának viszont a kiegyezés azt is jelentette, hogy véglegesen le kellett mondania a magyarság beolvasztásáról az összbirodalomba (221. l.) (Vagyis kimondatlanul is kritizálja azokat, akik a kiegyezésben a magyar nemzeti függetlenség eljátszását látták.)

Szeretnénk az olvasó figyelmét arra is felhívni: milyen következetesen szétválik Szekfű fogalomhasználatában a „nemzeti önállóság" és a „függetlenség". Koncepcionális a különbségtétel. Szekfű az Ausztriától való önállóságunkat (a Monarchián belül) és a németekkel szembeni önállóságunkat mind a múltban, mind a jelenben hangsúlyozza, de nem tartja reálisnak a Habsburg Birodalomtól való függetlenséget célzó politikát. A 19-20. századi magyar külpolitikai gondolkodás egyik alapvonulata fogalmazódik itt meg: a külpolitikai függetlenség követelését mellőzve, tehát az adott államszövetségi-nagyhatalmi helyzethez igazodva elsősorban a belpolitikai önállóságunkra összpontosítsunk. Ez a gondolat 1918-ig, természetesen külpolitikai támaszkeresést is jelentett a történeti államterületen élő különböző nem magyar népek feletti állami fennhatósághoz. 1918, majd 1945 után már csak

azt jelenthette: tudomásul kell venni, hogy az erősebb hatalmak árnyékában a kicsinyre zsugorodott Magyarország erejéből legfeljebb ennyire telik...

Az állam és a nemzet

1918–1920 folyamán a történeti Magyarország területe szétesett. Az évezredes magyar állam nem volt képes a nemzetet és területét – ahol élt – egybetartani. Szekfű 1919 őszén kezdi felülvizsgálni: mi vezetett a magyar állam bukásához, milyen társadalmi bajok idézték azt elő? Ebből a felülvizsgálatból születik egyik legismertebb műve, a sok kiadást megért *Három nemzedék*. És amikor néhány év múlva – Hóman Bálinttal – a magyar történelem összefoglalásához látnak, *már nem az állam a vezérszempontja a történeti szintézisnek, hanem a nemzet*. Már nem is elsősorban azért, mert az állam nem tudta a területi szétesést megakadályozni, hanem azért, mert a *nemzet* történelme 1920 után nem lehet azonos az *állam* történetével: a magyar nemzet, a *magyarság* egyharmada a *megmaradt államterületen kívülre került*. Mint ahogy az államnemzet fogalmával sem operálhatott tovább a történetírás, hiszen a trianoni béke „államalkotókká" emelte azokat a népeket is, melyeket történetírásunk nem tartott azoknak. A képlet fordítottjára változott: most az utódállamok virulens nacionalizmusai igyekeztek történelmi érveket, jogokat kovácsolni az 1920 után uralt országrészekre. Ők természetesen nem az államalkotás ősi voltával érveltek, hanem a magyaroknál korábbi megtelepedéssel (szlovákok, románok), esetleg az uralkodótól kapott nemzeti önállóságra vonatkozó kiváltságokkal (szerbek). Az aktuális „nemzeti" állami uralom mindig talál magának történeti érveket.

Szekfű Gyula később csak elvétve emlegette e kis

könyvét. Olykor persze utalt rá, hogy ő már 1916-ban felhívta a társadalom figyelmét, milyen végzetes, ha az állam nem törődik a nemzetfenntartó társadalmi osztályokkal (a középosztállyal és a parasztsággal), ha nem tudja megoldani a nemzetiségi kérdést, s ha ezért az alkotmányos állam hiányát a nemzeti erők társadalmi és gazdasági szervezkedésével kell pótolni. És néhányszor utalt arra, hogy ő volt az a magyar történész, aki a legegyértelműbben próbálta bizonyítani a magyarság nyugathoz tartozását. De valójában ő is annak tekintette ezt a könyvet, ami: az 1918–20-ban elbukott történeti Magyarország szellemi elitje közgondolkodásának, egy történetlátásmód összegzésének dokumentuma.

Az állami-nemzeti szempontok nyomorúsága

A mai olvasónak talán régimódi a szekfűi fogalomhasználat, ugyanúgy, mint nagyapáink fogalmi rendszere, életszemlélete. Megmosolyogja talán a szerzőt, amikor a „nép belső erejé"-ről, vagy arról ír, hogy az itt élő népek közül a magyarságnak volt „politikai akarata". Részben a századelő magyar nacionalizmusát, részben a szellemtörténeti irányzat gondolkodásmódját mutathatja itt ki *a mai szakmai kritika*. De sokkal erősebb lehet az ellenérzés a tartalmi kérdésekkel: a népek, nemzetek történetének tisztán államközpontú megközelítésével szemben. A mi generációnk kiábrándult ebből. Ha másért nem, hát épp azért, mert látjuk: az állam intézményei egy adott térségben mennyire nemcsak az egyik nemzet felemelésének, de más nemzetek elnyomásának is lehetnek eszközei. A magyar történetírás figyelmezteti erre: saját nemzeti történelmünkben önkritikusan idézzük és mutatjuk be a magyar nacionalizmusnak azt az ágát, amelyik állami eszközökkel el akarta „nemzetleníteni" az állam terü-

letén élt nem magyar népeket. Tegyük hozzá, ez a szélsőséges és mindig élő nacionalizmus nem tudott uralkodóvá lenni a magyar államon belül. De elfordítja az állam mindenható szerepéről vallott történész álláspontjától a mai nemzedékeket a nap mint nap hozzánk érkező hírözön: határainkon kívül miként veszik el – állami erőszakkal – a kisebbségben élőktől nemcsak nemzeti történelmüket – helynév és névváltoztatásokkal –, de nemzeti életkereteiket is.

S vajon mi történne, ha mi is – mint Szekfű és kortársai – azonosítanánk a többségi nemzettel annak államát, állami politikáját? S ha ezen szomszéd nemzetekre – tisztességesen dolgozó, hozzánk hasonló gondokkal küzdő közösségekre – hárulna mindaz a jogos felindulás és harag, mellyel csupán államrendszerüket illetjük?...

Egy könyv aktualitását, újraolvasásának értelmét nemcsak az adja, ha abból kimásolhatunk mondatokat napi beszélgetéseinkhez, hanem ha elgondolkodtat régi hibáinkról, melyeket ma lépten-nyomon mások követnek el.

1988. április *Glatz Ferenc*

A FEDÉL PATAKI TIBOR MUNKÁJA

ISBN 963 02 5537 5

MAECENAS, Budapest
Felelős kiadó: Szvák Gyula
Irodalmi vezető: Szántó György Tibor
Készült az Alföldi Nyomdában, Debrecenben, 1988-ban
Felelős vezető: Benkő István vezérigazgató
A megrendelés törzsszáma: 397.66-14-1
Műszaki szerkesztő: Beszédes Natasa

MÆCENAS

Nemcsak Szekfű pályájának, de a magyar történetírás fejlődésének is jelentős mérföldköve ez a kötet. Szekfű megállapítja, hogy a magyar tömegek romantikus és liberális történeti illúziói rendületlenül tartják magukat s „szinte gyermekesnek tetsző, színpadias történetszemlélet" jellemzi a „nagyközönséget".

*A magyar állam életrajzá*val Szekfű jelentős kísérletet tesz a történeti hamis tudat homályainak szétoszlatására. Felfogásában gyökeresen eltér minden korábbi összegzéstől. Gondolatmenetének pillérei Szent István és Széchenyi István. Szekfű bennük olyan államférfiakat lát, akik nemzetünk számára új, dinamikus, a fejlett környezethez közelítő pályát jelöltek ki; akik európai léptékkel mérték a magyarság távlatait.

Mindez a könyv 1917-es magyarországi megjelenésekor alapvetően újnak számított, de meglepő volt beosztásában, periodizációjában és a felhasznált források kezelési módjában is.

Szekfű Gyula munkája egy nagy gondolkodó véleménye a magyar történelem „anatómiájáról".

98.-Ft